

Богдан ПРИЩЕПА, Олена ПРИЩЕПА

**Історичне
краєзнавство
Волині**

Навчальний посібник

РІВНЕ
ПП ДМ
2011

УДК 908 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) я73
П 777

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-2212 від 18.03.2011 р.)

Прищепя Б. А.

П 777 Історичне краєзнавство Волині:

Навчальний посібник / Б. А. Прищепя, О. П. Прищепя. –
Рівне: ПП ДМ, 2011. – 352 с.; іл.
ISBN 978-966-8424-88-5

У посібнику висвітлено сучасні проблеми історичного краєзнавства як наукової системи й навчальної дисципліни. Головну увагу зосереджено на вузлових питаннях розвитку регіональних краєзнавчих досліджень та історичної географії Волині, класифікації пам'яток історії та культури, їх використанні в історико-краєзнавчих дослідженнях, охороні та збереженні історико-культурної спадщини.

Розрахований на студентів історичних, культурологічних, філологічних та інших спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути корисний вчителям та учням середніх шкіл, ліцеїв, гімназій, а також всім, кому не байдужа доля культурної спадщини України.

*Окремі розділи посібника написали: розділ 1, розділ 3: 3.1., 3.2; розділ 4, розділ 5: 5.2, 5.3, 5.4; розділ 6: 6.1, 6.2., 6.3 – Б. А. Прищепя; розділ 2, розділ 3: 3.3, 3.4, розділ 5: 5.1, 5.3, 5.4, 5.5; розділ 6: 6.4, 6.5. – О. П. Прищепя.
Показжчики уклали В. Луц, О. Морозова.*

Рецензенти:

С. В. Гаврилюк, д-р іст. наук, проф.
Д. Н. Козак, д-р іст. наук, проф.
Н. Г. Стоколос, д-р іст. наук, проф.

УДК 908 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) я73

ISBN 978-966-8424-88-5

© Прищепя Б. А., 2011
© Прищепя О. П., 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА	
СИСТЕМА І ДИСЦИПЛІНА	7
1.1. Предмет, проблематика і методи історичного краєзнавства	9
1.2. Джерельна база історичного краєзнавства	13
1.3. Місце і роль історичного краєзнавства в підготовці фахівців	17
Запитання для самоконтролю	19
Література	19
Розділ 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА НА ВОЛИНІ	21
2.1. Становлення волинського краєзнавства у другій половині XIX – на початку XX ст.	23
2.2. Краєзнавчі дослідження Волині у 20–30-х роках XX ст.	42
2.3. Радянське краєзнавство на Волині у 50-х – на початку 80-х років	51
2.4. Сучасні краєзнавчі дослідження Волині	58
Запитання для самоконтролю	64
Література	65
Розділ 3. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ВОЛИНІ	67
3.1. Формування території Волинської землі в добу Київської Русі	69
3.2. Волинь у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої	78
3.3. Волинська губернія у складі Російської імперії (1793–1917)	87
3. 4. Волинське воеводство у 20–30-х роках XX ст.	108
Запитання для самоконтролю	118
Література	119
Розділ 4. ДАВНЯ ІСТОРІЯ ВОЛИНІ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	121
4.1. Археологічні джерела в історико-краєзнавчих дослідженнях	123
4.2. Кам'яний вік	126
4.3. Енеоліт і бронзовий вік.....	132
4.4. Ранній залізний вік	145

4.5. Давні слов'яни та їх сусіди	148
4.6. Археологічні пам'ятки Волині доби Київської Русі	158
Запитання для самоконтролю	176
Література	177

Розділ 5. Волинське пам'яткознавство 179

5.1. Класифікація пам'яток історії та культури	181
5.2. Архітектурні пам'ятки Волині	
доби середньовіччя	186
5.3. Пам'ятки, пов'язані з історією козацтва	226
5.4. Пам'ятки, що розповідають про культурно-освітнє життя краю, увічнюють визначних діячів науки та культури	246
5.5. Пам'ятки Волині, пов'язані з державотворенням України у ХХ ст.	277
Запитання для самоконтролю	296
Література	298

Розділ 6. Нумізмістика Волині 301

6.1. Нумізмічні джерела в історико-краєзнавчих дослідженнях Волині	303
6.2. Антична монета на Волині	306
6.3. Грошовий обіг на Волині у середньовіччі	312
6.4. Російська імперська фінансово-грошова система	323
6.5. Нумізмічні джерела Волині доби Української національно- демократичної революції 1917–1920 рр.	330
Запитання для самоконтролю	336
Література	337

Показчики 338

Іменний показчик	338
Показчик географічних назв і топонімів	343

ПЕРЕДМОВА

В умовах становлення незалежної Української держави важливу роль відіграють завдання активізації культурного будівництва, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає історичне краєзнавство, яке виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції, насамперед стимулюючи вивчення рідного краю.

У зв'язку з цим наведемо висловлювання голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька про те, що саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної й духовної культури. Ця скарбниця є своєрідним містком, який з'єднує покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми.

Розвиток історичної науки об'єктивно потребує розроблення теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням історичного досвіду, розширенням джерельної бази досліджень, удосконаленням підходів до вивчення регіональної та місцевої історії. Вирішенню цих завдань покликане служити історичне краєзнавство як наукова система й навчальна дисципліна.

Відомо, що за умов тоталітаризму історичне краєзнавство в Радянській Україні, як й історична наука в цілому, залежало від ідеологічних настанов, відзначалося вузькою тематикою досліджень, кон'юнктурністю, а тому в ньому проявлялися кризові явища, притаманні всій сфері гуманітарних наук. На сучасному етапі, що визначається як час розбудови Української незалежної держави, спостерігається стрімкий розвиток краєзнавства. Дослідники місцевої історії відчувають підтримку і увагу до своєї діяльності як з боку владних структур, так і широкого загалу. На початку третього тисячоліття для всіх нас особливо важливо осмислити здобутки краєзнавства, проблеми, з якими воно стикається, перспективи його розвитку. Новітні навчальні посібники сприятимуть подоланню

стереотипів, котрі ще й досі побутують у поглядах на історію, теорію і практику історичного краєзнавства.

Пропонований навчальний посібник продовжує традиції українського краєзнавства, підтримує зв'язок поколінь. Основну увагу в ньому зосереджено на розробці проблем історичного краєзнавства Волині. Такий підхід цілком виправданий, адже він дає можливість познайомити студентів з багатою джерельною базою історії Волині, ґрунтовно розглянути основні напрямки і проблематику краєзнавчих досліджень на прикладі одного з історико-географічних регіонів України.

В основу концепції посібника, котрий включає 6 розділів, покладено проблемно-хронологічний принцип викладення матеріалу й сучасне тлумачення історичного краєзнавства як складової частини історичної науки, наукової системи, що вивчає історію окремих історико-географічних регіонів, адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів. Окремі розділи присвячені висвітленню історичної географії Волині та її історії, що досліджується за допомогою різних груп джерел: писемних, археологічних, нумізматичних, нерухомих пам'яток історії та культури. Для вивчення тематики курсу, поглибленого його засвоєння рекомендовано додаткову літературу. Питання для самоконтролю, вміщені після кожного розділу, допоможуть студентам звернути увагу на основні положення викладеного матеріалу й перевірити ступінь його засвоєння.

Завдання посібника полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям не лише теоретичні знання, а й закласти основи для практичної діяльності, наповнити її новим змістом, піднести соціальне й духовне значення професії.

Розділ 1

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА СИСТЕМА Й НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

- 1.1.**

**Предмет, об'єкт і методи
історичного краєзнавства** 9
- 1.2.**

**Джерельна база
історичного краєзнавства** 13
- 1.3.**

**Місце і роль
історичного краєзнавства
в підготовці фахівців** 17

Серед галузей науки й навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення яких неухильно зростає, важливе місце посідає історичне краєзнавство. Воно є складовою частиною загального краєзнавства, яке вивчає історію розвитку суспільства й оточуючої його природи в межах певного населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, історико-географічного регіону. Краєзнавство використовує дані природознавства, історії, мистецтвознавства, історії літератури тощо. Найбільш близьке краєзнавство до географії та історії.

Краєзнавство існує й повноцінно розвивається лише тоді, коли до досліджень і сприйняття інформації залучається якомога більше громадян. У цьому відношенні історичне краєзнавство в системі наук займає особливе місце, воно є складовою частиною історичної науки й одночасно формою громадського руху.

Українське краєзнавство має глибоке коріння й давні традиції. Перші краєзнавчі дослідження знаходимо в літописах доби Київської Русі та козацьких літописах XVII–XVIII ст. Становлення історичного краєзнавства в Україні відбувалося у XIX ст. Величезне значення для його розвитку мала плідна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839), Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті Святого Володимира (засноване у 1872 р.), наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (1873), Харківського історико-філологічного товариства (1887), Товариства дослідників Волині (1900), Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903) та інших регіональних об'єднань українських науковців.

У 20-х роках XX століття в Україні на хвилі українського відродження шириться краєзнавчий рух. Однак з початку 30-х років в умовах формування тоталітарної системи краєзнавчий актив, як і саме краєзнавство, зазнав жорстоких переслідувань.

Важливим чинником для відродження й розвитку краєзнавства в Україні стала підготовка в 60–70-х роках минулого століття багатотомної «Історії міст і сіл України». Якісно новий етап у розвитку краєзнавства розпочався в 80-х роках. Для наукового забезпечення краєзнавчих досліджень в Україні в 1979 р. було утворено відділ історичного краєзнавства в Інституті історії АН України. А в березні 1990 р. за ініціативою українських науковців відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців, затвердив її статут, обрав керівні органи. Головне завдання в діяльності спілки – виховання в громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних із ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи й культури.

У незалежній Україні для всебічного розвитку краєзнавства в наш час створені сприятливі умови. Відкритий доступ до архівних документів, використання яких в умовах тоталітарного режиму було заборонено, дає можливість ученим і краєзнавцям по-новому, із залученням раніше невідомих джерел, з позицій правди дослідити сторінки місцевої історії, усунути білі плями, суб'єктивні нашарування, що мали місце в багатьох історичних працях.

1.1. ПРЕДМЕТ, ПРОБЛЕМАТИКА І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Історичне краєзнавство – це наукова система, яка об’єднує комплекс знань, різноманітних за змістом, методами досліджень і вивчає історію розвитку суспільства у його взаємодії з природою в межах окремих історико-географічних регіонів, адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів.

Як кожна наука, історичне краєзнавство має свій об’єкт і предмет дослідження. Об’єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою, як загальне і часткове. Об’єкт – це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію, і обрані для вивчення. В об’єкті виділяється та його частина, котра є предметом дослідження.

Якщо головними об’єктами історичних досліджень виступає народ і територія, то *об’єктом краєзнавчих досліджень* постає розвиток суспільства в певних географічних межах – населеного пункту, історико-географічного регіону, адміністративно-територіальної одиниці тощо.

Предметом історичного краєзнавства є вивчення загальних закономірностей та конкретних особливостей історії населення, його взаємодії з природою, господарством, культурою, пам’ятками в межах певної окресленої частини країни, міста, села тощо.

В історико-краєзнавчих розробках об’єкт і предмет їх дослідження може звужуватися в залежності від поставленої мети. Наведемо приклад. Скажімо, метою історико-краєзнавчого дослідження є аналіз історичного процесу розвитку міст одного з регіонів України в певний хронологічний період, ролі і значення їх у цьому регіоні та місця в системі міських поселень України. Тоді об’єктом дослідження постає історичний розвиток міст конкретного регіону України у певних хронологічних рамках. А предметом дослідження буде виступати сукупність демографічних, соціально-економічних, етнічних показників, які відображають розвиток міст, а також суспільне та культурно-освітнє середовище міського життя.

Як слушно стверджує П. Тронько, специфічною відмінністю краєзнавчих досліджень від загальноісторичних є особливості організації і методики пошуку фактичного матеріалу, більша конкретизація і деталізація дослідження. Краєзнавчі дослідження дають можливість вивчати матеріал безпосередньо по слідах подій, із застосуванням здобутків суміжних дисциплін – географії, екології, демографії, статистики, топоніміки, на широкій джерельній базі з пріоритетом місцевих джерел [Тронько, 2003, с. 11].

Співзвучне із цією тезою доволі влучне формулювання специфіки історичного краєзнавства, наведене Я. Верменич, сучасною українською дослідницею, що займається розробкою методологічних засад історичної регіоналістики в Україні: «Специфіка краєзнавства полягає в тому, що воно зближує системи природничого й соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати й персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою й аматорами-ентузіастами» [Верменич, 2001, с. 19].

Проблематика історичного краєзнавства визначається проблематикою історичної науки, тобто вивчення історії рідного краю має здійснюватися в рамках загальноісторичних проблем.

До *першої групи проблем* належать фізико-географічні особливості краю, питання формування території, історія міст, сіл та інших поселень, взаємодія суспільства і природи, тобто історична географія, історична екологія, історична політична географія. Починати вивчення населеного пункту найкраще із з'ясування причин його виникнення саме в даній місцевості, розширення його території, розвитку в ньому виробництва, змін функцій, взаємовпливу населення й оточуючого середовища. Остання проблема зараз стає особливо актуальною. Тісно пов'язані з нею питання вивчення пам'яток історії та культури.

Другу групу проблем об'єднує історія населення. Сюди входять, насамперед, питання відтворення самого населення: народжуваність, шлюбність, смертність, вплив на них різних соціальних і природних факторів; питання про зміни в чисельності і розміщенні населення – природний і механічний приріст, міграції. Важливими також є показники чисельності станових і класових груп, національностей, змін професійного складу населення, його освітнього рівня. Актуальними є дослідження впливів на населення демографічної політики, голоду, репресій, війн.

Третя група проблем включає всебічне вивчення народного господарства. Розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі потребує детального

і конкретного аналізу. Важливе місце тут займають питання розвитку місцевих і зовнішніх економічних зв'язків, формування економічних районів та їх центрів, а також торгових шляхів і транспортних потоків.

Четверта група включає проблеми розвитку культури рідного краю: освіти, музики, живопису, архітектури, театру, кіно, друкарської справи тощо. Важливим напрямком досліджень є вивчення біографій і творчості діячів культури.

Історичне краєзнавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові та специфічні методи дослідження. Сукупність цих методів і основоположних наукових принципів, а саме історизму, об'єктивності та всебічності становить методологічну основу історичного краєзнавства.

Насамперед, науковий підхід в історико-краєзнавчих розробках застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктурності та заідеологізованості. Неодмінною умовою успішного краєзнавчого дослідження є постійне дотримання **принципу історизму**. Він орієнтує дослідника на необхідність ґрунтовно з'ясувати, як і коли виникло те чи інше явище, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, чим стало нині, або які уроки для сьогодення випливають з минулого.

Важливе значення має **принцип об'єктивності**. Як відомо, об'єкти історико-краєзнавчого дослідження позначені суб'єктивізмом, оскільки створені людьми. Джерела, які використовує краєзнавець, є продуктом діяльності чи творчості конкретної людини, або групи людей. Отже, фактор суб'єктивності присутній у самому об'єкті пізнання, і це мусить враховувати дослідник. У ролі суб'єкта щодо об'єкта вивчення виступає сам дослідник, що неминуче відбивається на його оцінках подій, явищ та осіб. Досягти об'єктивності можна лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, зіставляє їхню аргументацію, будує і доводить оптимальні версії.

Принцип об'єктивності передбачає **всебічність дослідження**, що має бути нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їх основі подій і явищ місцевої історії. Всебічність дослідження застерігає від упереджених схем, однобічних оцінок, замовчування подій і фактів, які «не вписуються» в дослідницьку доктрину.

Підґрунтям дослідницької роботи є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами наукового **аналізу і**

синтезу. Аналіз дозволяє досліджувати окремі частини об'єкта, сторони історичного явища у межах єдиного цілого. Водночас за допомогою синтезу робляться узагальнюючі висновки і теоретичні викладки.

Пріоритетним методом є *історичний*, який разом з *логічним* уможливорює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку історичного краєзнавства, виокремлення внеску провідних науковців в розробку проблем регіональної та місцевої історії, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер історичного краєзнавства.

Порівняльний метод дозволяє зіставити нові і раніше накопичені знання, виявити приріст наукових знань і прогресивні методики опрацювання джерел. Історичні порівняння, зіставлення, паралелі здатні прояснити як загальні закономірності у регіональному розвитку, так і його специфіку.

Важливу роль відіграє *ретроспективний* метод. Він дає змогу відштовхнутися від сьогодення і поступово зануритися у минуле, виділяючи при цьому періоди формування певних ознак громадського життя, закономірності розвитку суспільства, найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу його функціонування.

Метод *наукової евристики* спрямовує дослідника на виявлення та взяття на облік всього джерельного матеріалу по проблемі і визначення кола тих джерел, що підлягають вивченню для отримання оптимального обсягу інформації.

Широко використовуються також методи *класифікації і критики джерел*, їх ідентифікації тощо.

Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох, або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання.

1.2. Джерельна база ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Особливістю історико-краєзнавчих досліджень є те, що для них характерні специфічні форми організації та виявлення фактичного матеріалу; більша конкретність і деталізація описів; можливість вивчення життя сучасного суспільства по гарячих слідах подій; більш тісний зв'язок з іншими науками: історичною географією, історичною топографією, демографією, топонімікою та ін.; специфіка джерельної бази, тому що краєзнавцю, як правило, доступне широке коло місцевих джерел не тільки *вербальних* (словесних), але й *речових, зображальних, поведінкових*.

Вербальні джерела включають писемні, лінгвістичні (пам'ятки мови) та усні, у яких інформація зберігається у вигляді усної традиції. У *зображальних джерелах* інформація зафіксована у вигляді зображень (твори живопису, графіки, прикладного мистецтва, скульптура, картографічні матеріали). У *поведінкових джерелах* історична інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки людей певної етнічної спільності в тих чи інших випадках життя.

Комплексність джерельної бази історико-краєзнавчих досліджень зумовлює широке використання спеціальних історичних дисциплін. На думку відомого джерелознавця М. Ковальського, слід виділити кілька груп історичних дисциплін, використання яких є доцільним і необхідним у системі краєзнавчих досліджень:

1. Комуникативно-евристичні, інформативні дисципліни: *інформатика, історична бібліографія, історія історичного краєзнавства, джерельна, джерелознавча й архівна евристика*. Їх використання в значній мірі дозволяє не тільки орієнтуватися в широкому обсязі джерел і літератури, але й сприяє створенню краєзнавчих бібліографій, каталогів, покажчиків у формі поточної або ретроспективної інформаційної й рекомендованої бібліографії.

2. Комплекс дисциплін, об'єктом вивчення яких є різні аспекти і фактура речових джерел: археологія, нумізматики, боністика, емблематика, сфрагістика, геральдика, вексилологія, фалеристика.

Нумізматики – вивчає монети, історію грошового обігу і техніку монетної справи, прийоми і методи дослідження нумізматычних знахідок.

Боністика – вивчає паперові грошові знаки (бони): банкноти, державні і банківські білети, у тому числі розмінні, розрахункові, кредитні грошові знаки, казначейські білети.

Емблематика – вивчає емблеми, тобто умовні зображення і поняття, ідеї у вигляді малюнка, що містить у собі певний смисл.

Сфрагістика – вивчає печатки як історичне джерело, а також пломби, циліндри, булли, керамічні і гончарні клейма.

Геральдика – вивчає герби як специфічне історичне джерело.

Вексилологія – вивчає всі види прапорів, знамен, хоругв, бунчуків, стягів тощо.

Фалеристика – вивчає ордени, нагородні медалі, військові та цивільні відзнаки, виникнення і розвиток системи нагород.

Дослідження краєзнавців в області цих дисциплін мають не лише регіональне значення, але й дають вихід до більш широких і масштабних узагальнень, формуючи інтегральні складові для узагальнюючих праць з історії України, зведених тематичних каталогів і довідників.

3. Етнографічні джерела, які вивчає **етнографія** – наука про народи (етноси), їхнє походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру та характер міжетнічних відносин.

4. **Музеєзнавство**, об'єктом вивчення якого є опрацювання музейних колекцій. У структурі музеєзнавства найближчим до історичного краєзнавства можна вважати **музейне джерелознавство**, котре займається дослідженням музейних предметів під кутом зору, характерним для джерелознавчої дисципліни; розробляє теорію і методику виявлення, дослідження і використання музейних предметів і колекцій. У музеях, у тому числі краєзнавчих, наявні всі типи історичних джерел.

5. Дисципліни, що вивчають різні словесні джерела в їх різноманітних формах проявів, виражених і зафіксованих знаковими системами – розмовній мові, усній народній творчості, писемних джерелах. Загальні і специфічні дисциплінарні функції їх вивчення здійснюють джерелознавство, дипломатика, палеографія, неографія, філігранологія, кодикологія, текстологія, епіграфіка, літописознавство, берестологія.

Джерелознавство – виявляє історичні джерела, розробляє прийоми і методи їх критичного аналізу із ціллю використання в історичних дослідженнях.

Дипломатика – вивчає походження, форму, внутрішню будову і зміст документальних джерел, які відносяться до античності і середньовіччя.

Палеографія – вивчає зовнішні ознаки рукописів і стародруків, історію походження писемності, її еволюцію, характерні особливості із ціллю правильного прочитання текстів, визначення їх приналежності.

Неографія – вивчає письмо нового часу.

Філігранологія – займається вивченням історії паперу та водяних знаків на ньому.

Кодикологія – вивчає рукописні книги.

Текстологія – вивчає твори писемності із ціллю критичної перевірки, встановлення достовірності, виявлення втрат і пізніших доповнень.

Епіграфіка – вивчає написи на камені, металі та інших твердих матеріалах.

Літописознавство – вивчає давньоруські літописи як історичне джерело.

Берестологія – вивчає давньоруські грамоти на бересті.

6. Історико-філологічні дисципліни, особливо *ономастика*, яка вивчає імена, їх структуру, смислове значення (семантику) у процесі історичного розвитку, та її розділ *топоніміка*, яка вивчає власні географічні назви.

Топоніміка особливо важлива при вивченні різних аспектів історичної географії краю, виявленні географічної номенклатури, дослідженні зародження та еволюції початкової території заселення населених пунктів. З цим напрямком краєзнавчих досліджень тісно поєднані історична

географія та картографія, демографія, історія народного господарства, промислів, народна економіка та інші.

7. Дисципліни, предметом вивчення яких є часові, просторові і кількісні показники матеріальних об'єктів чи людських спільнот (асоціацій): історична хронологія, географія, метрологія, демографія, генеалогія.

Історична хронологія – вивчає всі форми і методи лічби часу, порівнює і визначає точні дати різних історичних подій і документів.

Історична географія – вивчає розміщення окремих об'єктів і їх комплексів у різні історичні періоди, на конкретній території й у взаємодії з природою.

Історична метрологія – вивчає реальну величину давніх мір, розглядає їх кількісне співвідношення, відповідність сучасним метричним мірам.

Історична демографія – вивчає історичні передумови, закономірності та характер розвитку народонаселення на різних етапах людської цивілізації.

Генеалогія – вивчає походження та історію родів, сімей і окремих людей, родові зв'язки.

Надзвичайно важливими є хронологічні і генеалогічні дослідження, які допомагають встановити раніше невиявлені і непомічені попередніми дослідниками генетичні взаємозв'язки. Перспективним і необхідним є складання синхроністичних і хронологічних таблиць, хронік подій місцевої історії тощо. Важливе значення мають дослідження по генеалогії відомих громадських, політичних і культурних діячів, трудових династій. Має перспективу вивчення на місцевому матеріалі міської та родової геральдики.

Залучення до краєзнавства спеціальних історичних дисциплін, їх специфічних методик у якості системи історичних знань дозволяє поглибити інформативну віддачу джерел, отримати від них якомога більше інформації, що стосується місцевої історії. Загалом такий підхід сприяє розширенню сфери й розгортанню краєзнавчої діяльності, підвищенню науково-теоретичного рівня краєзнавчих робіт, доказовості висновків дослідників, покращенню наукової організації і планування краєзнавчої роботи, консолідації кадрів краєзнавців.

1.3. МІСЦЕ І РОЛЬ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ

Історичне краєзнавство не лише наукова система, але й навчальна дисципліна. Вона повинна давати необхідні знання для істориків, культурологів, мистецтвознавців, філологів, фахівців з архівної справи, менеджерів туризму. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів складаються навчальні програми з курсу «Історичного краєзнавства» і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення практичних занять.

Місце, роль і функції історичного краєзнавства цілковито визначаються кваліфікаційними характеристиками та державними стандартами рівня знань і практичних навичок бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

Загальне завдання курсу полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань про джерельну базу, сформулювати основні напрямки та методи історико-краєзнавчих досліджень, окреслити історію зародження та розвитку краєзнавства на території Волині, тобто в межах одного з історико-географічних регіонів України, продемонструвати досягнення краєзнавців у вивченні давньої та середньовічної історії Волині, етапів формування її території, у охороні і дослідженні пам'яток історії та культури.

Надзвичайно важлива роль краєзнавства у підготовці істориків. Професія історика (дослідника і викладача) будь-якого профілю потребує знань і практичних навичок роботи з усіма видами історичних джерел. Саме в процесі підготовки краєзнавчого дослідження студенти знайомляться з найважливішими джерелами з історії краю: архівними документами, історико-краєзнавчою літературою, періодикою, музейними колекціями, пам'ятками історії та культури, археологічними, топонімічними, етнографічними джерелами. Вони оволодівають прийомами їх виявлення і використання, вивчають напрямки і методи краєзнавчої роботи,

отримують необхідні теоретичні і практичні знання для організації історико-краєзнавчої роботи, використання матеріалів по історії краю на уроках історії в школі, в проведенні виховної роботи, екскурсій.

Історичне краєзнавство як система знань, або як комплексна наука про історію розвитку суспільства в певній місцевості, тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед історією України, археологією, архівознавством, етнографією України, а також мистецтвознавством, культурологією. Будучи структурною одиницею спеціальних галузей історичної науки, історичне краєзнавство Волині невід'ємне від історії порубіжних держав: Польщі, Білорусі, Росії – країн, з якими пов'язане історичне минуле цього регіону, або країн, де живуть вихідці з Волині: Аргентини, Канади, Німеччини, США, Чехії та ін. Історичне краєзнавство спирається на здобутки політології, етнології. Зокрема, в тих галузях знань, що стосуються історії політичних партій і рухів, формування українського етносу, етнічних груп.

Важливими є зв'язки історичного краєзнавства з філологічними науками, особливо з ономастикою та топонімікою, літературознавством.

Отже, історичне краєзнавство, яке є самостійною науковою системою і навчальною дисципліною, має тісні контакти з багатьма галузями знань і дисциплін. Ці зв'язки мають двосторонній та багатосторонній характер. Сучасна тенденція наукознавства переконливо свідчить, що найвагоміші здобутки досягаються на міждисциплінарному рівні досліджень. Дослідження з історичного краєзнавства стають надбанням інших наук, вони не тільки розширюють наші знання про історію населення певного регіону, але й вчать любити свою місцевість, що в свою чергу підносить його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства.

Таким чином, історичне краєзнавство – це комплексна система знань, яка є органічною складовою історичної науки, має свій об'єкт і предмет дослідження, спирається на вивчення усіх видів історичних джерел, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов'язане з іншими науками. Як самостійна навчальна дисципліна історичне краєзнавство займає важливе місце в системі підготовки істориків, архівістів, філологів, культурологів, мистецтвознавців.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення об'єкта і предмета історичного краєзнавства.
2. Які основні наукові методи застосовуються в історико-краєзнавчих дослідженнях?
3. Що означають принципи історизму, об'єктивності та всебічності в історичному краєзнавстві?
4. Назвіть і охарактеризуйте основні етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні.
5. Окресліть групи проблем, які вивчає історичне краєзнавство.
6. Які види історичних джерел використовують в історико-краєзнавчих дослідженнях?
7. Які спеціальні історичні дисципліни використовують в історико-краєзнавчих дослідженнях?

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури, І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002.
2. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Укр. іст. журн. – № 6. – 2001. – С. 3–21; № 2. – 2002. – С. 3–25.
3. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
4. Историческое краеведение: Учеб. пособ. для студ. ист. ф-тов пед. ин-тов / Под ред. Г. Н. Матюшина. – М.: Просвещение, 1975.
5. Історичне краєзнавство: Навчально-методичний посібник / Б. М. Гаврилів, І. Я. Любінець (авт. уклад.). – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
6. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Тронько П. Т., Горбик В. О., Лугова О. І. та ін. Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.: Наук. думка, 1989.
7. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. / Відп. ред. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2002.
8. Ковальський Н. П. Историческое краеведение и специальные исторические дисциплины // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики:

- Сб. ст. / Акад. наук України, Ін-т історії України и др. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 31–34.
9. Костриця М. Волинське краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – Вип. 3. – С. 59–63.
 10. Костриця М. Ю. Національне краєзнавство: теоретико-методологічні засади та сучасна парадигма його розвитку (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) // Звягель–Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення: У 2-х тт.: Наук. зб. «Велика Волинь». – Вип. 36. – Житомир: М. Косенко, 2007. – Т. 1. – С. 5–14.
 11. Лихачев Д. С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики: Сб. ст. / Акад. наук Украины, Ин-т истории Украины и др. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 3–4.
 12. Русаков М. Г. Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиць: Історія населення, характеристика господарства. – К.: Рад. шк., 1959. – Ч. 2.
 13. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: Рідний край, 1994.
 14. Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003.
 15. Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 82–93.

Волинське історичне краєзнавство пройшло тривалий та тернистий шлях свого становлення та розвитку, відображаючи крізь призму дослідження свого регіону всі події й трагічні сторінки життя народу, зазнаючи цензурних утисків, а його діячі – переслідувань і репресій від політичних режимів, що панували упродовж віків на цій землі. Цю слушну думку висловив Лев Баженов, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, який протягом тривалого часу розробляє проблеми регіональної історії Правобережної України. Погоджуючись із запропонованою ним розширеною схемою періодизації розвитку волинського краєзнавства, яка включає і так званий протокраєзнавчий період, тобто час «предтечі» (початків) краєзнавства в давньоруському («Повість минулих літ», «Київський літопис» XII ст., «Галицько-Волинський літопис» XIII ст.), а згодом у козацькому літописанні, варто насамперед виокремити найголовніші періоди розвитку історичного краєзнавства на Волині.

Перший з них охоплює другу половину XIX – початок XX ст. і характеризується як час його становлення, коли визначилися основні напрямки краєзнавчих досліджень, були сформульовані його цілі та завдання, розпочали свою діяльність перші краєзнавчі товариства.

Особливістю другого періоду (20 – 30-і рр. XX ст.) стало входження історичних територій Волині до складу різних держав: Польщі (Західна Волинь) та Української СРР (Східна Волинь).

Третій період припадає на другу половину XX ст. і пов'язаний з радянською добою, коли землі Волині відійшли до нових територіально-адміністративних одиниць – Волинської, Рівненської, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей Української РСР.

Четвертий період розпочався в середині 80-х років XX ст., в ході процесів перебудови у Радянському Союзі, продовжувався в 90-х роках, і утверджується нині, на початку XXI ст., в умовах розвитку незалежної Української держави.

2.1. СТАНОВЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Першими спробами вивчення Волині були окремі краєзнавчі праці, що з'явилися ще на початку ХІХ ст. Саме до таких належить книга волинського губернського прокурора Степана Русова «Волынские записки» (1809). Написана в дусі офіційної російської історіографії, ця праця не відзначалася об'єктивністю у висвітленні минулого краю. Автор розглядає Волинь як невід'ємну частину Російської імперії, що

знову повернулася до її складу. Слабка джерельна база цього видання робить його малоприслужним для використання в сучасних дослідженнях. Та все ж услід за Валерієм Шевчуком, автором перекладу на українську мову цього видання, варто сприймати книгу С. Русова як «пам'ятку нашого регіонального самопізнання».

По-справжньому наукова діяльність по вивченню Волині розгорнулася у другій половині ХІХ ст. Біля витоків волинського історичного краєзнавства стояли українські вчені – представники українського національного відродження, а також російські та польські дослідники.

Значний внесок у вивчення історії Волині був зроблений українськими науковцями, що належали до київської історичної школи відомого вченого Володимира Антоновича. З 60-х років ХІХ ст. ця школа займала чільне місце

Титульна сторінка книги
С. Русова «Волынские записки». –
С.Пб, 1809.

*Титульна сторінка праці
В. Антоновича «Археологическая
карта Волынской губернии». –
М., 1900.*

Володимир Антонович

Михайло Грушевський

*Титульна сторінка книги П.Иванова
«Исторические судьбы Волынской
земли с древнейших времен до конца
XIV века». – Одесса, 1895.*

в дослідженнях як загальних питань історії України, так і окремих її регіонів. Результатом наукового пошуку українських вчених стало накопичення значного фактичного матеріалу, публікація історичних джерел, що дозволило розгорнути широкі краєзнавчі дослідження Волині в різних напрямках.

В. Антоновичем було опубліковано серію документів і матеріалів з Волині у багатотомному «Архиве Юго-Западной России». Цінні матеріали з історії Волині знаходимо в збірках його праць «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1885), «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1885). Не втратила до сьогодні наукової цінності його «Археологическая карта Волынской губернии» (1901).

*Митрофан
Довнар-Запольський*

Особливий інтерес представники київської історичної школи виявляли до археології та середньовічної історії Волині. Завдяки науковому впливу В. Антоновича сформувалися як науковці і плідно працювали на Волині відомі археологи Микола Біляшівський та Сергій Гамченко. У 1887 р. О. Андріяшевим було опубліковано «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (1887), доповнений роботою П. Іванова «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.» (1895). М. Довнар-Запольський звертався до цієї теми в дослідженні «Из истории польско-литовской борьбы за Волынь» (1896).

Глибоким знавцем історії Волині був визначний український історик, учень В. Антоновича, Михайло Грушевський. Різноманітні питання давньої та середньовічної історії Волині висвітлені у його десятитомній «Історії України-Руси». Розглядаючи регіон в історико-географічному аспекті, дослідник пропонував виділяти в межах Волинської землі три частини: власне Волинь (Луцький, Володимир-Волинський, Ковельський, частково Дубенський повіти тодішньої Волинської губернії з центром у Луцьку); Погориння (Рівненський, Острозький, Заславський, Кременецький, східна частина Дубенського, західна частина Старокостянтинівського повітів з центром у Рівному); Болохівську землю (Житомирський, Новоград-

Микола Петров

Титульна сторінка книги М. Петрова «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края». – С.Пб., 1888.

Волинський повіт Волинської губернії, частково Бердичівський повіт Київської губернії з центром у Житомирі).

Першою великою узагальнюючою роботою з історії Волині стала книга «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края», яку видав П. Батюшков у Петербурзі в 1888 р. Авторами цієї праці були професори Київської духовної академії М. Петров та І. Малишевський.

З метою ознайомлення широких кіл громадськості з історією Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилося кілька популярних праць, присвячених цій темі, зокрема книга С. Каретнікова «Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии» (1905).

Важливе значення для вивчення етнічної історії Волині мали організовані Південно-Західною філією Імператорського Російського географічного товариства етнографічно-статистичні експедиції, що проводилися наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. під керівництвом Павла Чубинського. Матеріали, зібрані в ході наукових досліджень, були опубліковані в праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (Т. I–VII, 1872–1877).

Цінні матеріали з історії Волині знаходимо у першому в Україні історичному журналі «Киевская старина» (1888–1906). Тут вміщено понад

Павло Чубинський

60 публікацій, в яких автори розглядають історію Волині в контексті загальної історії українських земель.

Ще в першій половині XIX ст. сформувалася так звана українська школа в польських історико-краєзнавчих дослідженнях. З середини XIX і до початку XX ст. її представниками були М. Балінський, Т. Ліпінський, які опублікували у Варшаві тритомник «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» (1843–1846). Чимало фактичної інформації містять праці Олександра Яблоновського, автора 19 тому серії «Історичні джерела» («Землі Руські: Волинь і Поділля», 1889), та уродженця Волині Тадеуша Стецького «Волинь під поглядом статистичним, історичним і

археологічним» (Т. 1, 2, 1863, 1873). Змістовні матеріали з історії та географії Волині містить «Словник географічний царства Польського та інших країв слов'янських» (Т. 1–15, 1880–1904). Зокрема, у 13 томі цього видання було вміщено статті О. Яблоновського «Волинь» та Й. Кшивіцького «Волинська губернія». Усі названі праці були опубліковані польською мовою.

З середини XIX ст. розпочинається вивчення Волині місцевими краєзнавцями, які гуртувалися навколо губернського статистичного комітету. Результати їхніх досліджень регулярно публікувалися в місцевих періодичних виданнях – «Волинских губернских ведомостях», «Волинских епархиальных ведомостях», «Волини». «Волинские губернские ведомости» першими

Титульна сторінка журналу «Киевская старина»

Кременець. Духовна семінарія. Фото кінця XIX ст.

Житомир. Духовна семінарія. Фото кінця XIX ст.

ВОЛЫНСКІА
ЕПАРХІАЛЬНЫА ВѢДОМОСТИ.

I Сентабра № 1. 1867 года.

ЧАСТЬ НЕОФФІЦІАЛЬНАА.

Киевщина. 1 Сентабра 1867 года.

—
Отъ Редацій.

Еще что знаем, когда около двадцати Волынскій Ріжскій црковъ, бывши ужи, якъ Волыныяныихъ вѣдомствахъ, свои печатныи органы, евангельско-просвѣщійніи мѣстному духовенству нескладными оффціалными извѣствіи и давшии ему возможность и удобство болѣею завладѣть свои гласа, по мнѣнью епархіи, князими різличныхъ просвѣдженій и чужбиній, которыми такъ богато нашъ край—духовенство Волынской Епархіи, и мнѣи дрібнѣи, пивши и вѣрствіи члѣсткованннми обіжнѣи якъ мѣстномъ печатномъ органѣи, мнѣи емо мнѣннхъ удобства доста.

1*

Вашеи при при по отбавннхъ Шлн печатннхъ органѣи епархіи н. Арханг., Володыскій црковъ. н. рр. — безъ ценннхъ 4 рр.

21 Августа № 24 1896 года.

◎ ЧАСТЬ ОФФІЦІАЛЬНАА. ◎

ЕПАРХІАЛЬНЫА РАСПОЖЕНІА И КІРІСТІА.

Князь Ея Высочество Князь, Высочество Князь Князь Младшій, Архіепіскопъ Волынской и Могилевской, Зыбларовскій Епархіальныи домодержавннхъ Фроста Фотіоскопа.

Вашнн прнравннхъ лѣтнхъ, предсказаннхъ мнѣннхъ въ Ріжскій уездннхъ съ Свѣта отъ 12 октября 1866 г., и евангельско-просвѣдженннхъ на Волннхъ епархіи Епархіальныи мнѣннхъ, до послѣдннхъ органѣи, какъ мнѣннхъ, такъ въ Волынской епархіи евангельско, такъ и емо не нѣтъ мнѣи и днѣи нѣтъ нѣтъ архіепіска. Нашъ составленнхъ евангельско-просвѣдженннхъ лѣтнхъ мнѣи мнѣннхъ на Волннх; не не нѣтъ емо днѣи, евангельско болѣею лѣтнхъ не удивительныи днѣи мнѣннхъ пробннхъ, мнѣи мнѣи предсказаннхъ въ этихъ трудннхъ. Лѣтнхъ не евангельско-просвѣдженннхъ не только не мнѣннхъ своии црковъ и не мнѣннхъ органѣи евангельско-просвѣдженннхъ, не емо болѣи мнѣннхъ послѣдннхъ. Мнѣи Высочество Князь Князь Младшій, Архіепіскопъ, мнѣи мнѣннхъ на мнѣи органѣи мнѣи лѣтнхъ, мнѣи мнѣннхъ евангельско-просвѣдженннхъ. И органѣи, такъ днѣи, лѣтнхъ не мнѣннхъ удивннхъ—прнѣи мнѣи органѣи-прнѣи.

1*

1916
ГОДА

**Волинскія Епархіальныя
Вѣдомости**
еженедѣльный журналъ

№ 50 7-й ДЕКАБРЯ № 50

КАТЕГОРІА ДРУЖИНА ВОЛЫНСКОЕ

«Волинские епархияльные ведомости» 1867–1917 pp.

розпочали публікувати краєзнавчі матеріали, найчастіше вони зустрічаються у примірниках 50-х – 70-х рр. XIX ст. Саме тоді з газетою співробітничали краєзнавці А. Перлштейн, В. Пероговський, Л. Рафальський, О. Братчиков та інші.

Чільне місце серед періодичних видань за кількістю краєзнавчих публікацій у другій половині XIX ст. посідали «Волинские епархиальные ведомости», які почали виходити з 1867 р. Редакція цього видання знаходилась у Кременці, де перебувала Волинська духовна семінарія, а з 1907 р. – у Житомирі. Журнал поділявся на дві частини – офіційну та неофіційну, остання включала і краєзнавчі матеріали. З великої кількості публікацій,

які тут знаходимо, найбільший інтерес викликають історико-статистичні описи церков і парафій, монастирів, міст і сіл, праці з історії навчальних закладів (Волинської духовної семінарії, духовних училищ, церковно-парафіяльних шкіл). Прикметно, що редакція журналу зуміла залучити до краєзнавчої діяльності широке коло духовенства та творчої інтелігенції. В різні роки тут були опубліковані краєзнавчі дослідження викладачів Волинської духовної семінарії А. Хойнацького, М. Петрова, сільських священників Д. Левицького, М. Шумовського, І. Жолтовського, А. Сендульського, С. Барановського та інших краєзнавців, зокрема, вже згадуваних Л. Рафальського, В. Пероговського.

З 1868 р. «Волинские епархиальные ведомости» постійно друкували історико-статистичні описи церков і парафій, які відзначалися ґрунтовною документальністю. Вони склалися за певними схемами і подавали різні відомості про населені пункти: фізико-географічні особливості їх розташування, походження назви, найважливіші історичні події, економіко-соціальну характеристику населення, стан народної освіти та охорони здоров'я.

З 80-х років XIX ст. активно включився в цю роботу Микола Теодорович, викладач Волинської духовної семінарії. Вивчаючи історію Волині, він працював над повним історико-статистичним описом Волинської єпархії.

Аполоній Сендульський

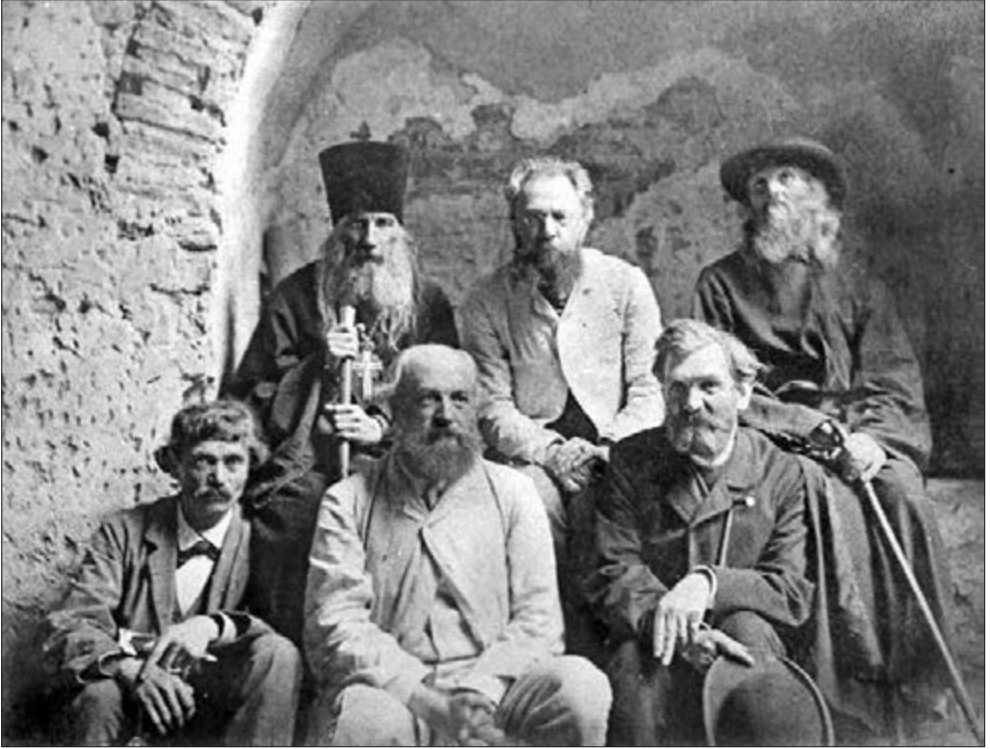
*Титульна сторінка книги
М. Теодоровича «Город Владимир
Волынской губернии».* – Почаев, 1893.

Микола Теодорович

*Титульні сторінки праці М. Теодоровича
«Историко-статистическое описание
церквей и приходов Волынской епархии».* –
Почаев, 1888, 1889.

Члени комітету з дослідження Успенського собору в м. Володимирі-Волинському: в першому ряду (зліва направо): професор В. Антонович, міський голова мирових суддів О. Дверницький, повітовий предводитель дворянства Г. Боровиков; у другому ряду: архімандрит Олександр, професор А. Прахов, священник Василівської церкви Даниїл Левицький. Фото 1880-х рр.

Для цього дослідник скористався статистичними даними про окремі парафії, які надходили від місцевих священників, значно доповнивши їх архівними джерелами. Результатом його роботи стало фундаментальне п'ятитомне видання «Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии» (т. 1–5, 1888, 1890, 1893, 1899, 1903).

Своєрідним підсумком роботи волинських краєзнавців стало видання дослідження «Девятисотлетие православия на Волини. 992–1892» (1892).

На рубежі XIX–XX ст. молодше покоління волинських краєзнавців поглибило наукові дослідження, започатковані попередниками, і організаційно оформило краєзнавчий рух. В той час були створені перші музейні заклади в краї. Активно залучилися до цієї справи православні братства, які виступали своєрідними осередками збереження

*Титульна сторінка
книги О. Дверницького
«Памятники древнего православия
в г. Владимире-Волынском». – К., 1889.*

*Титульна сторінка книги
О. Левицького «Историческое описание
Владимиро-Волынского Успенского
храма...». – К., 1892.*

пам'яток православ'я, центрами, які сприяли розповсюдженню знань про рідний край. При заснованому у Володимирі-Волинському Свято-Володимирському православному братстві (1887), головою якого був обраний місцевий дослідник старовини О. Дверницький, було відкрито перше на Волині громадське давньосховище. Сюди надходили різноманітні предмети старовини: рукописи, стародруки, церковні ужиткові речі, ікони, археологічні знахідки. Так, у 1886 р. з ініціативи братства у Володимирі-Волинському працювала археологічна експедиція, у складі якої були такі авторитетні науковці, як історик Володимир Антонович і мистецтвознавець Адріан Прахов. Вони вивчали руїни Успенського собору – визначної пам'ятки архітектури Київської Русі другої половини XII ст. По завершенні археологічних досліджень місцевий церковний музей – давньосховище – поповнився новими експонатами. У 1911 р. збірку Володимир-Волинського давньосховища, в тому числі близько 100 рукописів та 500 стародруків, було передано до Житомирського єпархіального музею.

*Орест Фотинський.
Завідувач Волинського
епархіального давньосховища*

*Микола Трипольський.
Активний діяч Волинського
церковно-археологічного
товариства*

*Архієпископ Модест.
Один з ініціаторів створення
Волинського церковно-
археологічного товариства*

*Титульна сторінка
«Волинського историко-
археологического сборника». –
Почаїв, Житомир, 1896.*

Члени братства імені князів Острозьких біля замку в Острозі. Фото 1912 р.

*Михайло Тучемський.
Член братства ім. князів Острозьких.
Засновник і перший завідувач історичного
музею в Острозі*

*Петро Покришкін.
Архітектор. Консультант від Імператорської
археологічної комісії з реставрації замку
князів Острозьких в Острозі*

*Житомир. Архієрейський
будинок, в якому розміщувалося
Волинське єпархіальне
давньосховище*

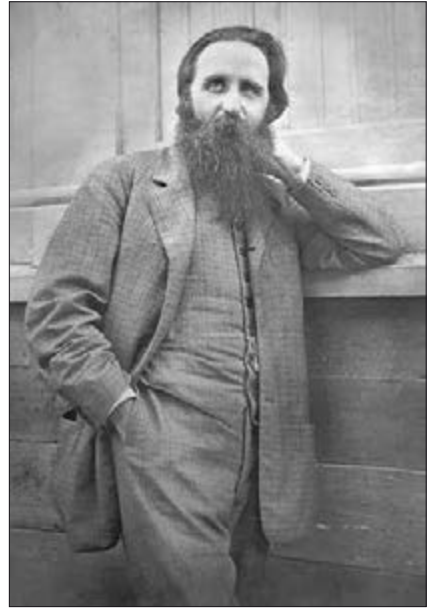
Подібне давньосховище у 1890 р. виникло при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві, а в 1892 р. в Житомирі при архієрейському будинку було відкрито Волинське єпархіальне давньосховище. Остання збірка після створення Волинського церковно-археологічного товариства була передана під його опіку. В діяльності обох установ провідну роль відіграв викладач жіночого єпархіального училища Орест Фотинський.

Матеріали товариства і давньосховища широко використовували дослідники для написання наукових праць. Так, було видано два томи «Волинского историко-археологического сборника». У 1899 р. члени Волинського церковно-археологічного товариства взяли активну участь у роботі XI археологічного з'їзду, що проходив у Києві. У 1905 р. Синод затвердив новий статут Волинського церковно-археологічного товариства, за яким поряд із заходами по вивченню пам'яток краю і догляду за ними, члени товариства зобов'язувалися активно їх пропагувати. Таким чином, робота товариства спрямовувалася в культурно-просвітницькому напрямку.

Близькі завдання ставили перед собою і члени братства імені князів Острозьких в Острозі, яке було офіційно затверджене у 1909 р. Члени братства вели пошукову роботу з ціллю виявлення архівних матеріалів про діяльність родини князів Острозьких та документів з історії Волині. Для майбутнього музею розшукували речі, картини, ікони, стародруки, що належали Острозьким або мали цінність для місцевої історії; вели просвітницьку діяльність. Але основні зусилля були направлені на реставрацію Острозького замку – визначної пам'ятки середньовічної архітектури, в якому планувалося розмістити музей, бібліотеку і народну читальню. Відкриття музею й бібліотеки у відреставрованому замку відбулося 11 серпня 1916 р.

Микола Біляшівський

Федір Штейнгель

Стаття Ф. Штейнгеля «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг.», в журналі «Археологическая летопись Южной России». – 1904. – № 2.

Перший краєзнавчий музей світського спрямування на Волині був відкритий у 1896 р. в маєтку барона Федора Штейнгеля в селі Городок поблизу Рівного. Власник маєтку залучив до краєзнавчої роботи молодого київського історика М. Біляшівського, завдяки діяльності якого музей став справжньою науковою установою. Краєзнавчими дослідженнями займався і сам Ф. Штейнгель, але перш за все він відомий як меценат, який сприяв культурному розвитку краю.

Про роботу Городоцького музею в 1896–1904 рр. інформували опубліковані окремими виданнями наукові звіти. Музей мав відділи природничий, географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний, власну бібліотеку, де зберігалася велика збірка рукописів та стародруків. Різноманітними були форми діяльності цього музейного закладу. Для збору експонатів проводилися наукові експедиції (екскурсії). З цією метою запрошувалися відомі спеціалісти різних галузей історичної науки, переважно викладачі Київського університету. З метою вивчення

Титульна сторінка «Проекта устава общества исследователей Волини». – Житомир, 1896.

Зміст першого тому «Трудов «Общества исследователей Волины». – Житомир, 1902.

Житомир. Будинок публічної бібліотеки і Волинського музею, в якому 2 грудня 1900 р. відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині

музейних колекцій у Городок приїздили історики Я. Яроцький, І. Абрамов, етнограф В. Мошков, геолог П. Тутковський.

Діяльність цього музею та давньосховищ припинилася з початком Першої світової війни, під час якої було втрачено більшість музейних колекцій.

Найбільш органічно на першому етапі розвитку волинського краєзнавства вдалося поєднати наукові дослідження і громадську діяльність Товариству дослідників Волині, заснованому в Житомирі у 1900 р. В його структуру входили музей, бібліотека, архів. Наукові дослідження здійснювалися у чотирьох секціях: природничій, етнографічній, економічній та історичній. Популяризувати здобутки краєзнавців передбачалося шляхом організації публічних читань та публікації здобутих матеріалів. До Першої світової війни Товариство видало 14 томів своїх наукових праць. Його дійсними членами були відомі археологи М. Біляшівський, С. Гамченко, етнограф В. Кравченко, геолог і географ П. Тутковський.

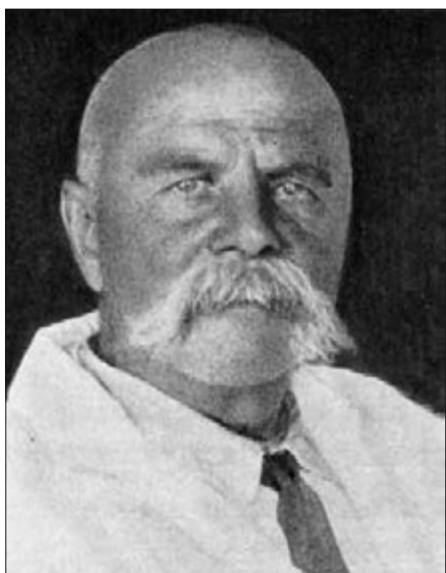
З діяльністю Товариства дослідників Волині тісно пов'язана історія Житомирського краєзнавчого музею. Його становлення розпочинається

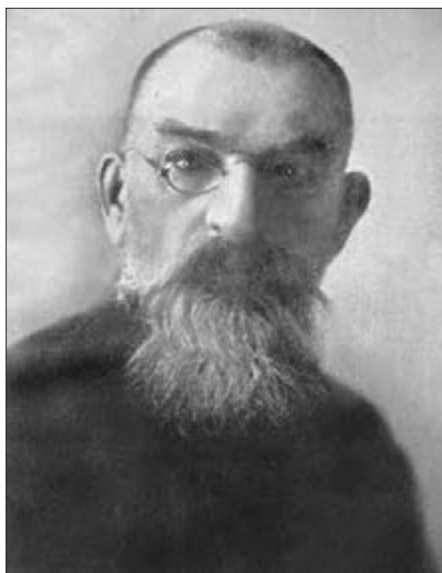
Сергій Гамченко

Орест Фотинський

Василь Кравченко

Павло Тутковський

у 1865 р., коли в приміщенні Житомирської публічної бібліотеки її попечителем волинським губернатором М. Чертковим було розміщено для загального огляду колекцію мінералів та гірських порід. У 1906–1913 рр. музей був структурним підрозділом Товариства дослідників Волині. Лише в 1913 р. він виділився в самостійну установу під назвою «Волинський центральний музей».

З 1908 р. стає відомим музей у Рівному, що діяв при місцевому сільськогосподарському товаристві. Його організатором був секретар товариства Едмунд Окенцький. Колекція музею поповнювалася переважно за рахунок пожертв від місцевої польської шляхти – багатих землевласників. Сюди потрапили деякі історичні реліквії польського народу, пов'язані з боротьбою за незалежність Польщі: нагороди, зброя тощо. Тому у представників державної адміністрації виникла підозра, чи не стане музей вогнищем польського національно-визвольного руху. Однак ретельно проведена поліцією перевірка не виявила протиправних намірів в діяльності рівненського музею, він функціонував до початку Першої світової війни.

Становлення волинського краєзнавства в другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалося в умовах, коли цей регіон, як і більша частина українських земель, перебували у складі Російської імперії. Розвиток капіталістичних відносин, зміни в станово-класовій структурі суспільства, особливо помітні після впровадження суспільно-політичних реформ 60-х – 70-х років XIX ст., сприяли формуванню української національної свідомості, становленню української історичної науки.

Міцний фундамент для розвитку краєзнавчих досліджень в Україні заклали науковці київської історичної школи, які здійснили ґрунтовні видання документальних джерел, провели експедиції, зібрили різноманітні етнографічні та археологічні матеріали. Усе це дозволило на високому науковому рівні проводити дослідження історії українського народу, його культури та побуту. До пошуків та вивчення історичних джерел були залучені місцеві дослідники. Їх краєзнавчі публікації з'являються переважно у періодичних виданнях. Зауважимо, що ці матеріали виходили лише російською мовою, а їх зміст повинен був відповідати офіційній імперській ідеології. Та й коло волинських краєзнавців було вузьким, воно обмежувалося лише окремими особами з числа православних священиків, чиновників, дворян та представниками інтелігенції, зокрема, викладачами навчальних закладів.

2.2. КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНІ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У роки Першої світової війни Волинь була фронтовим краєм, а в добу Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. тут відбувалися жорстокі бої між українськими, більшовицькими та польськими формуваннями. За Ризьким мирним договором 1921 р. Волинь у числі інших західноукраїнських земель увійшла до складу Другої Речі Посполитої, тому краєзнавством на Волині займалися переважно польські науковці, а направленість їх досліджень відповідала позиції польської держави щодо східних своїх територій, тобто Західної України і Західної Білорусії, які розглядалися як споконвічні польські землі. А, отже, від краєзнавства влада чекала підтримки в обґрунтуванні її політики панування на цих землях. Однак високий професіоналізм та глибокі знання більшості польських вчених, а також принципи християнської моралі, якими вони керувалися в повсякденному житті, не дозволяли їм зневажливо відноситися до культури корінного українського населення

Луцьк. Фото 30-х рр. ХХ ст.

краю, а, навпаки, спонукали глибоко її вивчати, враховуючи регіональні та хронологічні особливості розвитку Волині.

Як і в попередній період, у 20–30-х рр. волинське краєзнавство в Польській державі розвивалося за кількома напрямками: шляхом організації краєзнавчих товариств, музеїв, публікації наукових праць окремих дослідників і тематичних збірників, випуску періодичних краєзнавчих видань.

Головним краєзнавчим осередком стає Луцьк – центр Волинського воєводства. Саме тут наприкінці 20-х рр. з ініціативи прогресивної польської інтелігенції розгортається рух за збереження культурних надбань та пам'яток історії. У 1927 р. в Луцьку було засноване Волинське товариство краєзнавства та опіки над пам'ятками минувшини. Його організатором став інженер Франц Ксенжопольський, керівник Дирекції публічних робіт. Як регіональне відділення у 1933 р. воно увійшло до складу Польського краєзнавчого товариства. Окрім Луцька, товариство мало свої відділення у Володимирі, Острозі, Дубно, Ковелі, Любомлі та інших містах (всього 9 відділень) і нарахувало понад 500 членів.

Друкованим органом товариства був журнал «Волинська земля», який виходив щомісяця польською мовою. Він включав краєзнавчі публікації з архітектури, етнографії, філології, історії, географії, геології, мистецтва. Цікавою була журнальна рубрика «Міста волинські», де, зокрема, варшавський історик М. Малушинський опублікував низку статей, присвячених історії середньовічного Луцька. Журнал подавав бібліографічні огляди літератури про Волинь, вміщував рецензії на книги.

За сприяння товариства у 1937 р. було видано книгу про Луцьк, а в 1937 р. вийшла праця

Титульна сторінка журналу «Ziemia Wołyńska»

Луцьк. Волинський музей. Фото 20–30-х рр. ХХ ст.

«Міста волинські», вона містила короткі історико-економічні нариси про 21 місто Волинського воєводства.

Ще однією організацією краєзнавчого спрямування було Волинське товариство приятелів наук, створене в Луцьку в 1935 р. Воно підтримувало тісні контакти з центральними та регіональними науково-дослідними установами – Польською Академією Наук, Археологічним товариством у Кракові, Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові. Такі зв'язки дозволяли успішніше реалізовувати головну мету цього громадського закладу – всебічне вивчення Волині в археологічному, етнографічному, природничому і економічному аспектах.

Обидва товариства одним із напрямків своєї діяльності обрали музейну справу. Це був період, коли особливо посилилась увага передової громадськості західноукраїнських земель до діяльності музейних закладів. Проблеми музейного будівництва обговорювалися на з'їздах музейних працівників у Львові (1931), Самборі (1933). Поступово вироблялися науково обґрунтовані критерії комплектування та вивчення пам'яток

історії та культури. Враховуючи культурно-історичні особливості Волині, краєзнавці пропонували створити тут три, максимум чотири музеї. Крім регіонального музею в Луцьку, пропонувалося відкрити музеї в Кременці, Ковелі (або Володимирі-Волинському) і Рівному.

В 1928 р. у Луцьку була проведена Волинська виставка народних промислів, на якій демонструвалися вироби народних майстрів з дерева, лози, зразки ткацтва, вишивки, а також предмети старовини. Більшість експонатів виставки було придбано для майбутнього Волинського музею. Його відкриття відбулось у Луцьку в червні 1929 р. Керівником ново-

Ян Фітцке

створеного музею був призначений відомий польський етнограф і музеєзнавець Олександр Прусевич, досвідчений спеціаліст, який на початку ХХ ст. працював головним хранителем Кам'янець-Подільського давньосховища.

У 30-і рр. у Волинському краєзнавчому музеї згуртувався колектив ентузіастів, який доклав значних зусиль для примноження музейних збірок. Колекції зростали за рахунок добровільних пожертв, закупівель, а також завдяки організації експедицій по збору експонатів. Велика колекція рослин та геологічних зразків була укомплектована професором Стефаном Мацко. Відомий археолог Ян Фітцке, який працював головним хранителем музею наприкінці 30-х рр., обстежуючи і розкопуючи археологічні пам'ятки, зібрав багато предметів старовини. Одночасно він широко пропагував діяльність музею в газетних і журнальних публікаціях.

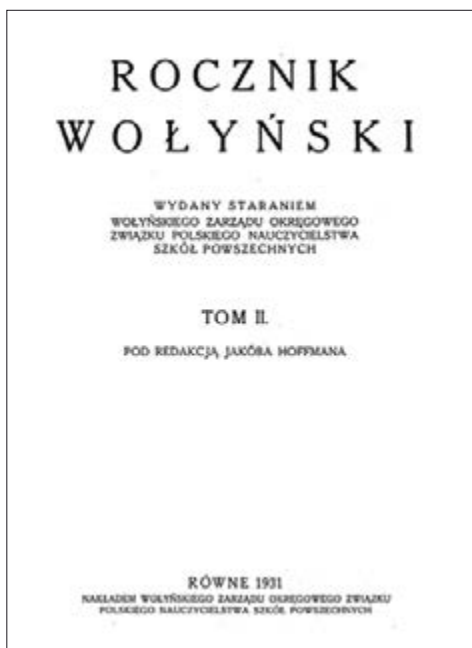
У 1936 р. в Рівному відкрився музей господарства Волині. Він був заснований на правах громадської організації, в статуті підкреслювалося, що головною метою діяльності музею є пропагування сільськогосподарської

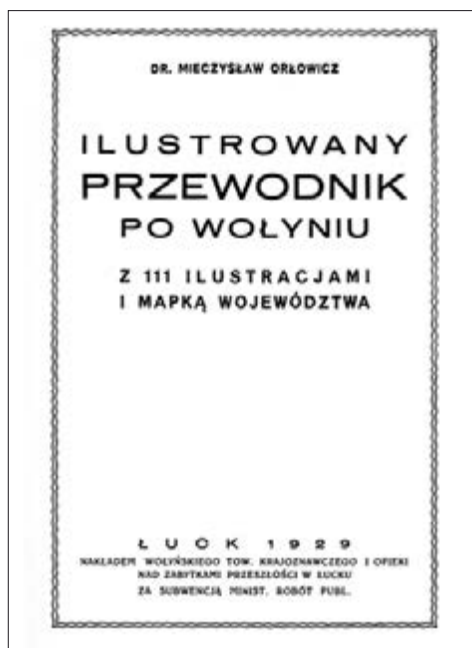
Якуб Гофман

Мечислав Орлович

*Титульна сторінка
«Rocznika Wołyńskiego».
Т. II. – Рівне, 1931.*

*Титульна сторінка книги М. Орловича
«Ilustrowany przewodnik po Wołyniu». –
Луцьк, 1929.*

сфери діяльності Волинського воєводства, розвитку промисловості, а також народних ремесел.

Організатором краєзнавчої роботи в Рівному в 30-х рр. був Якуб Гофман. Крім музейної справи він цікавився археологією, етнографією, геральдикой, історією Волині. Йому належала ідея випуску періодичного видання – «Рочника Волинського» (т. I–VIII, 1930–1939), яке відіграло значну роль у розвитку краєзнавства на Волині. Я. Гофман очолював крайову спілку вчителів польських загальноосвітніх шкіл, а тому це видання задумував як її друкований орган. Йому вдалося залучити до співпраці багатьох науковців Польщі, чиї професійні інтереси так чи інакше були пов'язані з Волинню. Вміщені у «Рочниках» матеріали були підготовлені на високому науковому рівні, а тому вони і в наш час залишаються взірцем краєзнавчих видань.

З тогочасних краєзнавчих праць заслуговує на увагу «Ілюстрований путівник по Волині» М. Орловича, виданий у 1929 р. Пропонуючи ознайомитися з туристичними маршрутами Західної Волині, автор подає короткі історичні відомості про її населені пункти та пам'ятки.

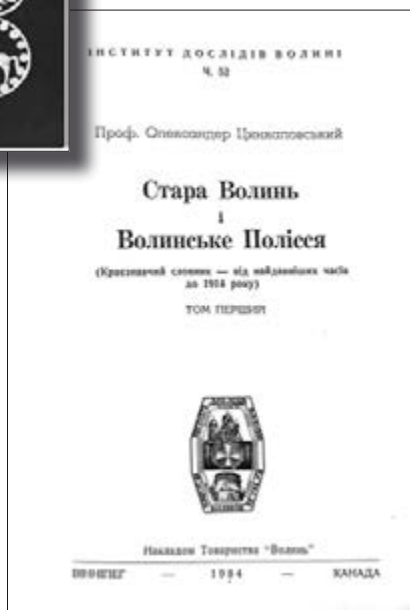
Названі праці, як і більшість краєзнавчих публікацій 20–30-х рр., написані польською мовою, а от україномовних публікацій виходило дуже мало. До числа останніх належали дослідження Олександра Цинкаловського. Він народився у Володимирі-Волинському, навчався у Варшавському університеті, де вивчав церковну історію, християнську археологію, мистецтво. Згодом, працюючи в державному археологічному музеї у Варшаві, дослідник часто виїздить в експедиції на Волинь, проводить археологічні розкопки.

З 1936 р. О. Цинкаловський працює у Волинському музеї при Кременецькому ліцеї, який на той час вважався одним із головних музейних осередків краю і славився своїми багатими колекціями зразків місцевої фауни, мінералів, етнографічних та археологічних матеріалів. Зібрану в цей час цінну наукову інформацію з історії Волині краєзнавцю вдалося опрацювати та опублікувати лише у повоєнний час, коли він проживав у Польщі. Особливої уваги заслуговують його монографії «Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся» (1961), «Стара Волинь та Волинське Полісся» (т. 1, 2, 1984, 1986).

Помітний внесок у дослідження волинського краю зробили Анатолій Дублянський, Леонід Маслов, Йосип Новицький. Після закінчення Варшавського університету А. Дублянський працював у

Олександр Цинкаловський

*Праця О. Цинкаловського
«Стара Волинь і Волинське
Полісся». — Вінніпег, 1984.*

Волинському музеї. Він був одним із тих, хто друкував у місцевій пресі краєзнавчі статті українською мовою. У 1934 р. з'явився його історичний нарис «Луцьк». Найбільш значні дослідження архітектурних пам'яток Волині у період між двома світовими війнами провів Л. Маслов, який у 30-х рр. працював у Луцьку та Рівному. Він автор праць «Архітектура старого Луцька» (1939), «Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя» (1941). Плідно вивчав історію Острога та його околиць Й. Новицький. У 20-х рр. при Російському благодійному товаристві в Острозі ним був створений приватний «Регіональний російський музей Й. Новицького». В російськомовному тижневику «Воскресное чтение», що видавався у Варшаві з 1924 по 1938 рр. періодично друкувалися науково-популярні краєзнавчі статті цього неординарного дослідника.

Йосип Новицький

У радянській Україні в 20-х роках спостерігається своєрідний злет краєзнавства. На хвилі українського національного піднесення в багатьох містах і селах були створені осередки дослідників історико-культурних і природних скарбів рідного краю.

Проблемами краєзнавства активно займалися наукові заклади України. Слід відзначити, що вже в перших статутних документах Всеукраїнської академії наук (ВУАН) 1921 р. організаційно закріплювалась діяльність цілого ряду краєзнавчих комісій. Згодом при ВУАН у Києві була створена комісія краєзнавства з філіями у Харкові та Одесі. Її очолив академік Андрій Лобода. Співробітники цих комісій зробили помітний внесок у становлення українського краєзнавства, дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, традиційної народної культури тощо.

У травні 1925 р. в Харкові відбулася I-а Всеукраїнська краєзнавча конференція, на яку зібралися делегати з усіх регіонів України. В роботі конференції брали участь видатні діячі української науки та культури Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Олександр Яната, Матвій

Никанор Дмитрук

Феодосій Мовчанівський

Яворський та інші. Конференція обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці, який став координаційним органом українського краєзнавства, і мав на меті практично підтримувати масовий рух дослідників рідного краю. Зростанню цього руху сприяв випуск у 1927–1930 рр. щомісячного періодичного видання – журналу «Краєзнавство».

У Східній Волині у 20–30-х рр. головними центрами краєзнавчої роботи були Волинський центральний науково-дослідний музей у Житомирі, краєзнавчий музей у Коростені, Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Непоправної шкоди розвитку краєзнавства в регіоні, як і загалом в Радянському Союзі, було завдано в 30-х роках, в ході утвердження тоталітарної системи. Саме тоді значна кількість науковців, організаторів краєзнавчої справи була безпідставно репресована. Так, професора Василя Кравченка, відомого етнографа, який керував аспірантурою у Волинському науково-дослідному музеї, звинуватили у «буржуазному націоналізмі», і він змушений був шукати роботу далеко від рідної Житомирщини. Талановиті молоді вчені Никанор Дмитрук і Корній Черв'як були розстріляні. Така ж трагічна доля спіткала й директора Бердичівського державного історико-культурного заповідника Феодосія Мовчанівського.

2.3. РАДЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО НА ВОЛИНІ У 50-Х – НА ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ

У повоєнні роки зростає роль історичного краєзнавства, яке одночасно виступає складовою частиною історичної науки і формою громадського руху. Краєзнавчі дослідження проводилися в рамках офіційної історичної науки, яка провідними напрямками досліджень обрала вивчення революційних процесів в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зародження і розвиток робітничого класу, втілення керівної ролі Комуністичної партії на головних етапах становлення радянської держави та в періоди найбільших її випробувань. Це значно звужувало тематику досліджень, сприяло поширенню кон'юнктурних публікацій.

Серед державних та громадських установ, які займалися історико-краєзнавчою діяльністю, чільне місце належало музеям. Вони виступали не тільки сховищами пам'яток місцевої історії та культури, але й важливими науково-дослідними та культурно-освітніми центрами. Однак новий адміністративний поділ волинського регіону, який офіційно було затверджено ще у 1939 р., звужував територіальні рамки краєзнавчих досліджень Волині до меж окремих областей: Волинської, Рівненської, Житомирської, Тернопільської, Хмельницької. В Україні у 50–60-х рр. розпочався процес створення розгалуженої мережі музейних закладів, в якій визначальну роль відігравали обласні краєзнавчі музеї, які координували пошукову, науково-дослідницьку, охоронну та культурно-просвітницьку роботу. Найбільшого розмаху процес створення музеїв досяг у 70-х роках, коли, окрім державних, йшло масове будівництво громадських музеїв на підприємствах, у колгоспах, навчальних закладах. Сучасний аналіз тогочасної політики масового створення громадських музеїв дозволяє стверджувати, що відсутність у достатній кількості краєзнавчих кадрів та слабка матеріально-технічна база нерідко компенсувалися простим адмініструванням і призводили до розпорошення, знищення і безконтрольного розкрадання музейних цінностей, створення псевдомuzeїв, заповнених одноманітними копіями.

Підйом історико-краєзнавчих досліджень в Україні пов'язаний із діяльністю Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, створеного в 1966 р. Головне своє завдання товариство вбачало в залученні широкої громадськості до виявлення, охорони, дослідження і пропаганди пам'яток історії та культури. Важливою умовою успішної діяльності товариства стала його міцна фінансова база. На дослідження, пропаганду, ремонт і реставрацію пам'яток виділялися значні кошти.

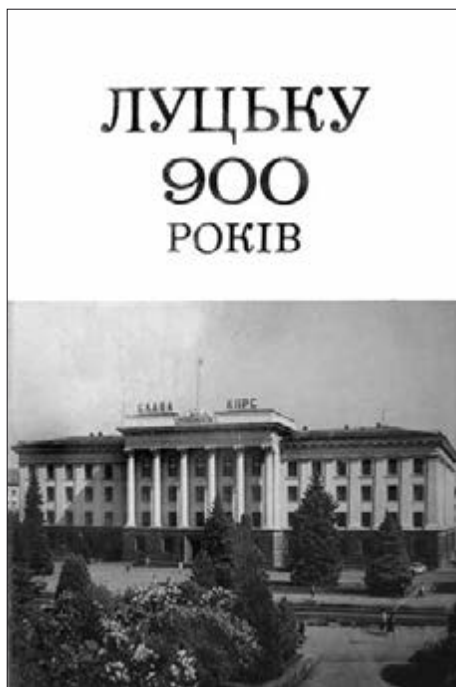
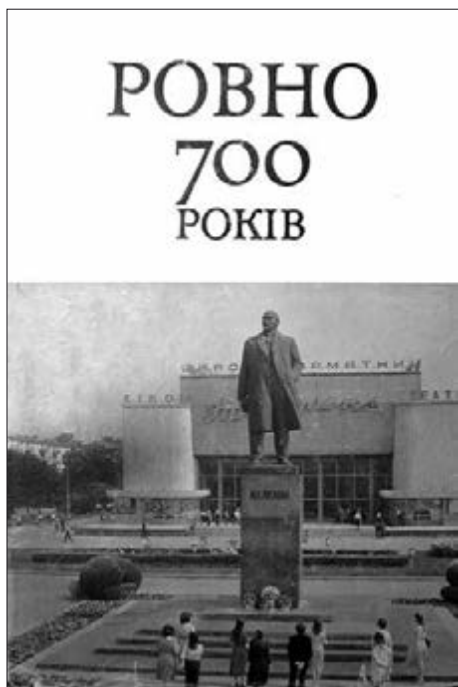
Важливим стимулом для розгортання краєзнавчого руху стала робота над виданням 26-томної історії міст і сіл Української РСР, яка розгорнулася у 60-х рр. і тривала впродовж дванадцяти років. До написання нарисів з історії населених пунктів були залучені сотні краєзнавців на місцях, працівники музеїв, викладачі вузів, вчителі шкіл. Наукове забезпечення видання було виконане вченими Інституту історії АН УРСР та інших провідних наукових закладів України. Очолювала роботу Головна редакційна колегія під керівництвом П. Тронька. Вийшли

Петро Тронько

Багатотомне видання «Історія міст і сіл УРСР»

Григорій Равчук

*Обкладинка книги Г. Равчука
«По історичних пам'ятках міста Острога
і його околиць». – Львів, 1960.*

друком томи по Волинській (1970), Хмельницькій (1972), Житомирській, Рівненській, Тернопільській областях (1973).

Гурій Бухало

Одночасно були підготовлені роботи, у яких досліджувалась історія окремих міст Волині. Цінні краєзнавчі матеріали містять історико-краєзнавчі видання, присвячені Острогу (Г. Равчук, 1960), Луцьку (Б. Колосок, П. Мах, Л. Санжаров, 1972), Рівному (О. Молчанов, 1973), Шепетівці (А. Гула, 1973), Дубно (Л. Дещинський, П. Савчук, 1973), Сарнам (Г. Ваганов, 1979) та іншим містам. У цей період активно займалися пошуком краєзнавчих матеріалів та їх публікацією Григорій Чернихівський (Кременець), Гурій Бухало (Рівне), Олексій Ошуркевич (Луцьк), Григорій Гуртовий (Волинська обл.), Сергій Липко, Гаврило Богун, Леонід Коваленко (Житомирщина).

Значна наукова робота проводилася обласними державними архівами. Головними

її здобутками стали випуски збірників документів з історії краю та окремих волинських міст: «Ровно 700 років: 1283–1983. Збірник документів і матеріалів» (1983), «Луцьку 900 років: 1085–1985» (1985).

Бурхливе ХХ ст. розפורшило вихідців з Волині по всьому світу. Серед представників нової хвилі української еміграції, спричиненої Другою світовою війною, було чимало науковців, які продовжили на чужині вивчати історію та культуру рідного краю. Для об'єднання їх зусиль у 1949 р. в США та Канаді були створені осередки дослідників Волині. Особливо активно діяло товариство «Волинь» у Вінніпезі. У цьому канадському місті 21 липня 1951 р. на установчих зборах було організаційно створено «Інститут дослідів Волині». Ця наукова і видавнича установа вважала себе продовжувачем традицій Товариства дослідників Волині, яке діяло на початку ХХ ст. Першим головою Інституту дослідів Волині був Юрій Мулик-Луцик. Тривалий час у 70–80-х рр. його очолював Ілля Онофрійчук.

Значною була видавнича діяльність товариства «Волинь» та Інституту дослідів Волині. Краєзнавчі дослідження регулярно публікувалися на сторінках науково-популярного збірника «Літопис Волині», перший номер якого вийшов друком у 1952 р. У виданні знаходимо публікації по історії, географії, народонаселенню Волині. Особливу увагу редколегія звертає на висвітлення подій національно-визвольної боротьби українського народу, що відбувалися на Волині у ХХ ст.

За сприяння цих двох об'єднань було видано понад сімдесят праць відомих українських учених та письменників. Зокрема, вийшло друком 17 праць талановитого дослідника української культури, митрополита Української греко-православної церкви в Канаді Іларіона (професора Івана Огієнка), який був почесним членом Інституту дослідів Волині, і заповів йому виключне право на видання своїх творів. З інших видань, які містять цінні краєзнавчі матеріали, відзначимо «Нарис історії Волинської землі» І. Левковича, «Стара Волинь і Волинське Полісся» О. Цинкаловського, «Нарис історії Холмщини й Підляшшя» Я. Пастернака та художні і мемуарно-публіцистичні твори українського письменника У. Самчука.

Зазначимо, що після проголошення незалежності України Інститут дослідів Волині у Канаді поступово згорнув видавничу діяльність і фактично передав свої функції Житомирському науково-краєзнавчому товариству дослідників Волині та науково-краєзнавчим осередкам Луцька і Рівного.

Юрій Мулик-Луцук

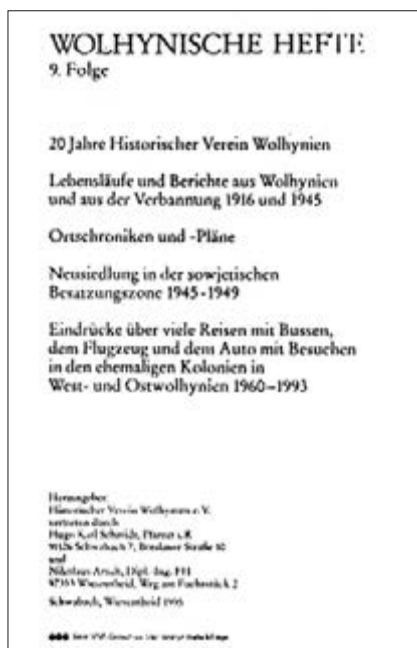
*Титульна сторінка збірника
«Літопис Волині»*

Свій внесок у розвиток волинського краєзнавства зробило також Німецьке історичне товариство колишніх жителів Волині, створене у 1975 р. у Нюрнберзі. Товариство «Волинь» об'єднало тих німців, які народилися і мешкали на Волині, а в 1940 р., чи в інший час, змушені були виїхати до Німеччини. Незмінним головою товариства став Ніколаус Арндт, інженер за фахом, уродженець Тучина, що на Рівненщині. Члени товариства збирали матеріали з історії волинських німців. За чверть століття ними було видано 10 томів «Волинських зошитів» (на німецькій мові). Опубліковані тут матеріали охоплюють різні сторони життя волинських німців: географію їх поселень на Волині, проблеми шкільництва, вклад у розвиток матеріальної та духовної культури населення регіону.

У повоєнні роки краєзнавчі дослідження історичної Волині розвиваються в руслі тих процесів і тенденцій, які були характерні для вітчизняного краєзнавства. З другої половини 50-х рр. спостерігається поживлення краєзнавчої роботи в Україні. Цей процес пов'язаний з хрущовською «відлигою», критикою культу особи Сталіна, активізацією історичних досліджень. З середини 60-х років краєзнавство перетворюється

Ніколаус Арндт

*Титульна сторінка часопису
«Wolhynische Hefte»*

на масовий рух, чому сприяли створення та подальша активна діяльність в обласних і районних центрах музейних закладів, осередків Товариства охорони пам'яток історії та культури, а також розгортання роботи по підготовці багатотомної історії міст і сіл Української РСР.

Однак краєзнавство залишалося під повним партійно-державним контролем, що негативно позначилося на стані його розвитку. В наукових дослідженнях єдиною вірною визнавався принцип комуністичної партійності, коли історія суспільства розглядалася, перш за все, крізь призму боротьби класів, а в історії ХХ ст. визначальна роль відводилася боротьбі двох ідеологій – соціалістичної і буржуазної. Через заідеологізованість радянської історичної науки звужувалась тематика досліджень, замовчувалися події і факти, які не вписувалися в офіційну схему історичного процесу, домінувало негативне ставлення до наукового доробку багатьох українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. і представників української історичної науки в діаспорі.

2.4. СУЧАСНІ КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНІ

У середині 80-х років політичне керівництво Радянського Союзу проголосило політику перебудови. Разом із демократизацією суспільного життя, вимогою дня стає правдива оцінка подій минулого. З посиленням інтересу до історії спостерігається швидкий розвиток історико-краєзнавчих досліджень. Послаблення ідеологічного контролю та цензурних обмежень дозволило розпочати реорганізацію і перебудову краєзнавчого руху Волині на наукових засадах. Створюються нові дослідницькі центри, краєзнавство стає дійсно масовим рухом, активізується обмін інформацією між дослідниками шляхом організації наукових конференцій, розширюється краєзнавча тематика, що засвідчили численні публікації краєзнавчих матеріалів.

Микола Ковальський

На сторінках місцевих видань з'являються публікації, присвячені малодослідженим сторінкам історії Волині, у яких широко висвітлюються події національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст., розвиток національної культури. Звернення до малодосліджених і замовчуваних у попередні роки тем послужило поштовхом для більш глибокого вивчення історії, культури, мови, традицій краю.

Визначний вклад у розбудову історичного краєзнавства Волині на рубежі ХХ–ХХІ сторіч внесли Микола Костриця (Житомир), Григорій Бондаренко (Луцьк), Григорій Чернихівський (Кременець), Микола Ковальський (Острог).

Атласи з географії та історії Рівненської та Житомирської областей

На високому науковому рівні були підготовлені атласи з географії та історії окремих областей, зокрема, по Рівненській (1985), Волинській (1991), Житомирській (1999). Вийшла друком колективна монографія науковців Волинської області «Історія Волині з найдавніших часів» (1988). Саме в Луцьку, одному з провідних центрів краєзнавчих досліджень Волині було започатковано у 1985 р. проведення наукових конференцій «Минуле і сучасне Волині».

Поширюється рух за відродження діяльності краєзнавчих товариств. У березні 1989 р. було створене Рівненське обласне краєзнавче товариство (голова – І. Пашук), а в листопаді того ж року розпочало свою діяльність товариство краєзнавців Волинської області (голова – Г. Бондаренко). В січні 1990 р. відбулася установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (його очолює М. Костриця).

Одне з перших науково-краєзнавчих товариств виникло у 1989 р. в Острозі під назвою «Спадщина». Ініціатором його створення виступив місцевий краєзнавець Петро Андрухів. Позитивно вплинуло на рівень науково-дослідницької діяльності цього товариства те, що до його складу увійшли науковці провідних вузівських центрів України, зокрема,

Геннадій Бондаренко

професор М. Ковальський та інші дослідники Волині з Острога.

Координаційним центром усієї краєзнавчої роботи в Україні стала створена у березні 1990 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолив академік П. Тронько. Головними завданнями краєзнавчої роботи було проголошено утвердження української державності і формування національної самосвідомості народу.

Важливим завданням стала координація роботи краєзнавчих товариств з наукового дослідження Волині. Його розв'язанню сприяють регіональні науково-краєзнавчі конференції. У 1990 р. членами Острозького товариства «Спадщина» було започатковано проведення науково-краєзнавчих конференцій під гаслом «Острог на порозі 900-річчя». У 1991 р. краєзнавчі товариства Волинської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької областей вирішили регулярно проводити науково-краєзнавчі конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне». Матеріали цих конференцій опубліковані в окремих збірниках.

Пожвавили науково-краєзнавчу роботу музейні заклади регіону. Їх колективи стали ініціаторами багатьох краєзнавчих конференцій. З 1991 р. у Рівненському обласному краєзнавчому музеї проводяться конференції на тему «Волинь незабутня». У Луцьку стали традиційними конференції, присвячені історії розвитку волинських музеїв, дослідженню пам'яток українського мистецтва, зокрема, волинського іконопису.

Об'єднання зусиль краєзнавців різних областей дозволило ефективніше здійснювати дослідження Волині в історичному та культурному аспектах. Серед багатьох напрямків краєзнавчої роботи важливе місце відводиться увічненню пам'яті про видатних земляків та

Петро Андрухів

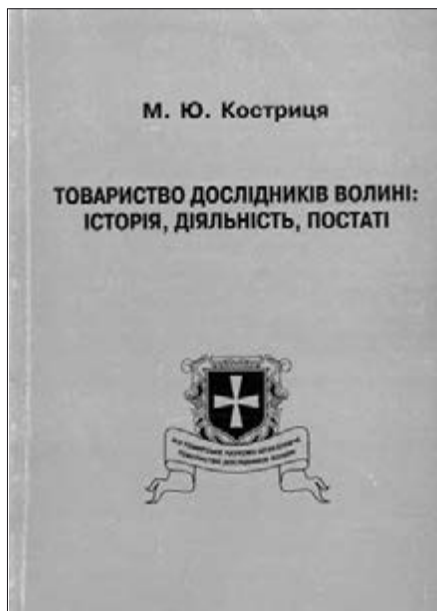
Третя науково-краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне». Житомир, 1993 р.

Наукові збірники краєзнавчих конференцій

Микола Костриця

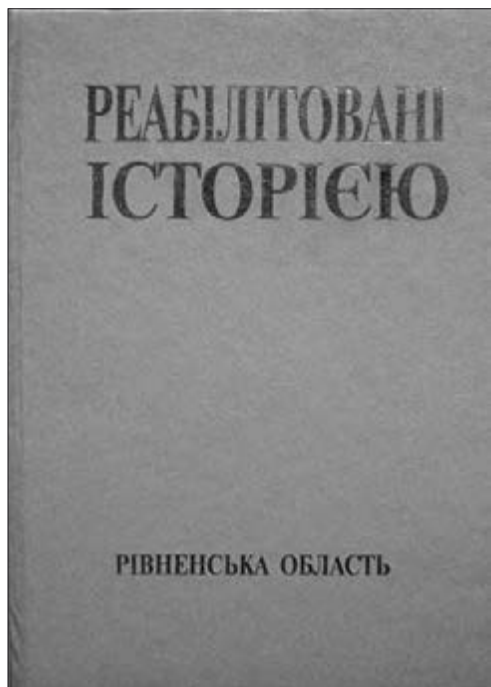

Книга М. Костриці «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті». – Житомир, 2001.

важливі історичні події, науковим дослідженням і популяризації історико-культурної спадщини шляхом проведення науково-краєзнавчих конференцій, підготовки і видання різноманітної краєзнавчої літератури, налагодження творчих контактів із закордонними установами, такими як Інститут дослідів Волині та Товариство «Волинь» у Вінніпезі (Канада), Товариство волинських німців у Німеччині, Мінське обласне краєзнавче товариство.

Підкреслимо велику заслугу у згуртуванні розрізнених краєзнавчих осередків Житомирщини, Волині, Рівненщини, Поділля і координації їхньої діяльності у єдиному руслі дослідження Волино-Подільського регіону президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині М. Костриці. До його заслуг та очолюваного ним товариства потрібно віднести підготовку за правом спадкоємця колишнього товариства дослідників Волині, що припинило свою діяльність у 1920 р., 15–39 томів праць «Велика Волинь» (1994–2008), в яких розглядаються актуальні проблеми й сучасна практика краєзнавства.

Суспільно-політичні зміни в Радянському Союзі у другій половині 80-х років та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

*Видання «Реабілітовані історією.
Рівненська область»*

значно активізували розвиток історичної науки, в тому числі й історичного краєзнавства. Відновлює свою роботу Всеукраїнське товариство краєзнавців, розгортається дослідження різних періодів місцевої історії, відбувається правдива переоцінка набутої віками величезної культурної спадщини. Поглиблюються дослідження історичних міст, ведеться робота по створенню літопису сіл, які з різних причин зникли з карти України. Продовжується робота по підготовці фундаментального «Зводу пам'яток історії та культури». Розгортаються дослідження регіональної історії періоду середньовіччя, зокрема, історії українського козацтва, церкви, діяльності монастирів як осередків освіти і культури, переглядається ставлення до спадщини багатьох церковних діячів України. Ведеться підготовка і випуск багатотомних видань «Реабілітовані історією» та історико-меморіального серіалу «Книги пам'яті України». Цьому активно сприяє державна підтримка краєзнавчого руху та регіональних досліджень, викладена в указі Президента України (січень 1991 р.) та прийнятій на його основі Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 р., а також у президентському указі від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні».

**Запитання
для
самоконтролю**

1. Які періоди свого розвитку пройшло волинське краєзнавство?
2. Яким був внесок вчених кїївської історичної школи у розвиток волинського краєзнавства у другій половині XIX ст.?
3. Назвіть представників православного духовенства, які активно проводили краєзнавчі дослідження на Волині.
4. Як позначилося на розвитку волинського краєзнавства створення Товариства дослідників Волині?
5. Охарактеризуйте шляхи становлення перших волинських музеїв на прикладі діяльності давньосховища у м. Володимирі-Волинському та Городоцького музею Ф. Штейнгеля.
6. Назвіть характерні особливості розвитку волинського краєзнавства у 20–30-х рр. XX ст.
7. Дайте оцінку діяльності державних установ та громадських організацій, які займалися краєзнавчими дослідженнями історичної Волині у 60–80-х роках XX ст.
8. Яким був внесок осередків Товариства охорони пам'яток історії та культури в 60–70-х рр. XX ст. у розвиток краєзнавчих досліджень історичної Волині?
9. Проаналізуйте діяльність обласних та районних музеїв по вивченню історичної Волині у 60–90-х роках XX ст.
10. Назвіть основні наукові центри краєзнавчих досліджень історичної Волині у другій половині 80–90-х рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арндт Н. Дослідження Волині – в німецькому товаристві волиняків // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнар. наук. конф. – Житомир, 1993. – С. 19–20.
2. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX століть. – Хмельницький, 1995.
3. Баженов Л. В. Періодизація розвитку історичного краєзнавства на Волині (Постановка проблеми) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 5. – Рівне: РДГУ, 2005. – С. 91–95.
4. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині середини 80-х – кінця 90-х років XX століття (аналітичний аспект) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали IX наук. історико-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 5–7.
5. Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волині та Волинського Полісся на межі тисячоліть // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. історико-краєзн. конф.: Зб. наук. пр. – Ч. 1. – Луцьк, 2003. – С. 8–13.
6. Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волині: Монографія у двох кн. – Кн. II. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003.
7. Гаврилюк С. Джерела до вивчення історії перших музеїв Волинської губернії // Волинський музей: Історія і сучасність: Наук. зб. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 39–41. – Вип. 2.
8. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002.
9. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Просвіта, 2006.
10. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998.
11. Ковальчук Є. І. Волинський краєзнавчий музей в краєзнавчих дослідженнях Волині сьогодні // Волинь незабутня: Тези IV регіон. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 84–86.
12. Костриця М. Ю. Краєзнавство на Житомирщині періоду становлення української державності // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – С. 11–15.
13. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.
14. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Упоряд.: Т. Ф. Григор'єва, Г. А. Вербиленко, Р. В. Маньковська, І. В. Савченко, Л. В. Шевченко. – Т. 1. – К.– Кам'янець-Подільський, 2003.
15. Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині в 1921–1939 рр. // Волинський музей: Історія і сучасність: Тези та матеріали I наук.-практ. конф. – Луцьк, 1998. – С. 7–8.
16. Онофрійчук І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: минуле і сучасне Волині: Тези міжнар. наук. конф. – Житомир, 1993. – С. 17–18.

17. Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: Історія і сучасність: Тези та матеріали I наук.-практ. конф. – Луцьк, 1998. – С. 5–7.
18. Пашук І. Краєзнавча діяльність на Волині у XIX–XX століттях // Волинь незабутня: Тези V регіон. наук.-практ. конф. – Рівне, 1994. – С. 72–74.
19. Поток М. В. Відродження краєзнавчого руху в Острозі // Волинь незабутня: Тези IV регіон. наук.-практ. конф. – Рівне, 1992. – С. 61–63.
20. Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006.
21. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004.
22. Рожко В. Науково-видавнича діяльність Інституту дослідів Волині і товариства «Волинь» у Канаді // Волинь і Волинське зарубіжжя: Тези доп. та повідомл. міжнар. наук. конф. – Луцьк, 1994. – С. 24–27.
23. Силюк А. Історико-краєзнавча діяльність музеїв: стан та тенденції // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали IX наук. історико-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 30–32.
24. Тронько П. Т. Звіт правління Всеукраїнської спілки краєзнавців II з'їздові Всеукраїнської спілки краєзнавців // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К.: Рідний край, 1997. – С. 30–57.
25. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Рідний край, 1999. – С. 3–8. – Вип. 6.
26. Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К.: ІУ НАНУ, 2003.
27. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2001. – 31 січня.
28. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX ст. – Житомир: Волинь, 1998.
29. Ярмошик І. І. Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття. – Житомир: Полігр. центр Житомир. пед. ун-ту, 2002.

Розділ 3

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ВОЛИНИ

- 3.1.**

**Формування території
Волинської землі в добу
Київської Русі** 69
- 3.2.**

**Волинь у складі Великого
князівства Литовського
та Речі Посполитої** 78
- 3.3.**

**Волинська губернія у складі
Російської імперії (1793–1917)** 87
- 3.4.**

**Волинське воєводство
у 20–30-х роках ХХ ст.** 108

Волинь є одним з історико-географічних регіонів (країв) України. Поряд з нею за ознаками єдності господарства, розселення населення, історико-етнографічними особливостями виділяють Карпатський, Подільський, Київсько-Придніпровський, Слобожанський, Донецький, Запорізько-Придніпровський, Причорноморський, Кримський краї. Цей поділ відображає усталений в історичному контексті традиційний поділ України на природно-господарські та культурно-історичні райони.

Історико-географічні землі-краї формувалися протягом тривалого часу й виконували цілий ряд функцій: політико-адміністративну, територіально-адміністративну, економічного району; визначали етнічні та етнографічні райони тощо. У різні історичні періоди їх територіальні межі змінювалися, назви одних країв вийшли з ужитку, а інших – застосовуються й нині як сучасні адміністративно-територіальні формування.

Землі, які протягом тривалого історичного періоду постійно входили до складу історико-географічного краю, стали ядром формування його території й відповідної регіональної матеріальної й духовної культури, головним чинником збереження крайової єдності населення. Характерними ознаками для усіх історико-географічних країв України є спільність національних рис культури, і разом з тим – наявність специфічних особливостей кожного краю.

3.1. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Як історико-географічна одиниця Волинська земля сформувалася у середньовіччі в басейнах рік Західного Бугу, Стиру, Горині та верхів'ях Прип'яті.

Під фізико-географічним поглядом вона поділяється на три частини: Волинську височину разом з Волинським та Малим Поліссям, Холмщину, Підляшшя. *Центральною є Волинська височина* (Волинське опілля) площею 10 тис. кв. км, яка при ширині 50 км простягається зі сходу на захід на 200 км, від річки Корчик до Західного Бугу. Це хвилясте плато із середньою висотою 250 м над рівнем моря, з родючими чорноземними та сірими лісовими ґрунтами. На північ від неї, тобто приблизно від лінії Володимир – Луцьк – Рівне – Корець, розташоване Волинське Полісся, а на південь, за лінією Белз – Червоноград – Берестечко – Острог, розташоване Мале Полісся. Ці регіони відповідають західній ґрунтовій провінції зони мішаних лісів з типовими дерново-підзолистими та оглеєними ґрунтами. З півдня Мале Полісся обмежене Гологірсько-Кременецькою грядкою.

На захід від Волинської знаходиться Люблінська височина, на якій між Бугом і Вепром розкинувся регіон Холмщина. Північно-східна його частина нагадує Полісся, а південно-західна – подібна до Волинської височини. Площа цього регіону близько 10 тис. кв. км.

Третім фізико-географічним регіоном є Північна Підляська рівнина, що належить до периферії Східно-Балтійської рівнини, на якій між Бугом і Наревом розташоване Підляшшя площею близько 16 тис. кв. м. Різноманітність рельєфу місцевості та відмінності в родючості ґрунтів зумовили особливості заселення різних регіонів Волині. Найбільш щільно заселеною в давнину була Волинська височина, і слабо заселеними – поліські райони.

Безперервний розвиток слов'янського населення на Волині чітко простежується із середини I тисячоліття. Саме в цей час формуються

Волинське князівство у першій половині XIII ст.

відомі тут пам'ятки празько-корчакської культури. З повідомлень писемних джерел, зокрема, Повісті минулих літ, дізнаємося, що на берегах Західного Бугу в цей час проживали племена дулібів. Як свідчать дані археології та топоніміки, це племінне об'єднання займало територію від верхів'їв Вісли на заході – до межиріччя Горині та Случі на сході, від верхів'їв Прип'яті на півночі – до верхів'їв Дністра на півдні. Межі племінної території окреслюють давні назви населених пунктів – похідні від етноніму «дуліби».

Етнографічною особливістю цього регіону є конструкція печей у слов'янських житлах-напівземлянках. Якщо на сусідніх територіях (в Подністров'ї, у басейнах Случі та Тетерева), слов'яни в VI–VII ст. будували печі з каміння, то між ріками Горинь і Західний Буг були поширені глинобитні печі. Цікавою пам'яткою в регіоні є Зимнівське городище поблизу Володимира-Волинського – один зі слов'янських «градів», що був племінним центром дулібів.

Подальша організація території Волині відбувається в останній чверті I тисячоліття, коли тут після розпаду дулібського союзу формуються племінні об'єднання бужан і волинян. Назва «бужани» літописцем пов'язувалась з географічним фактором, а саме з рікою Буг. На думку деяких дослідників, етнонім «волиняни» похідний від назви племінного центру – міста Волиня, яке знаходилося на лівому березі Західного Бугу (сучасний Грудек Надбужний у Польщі). Однак ми не знаємо іншого прикладу, коли б назва східнослов'янського племені була утворена від назви племінного центру. Зате в багатьох назвах відбилися природно-географічні особливості племінної території: поляни, древляни, дреговичі. Тому більш переконливою є думка, що *племінна назва «волиняни» (від старослов'янського vol – у значенні «мокрый», «вологий») первинна, а назва міста Волинь – похідна від неї*.

В IX–X ст. на території волинян сформувалося одне з племінних князівств, виникають численні фортеці, деякі з них були значними племінними центрами (Лучеськ, Плісеськ), обштинними центрами, або ж використовувались як сховища під час ворожого нападу. Про важливі зрушення в цей період у суспільстві свідчать поховальні пам'ятки: відмирає обряд кремації померлого, з'являються багаті могили представників панівного стану, так звані дружинні поховання. Усе це вказує на швидкий соціально-економічний розвиток населення Волині.

У другій половині X ст. землі волинян та білих хорватів у Прикарпатті стають зоною зіткнення політичних інтересів молодих слов'янських

Володимир XI–XII ст. Макет

держав – Чехії, Польщі та Русі. Повість минулих літ згадує про похід князя Володимира в 981 р. на захід і про захоплення ним Червенських міст, тобто земель між ріками Західний Буг і Вепр. З цього часу територія волинян була включена до складу Київської Русі. В регіоні проводиться реконструкція старих укріплень і починається будівництво нових фортець, вони стали центрами утвердження влади київського князя і започаткували формування нової адміністративно-територіальної структури Волині.

У другій половині X – на початку XI ст. фортеці київських князів були збудовані в басейні Західного Бугу (Володимир, Червен, Берестя) та на Горині (Дорогобуж, Шумськ, Пересопниця). Тобто, укріплюються західні кордони Київської Русі над Західним Бугом та освоюється Погориння – порубіжжя «Руської землі» у вузькому значенні цього слова, яка включала землі Середнього Подніпров'я з Києвом, Черніговом і Переяславом. Такі фортеці ставали центрами адміністративного управління та феодалізації округи, осередками її внутрішнього життя. За сприятливих умов вони розвивалися в середньовічні міста. Саме міста відігравали консолідуючу роль у складанні земель-князівств у добу Київської Русі, вони нерозривно були пов'язані з округою. Літописи свідчать, що володіння тим чи іншим містом означало також володіння його округою (волостю, землею).

У кінці X ст. новозбудований Володимир стає центром удільного князівства. З 988 р. тут княжив Всеволод Володимирович. Після смерті Володимира Святославича (1015), у зв'язку з боротьбою між його синами,

*Облога Володимира військом Давида Ігоревича.
 Мініатюра з Радзивилівського літопису*

Забужжя було захоплене Польщею, але вже в 1030–1031 рр. Ярослав Мудрий повернув його до складу Київської Русі.

У XI ст. Володимир був територіально-адміністративним центром не лише Волині, а й усіх південно-західних земель Русі. Тільки у 80-х роках XI ст. цей уділ розділено на дві частини – у Прикарпатті в Перемишлі та Тереховлі утверджуються Ростиславичі, а Володимир великий київський князь Всеволод віддає Ярополку Ізяславичу, якого згодом змінює Давид Ігоревич.

На рубежі XI й XII ст. Володимирське князівство включало території з містами Сутійськ, Бужеськ, Белз, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль. Погориння в цей час входило до складу Київського князівства. Площа Володимирського князівства становила близько 25 тис. кв. км. Його територіальним ядром була Волинська височина, у межах якої концентрується більшість поселень.

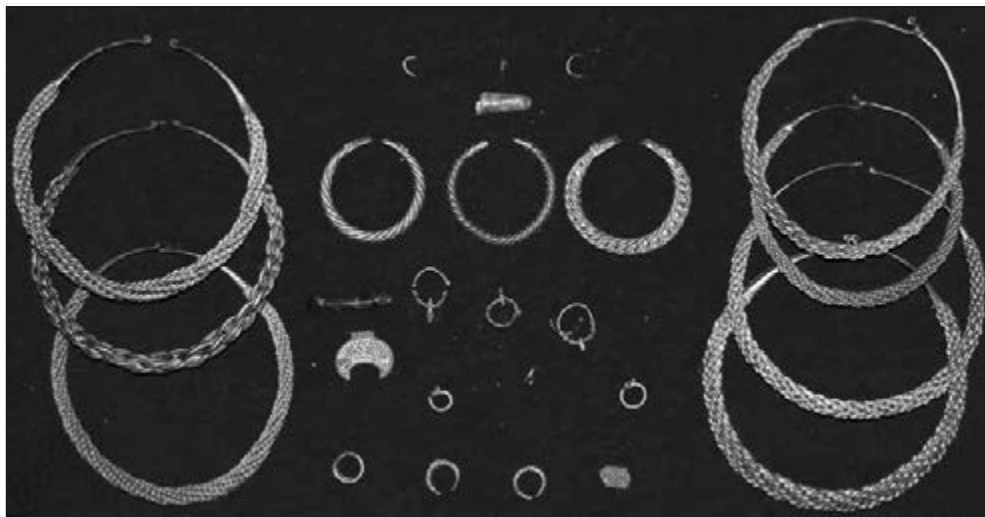
У кінці XI ст. волинський князь Давид Ігоревич наважився виступити проти київського князя і його союзників, які намагалися відібрати

*Вигнання з Русі Давида Ігоревича Святополком Ізяславичем. 1099 р.
Мініатюра з Радзивилівського літопису*

Володимир. Давида підтримало чимало місцевих бояр, вихідців зі старої племінної аристократії. Вони були зацікавлені в тому, щоб мати свого князя, і тим самим зберегти територіальну цілісність та певну самостійність князівства. Але війна закінчилася невдало для Давида Ігоревича, його позбавили Володимирського князівства, прихильних до нього бояр було покарано, а їх замки зруйновано. Нікими свідками цієї волинської війни є скарби срібних прикрас, що належали волинській знаті, та спалені замки в селах Городище поблизу Луцька, Литовежі на Західному Бузі (літописний Всеволож), Жорнові, Листвині, Торговиці на Рівненщині.

У середині XII ст., за князювання Ізяслава Мстиславича, Волинь, що раніше була частиною доменіальних володінь великого київського князя, виділяється у напівсамостійну адміністративно-територіальну одиницю. Дещо пізніше *в літописах уперше згадується сам термін «Волинська земля» (1174)*. Сини Ізяслава – Мстислав і Ярослав, поділили землю на дві частини – *Володимирське й Луцьке князівства, які з 1171 р. стають фактично рівноправними*. Незабаром до Луцького

Торговиця. Скарб срібних прикрас

князівства було приєднано Погориння. З літописного повідомлення під 1183 р. довідуємося, що в Дорогобужі князував Інгар, син луцького князя Ярослава. Центрами невеликих уділів були погоринські міста Пересопниця й Шумськ.

Володимирське князівство також поділяється на кілька уділів. Після смерті Ізяслава Мстиславича з його складу виділяється **Белзько-Червенське князівство** Всеволода Мстиславича, що пізніше перейшло до його сина Олександра. До володінь останнього спочатку входили всі забузькі території. Однак наприкінці XII – на початку XIII ст. у північній частині Забужжя формується **Угровське князівство**, яке переходить під владу Данила Романовича. Територіально Угровське князівство першої третини XIII ст. було основою пізнішого Холмського. У південній частині Волинської землі існувала невелика **Бузька волость**, що періодично потрапляла в залежність від галицьких князів.

Виділення зі складу Волинського князівства кількох нових адміністративно-територіальних утворень протягом другої половини XII – початку XIII ст. привело до значного скорочення безпосередньо підвладних Володимирі територій. У першій половині XIII ст. Володимирське князівство обіймало тільки частину правобережжя Західного Бугу та верхів'я Прип'яті. При цьому Володимир залишався стоїчним містом всієї Волинської землі, площа якої в цей період становила близько 60 тис. кв. км.

На північ від Володимирської знаходилася Берестейська земля, яка входила спочатку до Турівського князівства, а наприкінці XII ст. була приєднана до Волині. Найбільшими містами тут були Берестя, Дорогичин, Каменець, Воїнь.

У XII ст. спостерігається швидкий розвиток волинських міст. Статус Володимира, як столиці землі, сприяв розширенню його території та економічному піднесенню. З середини XII ст. у місті ведеться будівництво монументальних споруд, його окрасою були Успенський собор, збудований за Мстислава Ізяславича та інші храми. Велич цього міста вражала. Під 1231 роком літописець розповідає, що угорський король Андрій, прийшовши до Володимира, здивувався і сказав: «Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях». Швидко розвиваються і зростають також інші центри Волині – Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, Белз, Червен.

Головні міста Волині XII – першої половини XIII ст. знаходилися на межі природних зон – лісостепу і лісів. Таке розташування забезпечувало більш стабільне господарство і життєзабезпечення місцевого населення, дозволяло проводити жвавий обмін готовими продуктами, контролювати міжзональні та міжрегіональні комунікації. Через Дорогобуж, Пересопницю, Лучеськ, Володимир проходив важливий сухопутний торговий шлях з Києва до Польщі та інших країн Центральної Європи. До того ж ці міста стояли на важливих водних шляхах.

У другій половині XII – першій половині XIII ст. більш активно освоюються поліські райони. Тут з'являються нові міста, зокрема, Угровськ на Західному Бузі, Степань на Горині. Ведуться також масштабні фортифікаційні роботи на південно-східних рубежах Волині, на пограниччі Волинського, Галицького і Київського князівств. У межиріччі Стиру і Горині були споруджені замкові укріплення в Кременці та Данилові, на верхній Горині будуються Ізяслав та Каменець (нині село Городище біля Шепетівки). Над Случчю і Південними Бугом споруджуються замки-фортеці Болохів, Губин, Деревич, Кудин, Колодяжин та інші. Вони згадуються в літописах під назвою «Болохівські міста».

За правління волинського князя Романа Мстиславича в 1199 р. Волинь і Галичина були об'єднані в одне князівство. Роман став наймогутнішим з південноруських князів. Але після його загибелі на території Польщі в 1205 р. на західних землях почалася внутрішня боротьба, яка тривала понад 40 років. Данило і Василько Романовичі почали збирати батьківську спадщину на Волині. У 1209 р. за згодою

краківського князя Лешка Василько отримав Берестя, згодом перейшов до Белза, а в 1213 р. брати змушені були задовольнитися Каменцем на Горині. В 1215 р. вони утвердилися у Володимирі. Незабаром, порвавши з Лешком, Данило в 1219 р. зайняв Берестя та міста Забужжя – Угровськ, Верещин, Столп'я, Комов і «всю Україну». Після смерті Ярослава Німого в 1226 р. Романовичі приєднали до своїх володінь Луцьк, Пересопницю й Чорторийськ. А в 1234 р. помер Олександр Всеволодович, який княжив у Белзі, і цей уділ також перейшов до них. У 1238 р. Данило остаточно оволодів Галичем, а на Волині став княжити його брат Василько.

Монголо-татарський погром перекреслив державницькі здобутки Романовичів. Узимку 1240–1241 рр. орди Батия розорили більшість міст Волині та Галичини. Нових спустошень Волині завдали війська Бурундая в 1259 р. Але не зважаючи на чужоземне панування, державні атрибути на Волині повністю збереглися, тут ніколи не було баскаків, не проводився перепис населення татарами.

Після смерті Василька Романовича (близько 1269 р.) **Волинська земля була розділена на три незалежні князівства: Володимирське** Володимира Васильковича, **Забужжя** Лева Даниловича та **Луцьке** Мстислава Даниловича. У 1289 р. Мстислав об'єднав Володимирське і Луцьке князівства, а після смерті його сина Данила вся Волинь і Галичина поступово об'єднуються в руках Юрія Львовича. Столицею своєї держави останній робить стольне місто Волині – Володимир.

На початку XIV ст. Волинська земля зберігала свою територіальну структуру і включала три князівства: Володимирське, Луцьке і Белзько-Холмське.

У зв'язку з монголо-татарськими погромами в другій половині XIII – на початку XIV ст. занепадають міські осередки у південно-східній частині Волині (Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ, Каменець), але поступово відбудовуються і зростають центри удільних князівств (Володимир, Луцьк, Холм), активно освоюються північно-західні території Волині. Тут будуються нові укріплення, вперше на Русі з'являються кам'яні оборонні вежі-донжони.

Територіальній структурі Волинської землі повністю відповідала і система управління церковним життям. У найбільших центрах розмішувалися єпископські кафедри (Володимирська, Луцька, Холмська), а після об'єднання земель південно-західної Русі під владою Юрія Львовича тут була утворена власна митрополія.

3.2. Волинь у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

Процес формування Волинської землі продовжувався у XIV–XV ст. в умовах вирішального впливу *зовнішньополітичних факторів* – боротьби Польського королівства і Литви за Галицько-Волинську Русь при активній участі Золотої Орди. В ході цієї боротьби основна частина Волині була включена до Великого князівства Литовського.

Останніми представниками династії Данила Галицького були його правнуки Лев і Андрій Юрійовичі, які володіли відповідно Галичиною і Волинню. Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають, що у поході проти Орди) вони загинули. Одним із претендентів на Галицько-Волинську Русь стає син великого литовського князя Гедиміна (1316–1341) – Любарт, одружений з дочкою волинського князя Андрія Юрійовича. Однак польський король підтримав іншого претендента – Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена і Марії, дочки галицько-волинського князя Юрія Львовича. В результаті порозуміння між Литвою і Польщею князем Галицько-Волинської Русі став Болеслав (Юрій II) Тройденович. Та його політика підтримки в містах іноземців і католицького духовенства викликала невдоволення місцевої знаті, сформувалася опозиція. Болеслава було отруєно у 1340 р., а на княжий стіл запросили Любарта Гедиміновича.

Однак заволодіти всією Галицько-Волинською Руссю Любарту не вдалося, він утвердився на Волині, а Галичину у 1349 р. захопив польський король Казимир III. *Волинське князівство в цей час включало Луцьку і Володимирську землі, центром його стає Луцьк*. Від нього відпали Берестейська земля, яка ще у 1319 р. перейшла під владу великого князя литовського, а в ході боротьби з Польщею Любарт втратив Західну Волинь (Холм і Белз з їх округами).

Волинь входила до Великого князівства Литовського на правах удільного князівства. Позиції Любарта на Волині зміцнилися в часи

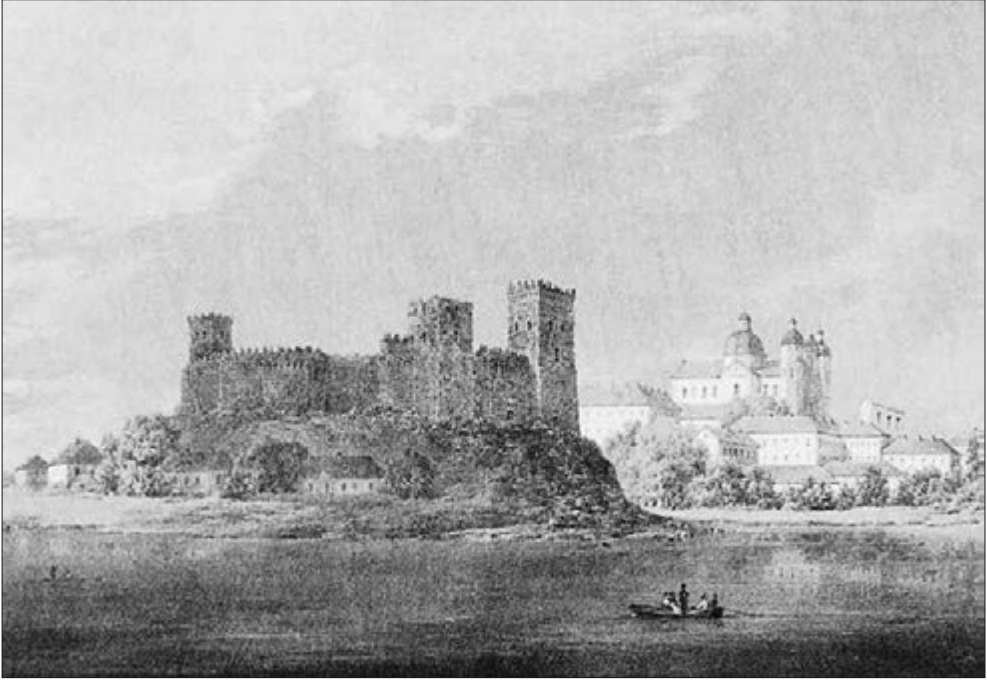
Печатка галицько-волинського князя Юрія Львовича. Аверс, реверс

правління у Великому князівстві Литовському Ольгерда (1341–1377), якому вдалося підкорити Чернігово-Сіверську та Київську землі, розбити 1362 р. татар у битві на Синіх Водах і приєднати до литовських володінь Поділля.

Після смерті Любарта в 1384 р., Волинь успадкував його син Федір. Але вже 1386 р. польський король Володислав Ягайло (1386–1434) відібрав у нього спочатку Луцьке, а потім і Володимирське князівства, вони були передані правителю Великого князівства Литовського Вітовту (1393–1430).

В подальшому обмеження влади удільних князів було призупинено у зв'язку з феодалною війною у Литві, головним змістом якої стала боротьба литовської правлячої еліти за відновлення державної самостійності Литви, втраченої за умовами Кревської унії 1385 р. Суттєвим чинником цієї боротьби було невдоволення руської аристократії втратою автономії окраїнних земель. На білоруську та українську знаць спирався Свидригайло Ольгердович у боротьбі за великокнязівський престол. Після десятирічної громадянської війни у 1440 р. новий великий князь литовський тринадцятирічний Казимир Ягайлович (1440–1492, з 1447 р. і король Польщі) та його опікуни визнали за Свидригайлом номінальний прижиттєвий титул великого князя з уділом у Волинській землі. Свидригайло жив у Луцьку до своєї смерті у 1452 р.

Зі смертю Свидригайла закінчився удільний період в історії Волинської землі, коли удільний князь був верховним власником на

Луцьк. Замок Любарта. Гравюра Н. Орди

території підвладного йому князівства, що проявлялось в його праві на суд і збір данини. Як політичний ватажок місцевої знаті і верховний землевласник, удільний князь розпоряджався землями князівства, роздаючи окремі ділянки разом із селянами церквам, монастирям і боярам. Звільняючи останніх від сплати податків і суду своєї адміністрації, князь контролював виконання ними військової служби. Пильно стежив також за надходженнями до своєї скарбниці торгового мита тощо.

Управління князівством удільний князь здійснював за допомогою своїх намісників, які призначалися у волості і повіти з числа місцевої знаті, або ж слуг-дворян. Характерною рисою управління волостями і пригородами була система «кормління», за якої частина данини, що надходила від населення, використовувалась для утримання намісників-«державців». Намісництва набули значення важливого джерела доходів для верхівки місцевої аристократії, яка зосередила в своїх руках найбільш значні адміністративні посади. Вищі придворні чини державно-вотчинного апарату влади разом із сановниками православної церкви складали найближче оточення удільного князя – його раду – основний орган місцевих землевласників. За участі

*Волинське воеводство у складі Речі Посполитої на початку XVII ст.
 Умовні позначення: а – міста з населенням понад 5 тисяч чоловік; б – міста з населенням від 2,5 тисяч до 5 тисяч чоловік; в – міста з населенням менше 2,5 тисяч чоловік*

«ради» удільний князь вирішував питання законодавства, управління, пожалування земельних володінь, визначав характер стосунків із церквою, а інколи і напрямки зовнішньої політики.

Риси цього суспільно-політичного устрою сформувалися в XIV ст. у результаті синтезу державних інститутів корінної Литви з більш розвиненими інститутами підкорених земель Русі. Тоді ж завершився

довготривалий процес оформлення соціальної піраміди, в якій місце кожної людини визначалося не тільки законом, але й звичаєм.

У період правління на Волині Свидригайла (1440–1452) сформувалися ті традиції суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої знаті на тривалий час. Особливе становище Волинської землі фіксувалося двома привілеями Ягайла: 1392 р. – про надання тутешнім боярам (ті, що несли збройну службу) у повному обсязі тих прав і законних звичаїв, якими користувалися зем'яни (шляхта-землевласники) Львівської землі, і 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей (окрім військової), та про гарантії прав представникам обох віросповідань – православним і католикам.

Найвищі щаблі в соціальній ієрархії займали сподвижники Свидригайла – розгалужений клан князів, нащадків Рюриковичів і Гедиміновичів. Їхні володіння були, по суті, екстериторіальними, князі складали присягу вірності правителю і зобов'язувалися допомагати йому збройно в часи війни, а в решті питань почували себе власниками мікродержав у державі – із власними податками, судочинством, структурою влади. Такі землі називалися ленними, тобто феодално-спадковими володіннями, наданими сеньйором васалові при умові виконання військової або адміністративної служби.

Згодом, у кінці XV – першій половині XVI ст., 8–9 родин з числа так званих княжат головних, тобто чільних представників аристократичної еліти (Острозькі, Заславські, Гольшанські-Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Сангушки, Четвертинські) поділили між собою на зони впливу спершу Волинь, а далі – і Центральну Україну.

У Волинській землі після ліквідації удільного княжіння вся повнота влади належала луцькому старості, а також маршалку Волинської землі, які призначалися великим князем литовським. Широкими адміністративними і судовими повноваженнями були наділені повітові старости, під владою воєвод і старост знаходилися хорунжі, каштеляни, городничі, тіуни та інші посадові особи.

Як територіально-адміністративна одиниця, Волинська земля проіснувала до 60-х років XVI ст. Згідно з постановою Віленського сейму *1565–1566 рр.*, вона була перетворена на **Волинське воєводство, яке складалося з трьох повітів – Луцького (близько 22 тис. кв. км), Володимирського (близько 5,3 тис. кв. км) і Кременецького (близько 12,5 тис. кв. км).** В свою чергу повіти ділилися на волості. Особливими територіально-адміністративними

Фрагмент карти Великого князівства Литовського М.-К. Радзивіла.
Амстердам. 1613 р.

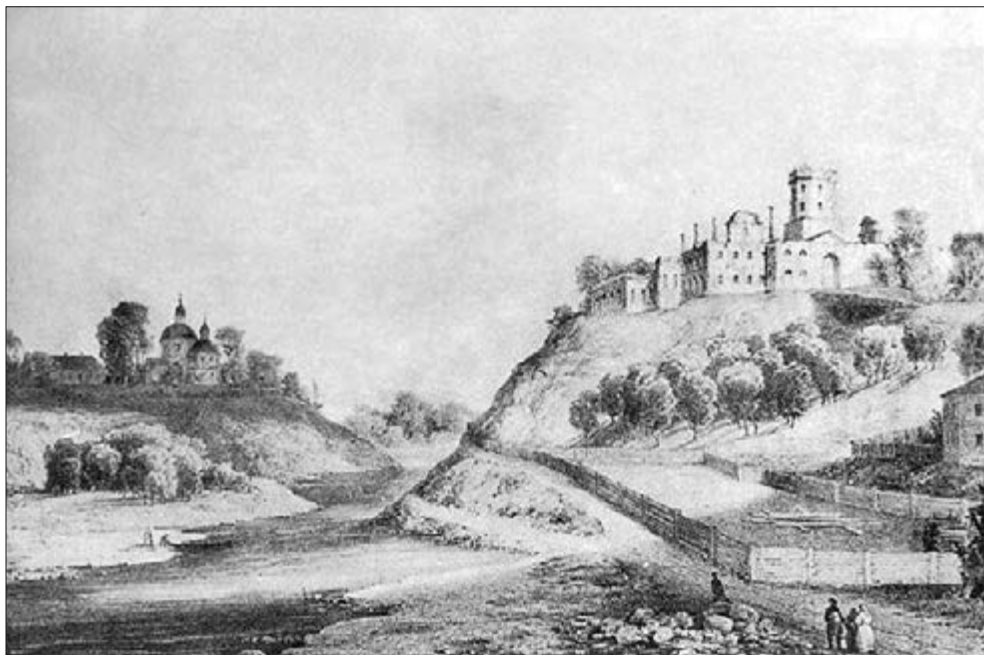

Острог. Замок князів Острозьких. Гравюра Н. Орди

одинацями вважалися володіння волинських магнатів. Площа Волинського воєводства становила 40 тис. кв. км.

Волинське воєводство межувало на півночі з Пінським повітом Брестського воєводства Великого князівства Литовського, на північному заході й частково заході – з Холмською землею Руського воєводства, на південному заході – із Белзьким воєводством і Львівською та Галицькою землями Руського воєводства, на півдні – з Подільським воєводством, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства. На півночі, заході й півдні кордони волинських земель й пограниччя між шляхетськими маєтками волинських і сусідніх воєводств повністю співпадали. Це зумовлювало стабільність кордонів Волинського воєводства.

В XV–XVI ст. поступово відроджується міське життя на Волині. Стимулювало ці процеси загальне економічне піднесення, що мало місце в Литві, а згодом Речі Посполитій, а також зацікавленість у розвої міського життя представників панівного стану. Переконавання, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати доходів у декілька разів більше, ніж

Корець. Замок князів Корецьких. Гравюра Н. Орди

із сіл, штовхало власників міських поселень до розбудови і підтримки економічного життя міст. Постійна загроза ворожих нападів, перш за все зі степу, змушувала владу піклуватися про будівництво укріплень та забезпечувати їх військовими залогами, міста ж були головними осередками військової організації краю.

Більшість волинських міст, згаданих у писемних джерелах до кінця XV ст., виникли ще в добу Київської Русі: Володимир, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Корець, Острог, Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Полонне та інші. За підрахунками П. Саса, на кінець 60-х років XVI ст. на Волині нараховувалось 32 міста і 89 містечок. За цим показником вона значно випереджала Київщину і Поділля.

У цей час багатьом містам Волині надається магдебурзьке право. Такі привілеї отримують Луцьк (1432), Кременець (1442), Володимир, Рівне (кінець XV ст.), Дубно (1507), Ковель (1518). З отриманням магдебурзького права міське населення звільнялося від управління й суду великого князя чи королівського урядника. Йому гарантувалося вільне заняття ремеслами, торгівлею і землеробством, дозволялося вибирати

Дубно. Замок. Гравюра Н. Орди

свій орган влади – магістрат, суд, створювати ремісничі об'єднання – цехи. За прикладом короля та великого князя магдебурзьке право почали надавати і великі феодали. Але прагнучи зберегти залежне становище міст, вони фактично тільки проголошували самоврядування, призначаючи не тільки вейта, але й інших урядників, котрі входили до складу магістрату. Така магдебургія мала обмежений характер, оскільки власник міста контролював діяльність призначеного ним міського управління і постійно втручався в справи громади.

Майже без змін Волинське воєводство проіснувало до кінця XVIII ст. Лише в роки Хмельниччини в зв'язку з формуванням полкового територіально-адміністративного устрою України, східне пограниччя Волині входило до складу кількох козацьких полків, з яких найдовше проіснував Звягельський.

3.3. ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1793–1917)

Кінець XVIII – початок XIX ст. як для України в цілому, так і для Волині зокрема, був часом важливих політичних і соціальних змін. Вони були започатковані наприкінці XVIII ст., коли в результаті трьох поділів перестала існувати Річ Посполита.

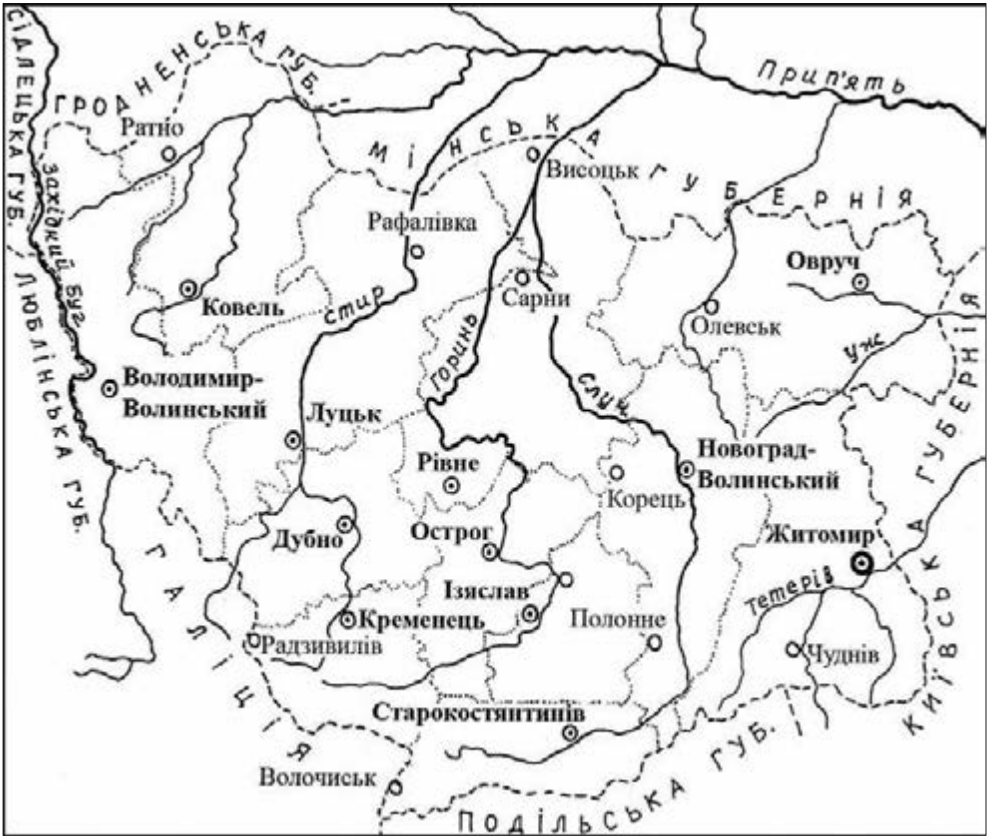
Ще під час першого поділу Польщі у 1772 р. *південна частина Кременецького повіту Волинського воєводства* з містами Збараж, Залозці, Підкамін *відійшла до Австрії*. Та все ж подальша доля Волині виявилася пов'язаною з Російською імперією, до складу якої вона потрапила внаслідок другого і третього поділів Польщі (1793, 1795).

13 квітня 1793 р. за наказом російської імператриці Катерини II із східної частини колишнього Волинського та північної частини Київського воєводств Речі Посполитої була утворена Ізяславська губернія.

У 1794 р. в Польщі спалахнуло повстання під проводом Тадеуша Костюшки, направлене проти загарбницької політики російського царизму. Його поразка прискорила третій поділ Речі Посполитої. Таким чином, у 1795 р. до Росії відійшла й західна частина Волині, яка була включена в Ізяславську губернію.

Царським указом від 1 травня 1795 р. Ізяславську губернію було перейменовано на Волинську. А 5 липня 1795 р. адміністративним центром губернії було визначено м. Звягель з перейменуванням його у Новоград-Волинський. Однак через відсутність у місті будівель для розміщення губернських присутствених місць, їх тимчасово розмістили у Житомирі.

Слід відзначити, що створена у 1793 р. Ізяславська (Волинська) губернія одночасно вважалася і намісництвом (Волинським), центр якого також знаходився у Житомирі. Але офіційно Житомир було затверджено центром Волинської губернії царським указом від 20 червня 1804 р. Тоді ж остаточно визначився і адміністративно-територіальний устрій новоствореної губернії, яка була поділена на 12 повітів:

Волинська губернія у складі Російської імперії в кінці XIX ст.

Житомирський, Новоград-Волинський, Заславський (Ізяславський – з 1910 р.), Старокостянтинівський, Острозький, Кременецький, Дубенський, Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький. З незначними змінами такий адміністративний поділ губернії проіснував до початку XX ст. З найбільш суттєвих змін відзначимо, що у 1844 р. зі складу Житомирського повіту було виділено Бердичів з округою та утворено Бердичівський повіт, який приєднали до Київської губернії.

З трьох губерній Правобережної України Волинська була найбільша за площею (63126 кв. верст), вона була майже в два рази більша за Подільську і на третину більша за Київську. Найбільшим за площею повітом Волинської губернії був Овруцький (9 тис. кв. верст), а найменшим – Старокостянтинівський (2 тис. кв. верст).

Звягель (сучасний Новоград-Волинський). Гравюра Н. Орди

Житомир. Фото початку ХХ ст.

Луцьк.
Фото початку XX ст.

Ізяслав.
Малюнок Н. Орди

Дубно.
Листівка
початку XX ст.

*Володимир-Волинський.
Листівка
початку XX ст.*

*Острозь.
Фото кінця XIX ст.*

*Ковель. Листівка
початку XX ст.*

Кременець. Загальний вигляд. Фото початку XX ст.

Рівне. Загальний вигляд. Листівка кінця XIX ст.

Карта Волинської губернії

Главою місцевої адміністрації на Волині був губернатор. В повітах функції державної адміністрації виконували поліцейські управління на чолі з капітан-справником. В губернському і повітових містах діяли виборні органи міського самоврядування на основі «Жалованной грамоты на права и выгоды городам Российской империи» 1785 р. та міських положень 1870 р., 1892 р.

У 1832 р. Волинська губернія була включена до новоствореного Київського генерал-губернаторства. Заснування ще однієї місцевої вище губернського рівня адміністративної установи пояснювалося регіональними особливостями Правобережної України у складі Російської імперії. Зокрема, на Волині впродовж XIX ст. місцева польська шляхта продовжувала зберігати досить міцні позиції, багато її представників не змирилися з втратою незалежної Польської держави. В цих умовах русифікація краю царською владою розцінювалася як першочергове завдання, якому всіляко мав сприяти адміністративно-територіальний устрій.

У межах Волинської губернії на початку 60-х років XIX ст. проживало 1602700 чоловік населення. За наступні 50 років воно зросло більш як на 2 млн. чоловік, і в 1912 р. становило 3815678 чоловік. Таке швидке зростання народонаселення губернії було зумовлене природним приростом, а також імміграцією німецьких, чеських та польських колоністів.

Більше 90 % всього населення проживало у сільській місцевості. Питома вага міського населення по відношенню до всього населення губернії була незначною і протягом XIX ст. коливалася у межах 7–9 %. За цим показником Волинь відставала від Київської та Подільської губернії. Слід відзначити, що найменший за площею Старокостянтинівський повіт на початку XX ст. був найбільш густозаселеним (до 100 чоловік на 1 кв. версту), в той час як у найбільшому – Овруцькому, густина населення не перевищувала 25 чоловік на 1 кв. версту. Це пояснюється фізико-географічними умовами та історичними особливостями розвитку північної частини губернії – Полісся та південної – Волині. Історично склалося так, що саме Волинь у соціально-економічному та демографічному відношеннях розвивалася значно швидше.

Неоднорідним був і ***національний склад населення краю***. Так, за даними першого Всеросійського перепису населення, проведеного у 1897 р., українці становили 70 % усього населення Волинської губернії. Друге місце посідали євреї – 13,2 %. За ними йшли поляки – 6,16 %,

німці – 5,73 %, росіяни – 3,5 % та чехи – 0,92 %. Незначний відсоток населення становили білоруси і татари (по 0,13 %). Такий строкатий склад населення губернії був спричинений як особливостями історичного розвитку регіону, який впродовж багатьох століть входив до складу різних держав, так і офіційною політикою царського уряду, що була направлена на ослаблення польського елемента в краї за рахунок іноземної колонізації із числа німців і чехів.

Масове переселення сюди німців і чехів розпочалося після звільнення селян від кріпацтва у 1861 р. Щоправда, наприкінці XIX ст. інтенсивна колонізація краю іноземцями змусила уряд стати на шлях законодавчих обмежень. Окрім того, відповідно до законодавства Російської імперії, чітко окреслювалася і територія проживання євреїв, права яких усіяко обмежувалися. З цією метою була створена так звана смуга осілості євреїв, в яку входила і Волинська губернія.

Гальмуючий вплив на соціальний розвиток населення Волинської губернії справляла *архаїчна система станового поділу*. Так, наприклад, найбільш чисельним станом виступало селянство (до 75 % усього населення) і міщани (21,4 %). В той же час чисельність дворянства, духовенства і купецтва була незначною (від 1,5 до 0,3 % усього населення), але саме ці стани відігравали провідну роль у соціально-економічному та суспільно-політичному житті губернії.

Приналежність до того чи іншого стану була тісно пов'язана з *національним складом населення*. Більшість селян були українцями, серед дворян переважали представники польської шляхти та новоприбулих російських чиновників. Більшість міщан і купців були євреями. Однак в процесі зародження ринкової економіки станова система зазнавала неминучої руйнації, натомість тривав процес формування класів підприємців (буржуазії) та вільнонайманих (робітників).

З етнічною неоднорідністю населення губернії та становою приналежністю тісно пов'язана його *соціально-професійна характеристика*. В сільському господарстві, де переважно були задіяні українські селяни, працювали також чехи, німці, які, окрім того, традиційно займалися і переробкою сільськогосподарської продукції.

Землеробство та скотарство незмінно залишалися головними заняттями жителів Волині. Саме землеробство, як основна галузь економіки, формувало її обличчя. Найбільш успішно тут вирощували зернові культури (пшеницю, жито), а також технічні – цукровий буряк,

хміль, тютюн. Ось чому промисловість губернії була спрямована переважно на переробку продуктів землеробства. У 1907 р. кількість усіх фабрик, заводів та млинів не перевищувала 1500 підприємств, на яких працювало близько 20 тис. робітників.

Найбільшими підприємствами в губернії були цукрові та рафінадні заводи, борошномельні підприємства, винокурні та пивоварні заводи. На початку ХХ ст. цукрових і рафінадних заводів у губернії нараховувалося 18. На одному з найбільших – Шепетівському цукровому заводі вироблялося готової продукції на 1226000 руб. і працювало 1353 робітника. Більше половини цукрових заводів належало акціонерним товариствам. В умовах розвитку тогочасної ринкової економіки саме така форма виробництва вважалася найбільш ефективною. Найбільше серед підприємств галузі переробки рослинної продукції було млинів (близько 500), як парових, так і водяних.

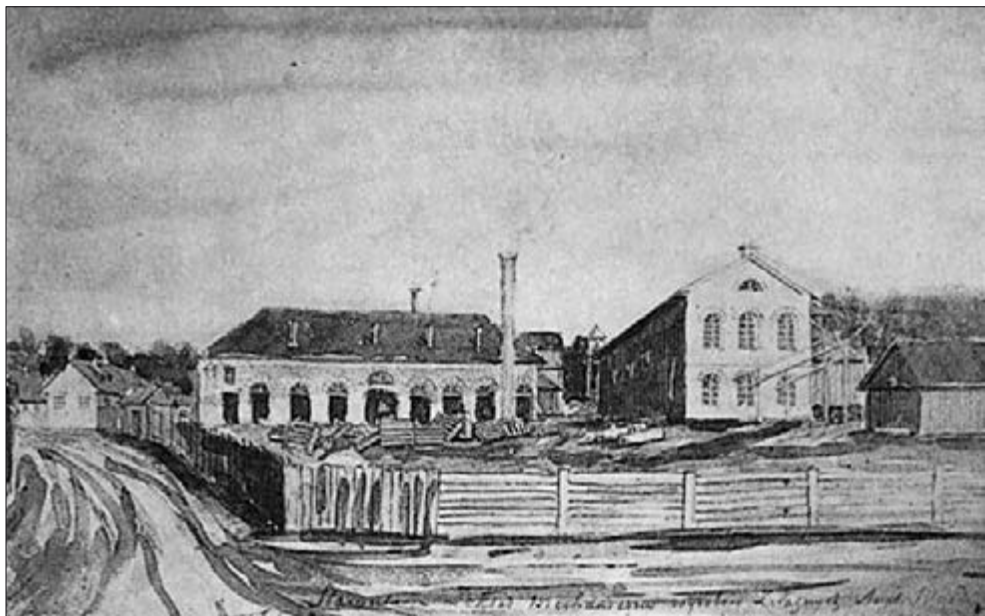
Значного розвитку набула деревообробна промисловість. В кінці ХІХ ст. на 20 лісопильних заводах за рік вироблялося продукції на суму до 500 тис. руб. Здавна на Волині було поширене смолокуріння. В першій половині ХІХ ст. цим промислом займалися в ямах, а з 70-х років розпочалося фабричне виробництво смоли.

Серед підприємств обробної промисловості Волині доволі значні обсяги виробництва продукції мали паперові фабрики. Найбільша з них, що діяла у селі Стара Гута Ізяславського повіту, належала акціонерному товариству. На ній працювало 700 робітників, річне виробництво сягало 1,5 млн. руб.

Тютюнові фабрики розташовувалися лише в містах. Найбільше їх (4 з 10) було в губернському центрі – Житомирі.

До старих традиційних виробництв України належить суконне. У пореформений період в межах Волинської губернії воно було розвинене дещо краще, ніж в інших регіонах України, хоча, як галузь, поступово занепадає. Місцеві поміщицькі мануфактури не витримували конкуренції із швидко зростаючими підприємствами фабричного типу центральних губерній Росії. Найбільш вагомий внесок у розвиток цієї галузі належить князю Р. Сангушко. У 80-х роках в містечку Славута на суконній фабриці, яка йому належала, працювало понад 120 робітників. Тут було впроваджено диференційовану форму оплати праці, здійснювалися заходи по охороні праці.

Близько 9 % всієї продукції в губернії виробляли підприємства, які добували і переробляли місцеві корисні копалини. В каменоломнях

Славута. Фабрика залізних виробів. Малюнок Н. Орди

Славута. Папірня. Малюнок Н. Орди

Рівненського повіту (село Берестовець) видобували базальт. З місцевої глини випалювали якісну цеглу. Розробка покладів каоліну сприяла розвитку фарфорово-фаянсової промисловості. Найкращою фарфоровою фабрикою Південно-Західного краю вважалася Баранівська, що у Новоград-Волинському повіті. На місцевих запасах сировини працювали наприкінці XIX ст. 6 чавуно-ливарних заводів.

Досить поширеним було склоробне виробництво. На Волині часто зустрічається топонім «Гута». В таких населених пунктах ще з часів середньовіччя займалися виготовленням скла. Найбільше їх було на Поліссі, адже виробництво скла потребує багато палива. Наприкінці XIX ст. в губернії працювало 25 склозаводів.

Хоча темпи розвитку економіки Волинської губернії були досить високими, однак більшість фабрик і заводів за обсягами виробництва і кількістю робітників були невеликими і задовольняли лише місцеві потреби. В той же час значна кількість населення продовжувала займатися ремісничою діяльністю. Так, на початку XX ст. заняття різними видами ремесел дозволяло заробити на прожиття більш ніж 80 тис. чоловік. Ремісники виготовляли продукти харчування, одяг, предмети домашнього вжитку тощо.

Важливу роль у формуванні і розвитку ринкових відносин відіграла *внутрішня торгівля* – як базарна, так і ярмаркова та стаціонарна. В губернії у 1903 р. було видано 26157 свідоцтв на право торгівлі. Головними предметами торгівлі були ліс, хліб, цукор, спирт, що вивозилися, як в інші губернії, так і за кордон. Після реформи 1861 р. на перший план у внутрішній торгівлі стала поступово виходити постійна торгівля товарами через магазини і крамниці. Однак ярмарки та базари ще довгий час відігравали помітну роль у здійсненні торговельних операцій. Зовнішня торгівля здійснювалася через митниці – Волочиську, Радзивилівську, Дружкопольську.

Головними шляхами сполучення в губернії були ґрунтові дороги, поштові тракти, шосе. У 1857 р. через територію Волині було прокладено Києво-Брестське шосе, яке пройшло через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель. Саме тоді ділянки шосе в межах міст отримали назви Шосейних вулиць.

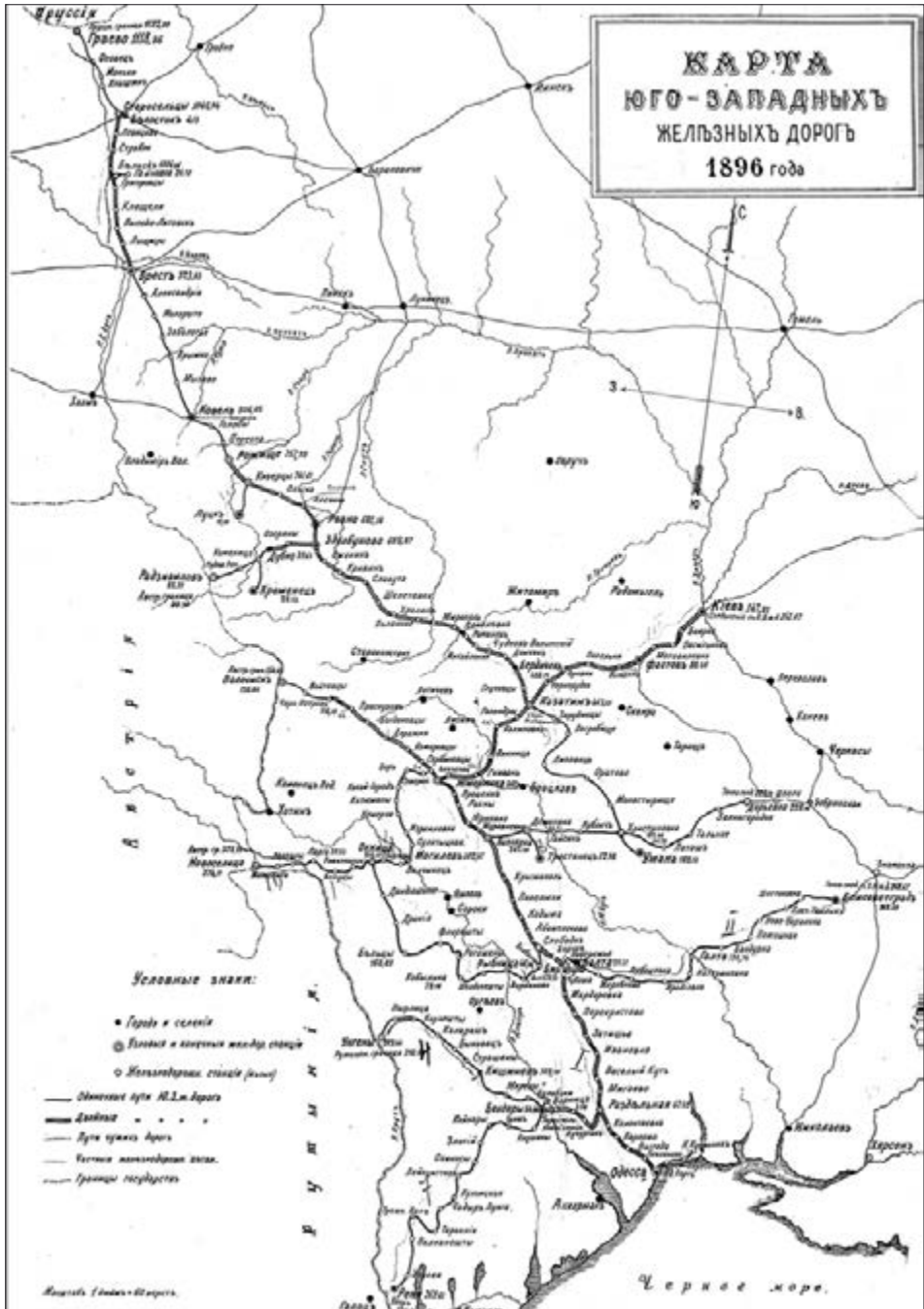
З 70-х років XIX ст. домінуючу роль почав відігравати *залізничний транспорт*. Необхідність прокладання як головних шосейних шляхів, так і залізничних колій через територію Волинської губернії, що межувала з

Радзивилів. Базар. Листівка початку XX ст.

Рівне. Базар. Листівка початку XX ст.

Карта Південно-Західної залізниці. 1896 р.

Ковель. Вокзал. Листівка початку XX ст.

Рівне. Вокзал. Листівка початку XX ст.

Броди. Кордон. Листівка початку XX ст.

Австро-Угорщиною, в першу чергу визначалася військово-стратегічними інтересами Російської імперії. Зростання протяжності залізниць прискорило розвиток економіки краю. Наприкінці XIX ст. загальна протяжність залізних доріг в межах Волинської губернії перевищувала 700 верст. Найдовшою була ділянка Південно-Західної залізниці – Києво-Брестська лінія, що проходила майже паралельно Києво-Брестському шосе. Населені пункти в місцях перетину ділянок залізниць перетворювалися в значні транспортні вузли. Такими були Рівне, Здолбунів, Ковель, Сарни. Залізничне сполучення сприяло появі нових міських поселень, а також швидкому розвитку вже існуючих.

Визначальну роль у розвитку Волині, як і в інших регіонах України, відігравали міста, які виконували політико-адміністративні, соціально-економічні та культурні функції. Після значної перерви, що припала на XVIII ст., у другій половині XIX ст. урбанізаційні процеси на Волині значно активізувалися. Цьому сприяли суспільно-політичні реформи в Росії 60–70-х років XIX ст. Аграрна реформа 1861 р. на Волині, як і в інших регіонах, звільнивши селян від особистої залежності, виштовхнула їх на

Здолбунів. Вид на місто. Листівка початку ХХ ст.

товарний ринок і ринок робочої сили, формування яких тісно пов'язане з розвитком міст.

У зазначений період в межах Волинської губернії нараховувалося більше 5 тисяч населених пунктів. З них лише 12 мали статус офіційних міст і були центрами одноіменних повітів: Житомир, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів. Нагадаємо, що Житомир виконував ще й функції губернського центру. Перелік волинських міст поповнило у 1903 р. містечко Здолбунів, яке після відповідного царського указу стало позаштатним містом Острозького повіту. До міських поселень відносилися і містечка, яких на Волині нараховувалося 141. Деякі з них на початку ХХ ст., хоча й не були офіційно визнані містами, мали всі їх ознаки: значну чисельність жителів, високі показники торгово-промислового розвитку, міський характер забудови, благоустрою тощо. Враховуючи ці показники, до розряду міст можна зарахувати такі містечка Волинської губернії: Чуднів, Янушпіль (Житомирський повіт); Славута, Шепетівка (Заславський повіт); Радзивилів, Почаїв (Кременецький повіт); Рожище (Луцький повіт);

Полонне, Корець, Любар, Баранівка, Миропіль (Новоград-Волинський повіт); Клевань, Степань, Сарни (Рівненський повіт); Красилів, Волочиськ (Старокостянтинівський повіт). Зазначимо, що за часів Тимчасового уряду у 1917 р. до розряду міст було переведено Сарни.

Домінування аграрного сектору над торгово-промисловим в економіці губернії, а також позаміська локалізація фабрично-заводської промисловості спричинили певне відставання в темах розвитку волинських міст у порівнянні з містами Київської та Подільської губернії.

Існувала ще одна причина, яка негативно позначалася на розвитку міських поселень: збереження прав приватних осіб на володіння містами й містечками. Так, на Волині у приватній власності аж до 1917 р. перебувало 5 міст (Рівне, Дубно, Заслав, Острог, Старокостянтинів) і 118 містечок. За безстрокове спадкове землекористування більшість мешканців сплачували власникам міст грошовий податок – так званий чинш. Цей анахронізм породжував проблеми економічного та правового характеру, провокував конфлікти власників міст з окремими жителями, органами міського управління, царською адміністрацією.

Клевань. Духовне училище. Листівка початку XX ст.

Рівне. Реальне училище. Листівка початку XX ст.

Розвитку волинських міст пореформеної доби сприяло впровадження міських реформ 1870 р. та 1892 р. Проголошений цими реформами всестановий характер виборних органів влади дозволяв міським думам та спрощеним громадським міським управлінням в рамках відведених їм господарських справ діяти самостійно. Однак вимога царського уряду в повному обсязі виконувати загальнодержавні обов'язкові витрати (утримання поліції, квартирування військ, освітлення та опалення в'язниць тощо) нерідко призводила до росту заборгованості міст перед державою. Відповідно обмежені джерела фінансування не дозволяли міській владі належним чином розвивати муніципальне господарство.

Важливу роль міста відігравали в розвитку культури, освіти. Саме тут працювали навчальні заклади, діяли громадські установи та товариства, зосереджувалося духовне життя мешканців губернії. Серед відомих навчальних закладів краю слід згадати Кременецький лицей, який сформувався у 1819 р. на базі польської гімназії, заснованої у 1805 р. Він був важливим осередком польської національної культури, прирівнювався до вищих навчальних закладів (такого, наприклад, як Віленський університет) і залишив глибокий слід в освітньо-

Главное Управление Острожского Св.-Кирило-Мефодіевскаго Братства.
Члены Главнаго Управленія: П. П. Билковъ (секретарь), П. Л. Гусакоскій (казначей), графиня А. А. Комаровская (председательница),
М. К. Шеніць (помощница председательницы), Н. П. Боголюбовъ и Г. Е. Рейнь (члены Главнаго Управленія).

*Керівництво Острозького Св.-Кирило-Мефодієвського братства.
Фото початку ХХ ст.*

*Острог. Жіноче училище ім. графа Д. Блудова.
Фото початку ХХ ст.*

культурному розвитку Волині. Твердження про те, що все, створене в Україні представниками інших народів (росіян, поляків, євреїв та інших), належить чужій культурі, не витримує критики. Визначний український історик О. Оглоблин підкреслював, що все, творене на українській землі силами культурних діячів, незалежно від їх етнічного походження і мовної форми та їх культурних надбань, належить і Україні. Це повною мірою стосується і Кременецького ліцею, заснованого з ініціативи поляків – А. Чарторийського, попечителя Віленського навчального округу та його сподвижника Т. Чацького, призначеного головним інспектором училищ Київської, Подільської і Волинської губерній.

Чимало його викладачів і ліцеїстів стали відомими польськими діячами науки, культури. Після польського повстання 1831 р. лицей у Кременці було закрито, в правлячих колах царської Росії він вважався розсадником польського національного духу. Його студенти та викладачі були переведені у щойно відкритий Київський університет Святого Володимира.

Окрім гімназій у Житомирі та в Луцьку (відкрита у 1832 р.), інших середніх навчальних закладів на Волині не було. Потрібного приміщення для гімназії в Луцьку не знайшлося, тому її перевели спочатку в Клевань (1834), а згодом, з ініціативи князя Ф. Любомирського, до Рівного.

У містах відкривалися двокласні та однокласні училища, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти. На Волині аж до 1912 р. не було земств – місцевих органів самоврядування, і це стримувало зростання мережі та фінансування таких училищ.

Розвитку мережі освітніх закладів сприяла діяльність меценатів. Завдяки зусиллям графині А. Блудової, у 1865 р. в Острозі при православному братстві Св. Кирила і Мефодія були відкриті початкова школа і підготовче жіноче училище. Останнє у 1871 р. було перейменоване у вище жіноче училище імені графа Д. Блудова і отримало ті ж права, що й державні гімназії.

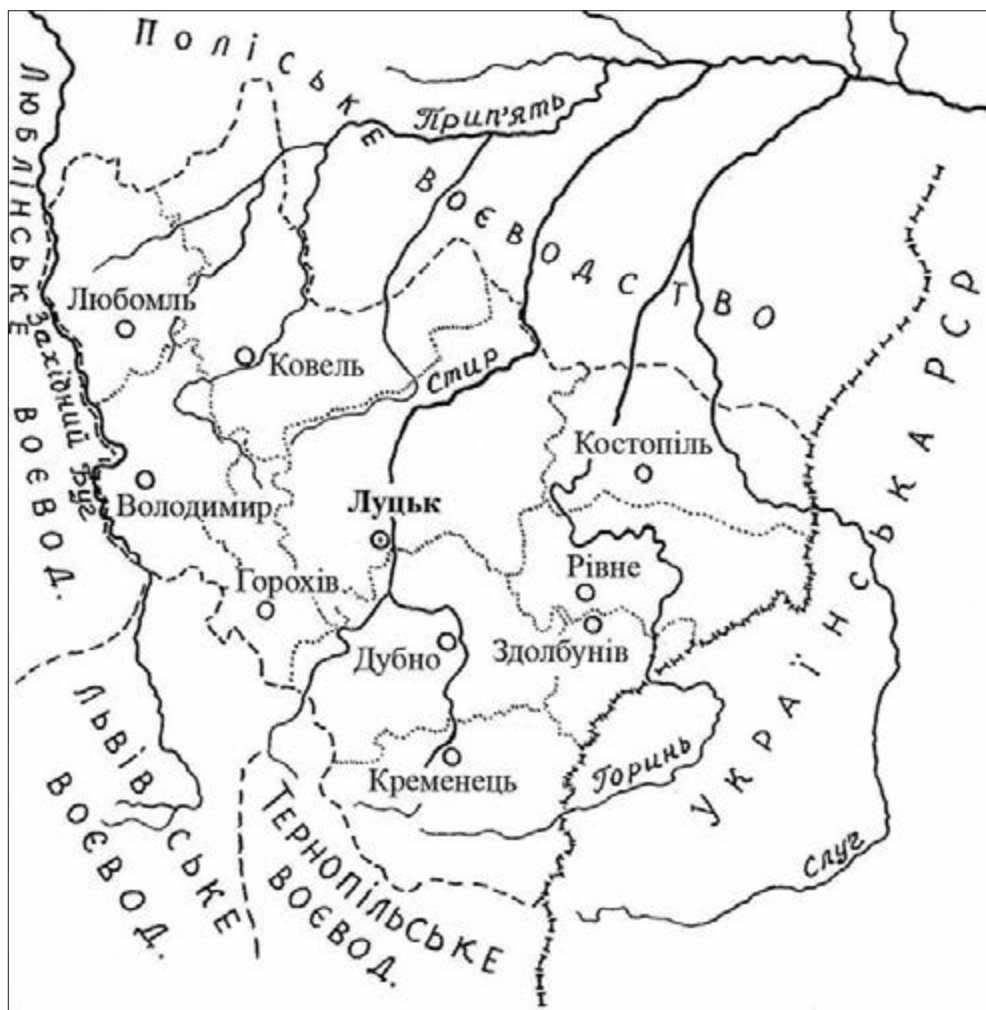
3. 4. ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У період Першої світової війни й революції (1914–1920) було завдано значних руйнувань економіці України. Намір українців створити власну державу залишився нереалізованим. Польська держава – Друга Річ Посполита, відроджена в результаті розпаду Російської імперії, скористалася поразкою визвольних змагань українського народу і приєднала до себе значну територію західноукраїнських земель, в тому числі і Волинь.

18 березня 1921 р. у Ризі було підписано договір між Росією й Україною, з одного боку, та Польщею, з другого. Згідно з правом на самовизначення, обидві договірні сторони визнали незалежність України й Білорусії і встановили спільний кордон. Польща одержала значну частину українських та білоруських земель на схід від лінії Керзона, яка була визнана Антантою східним кордоном Польщі. Сьома стаття цього договору гарантувала українській, білоруській та російській меншинам у Польщі та польській меншині в Україні, Білорусії і Росії всі права для вільного розвитку культури, мови і виконання релігійних обрядів.

У тому ж році в Польщі була прийнята конституція, згідно з якою ця держава проголошувалася конституційною республікою. Її законодавчим органом був двопалатний парламент: сейм і сенат. Виконавча влада в країні підпорядковувалася президенту, якого обирав парламент на сім років. Захищаючи приватну власність, конституція надавала право уряду здійснювати примусовий викуп землі, регулювати купівлю-продаж землі. Польська конституція 1921 р. проголошувала також демократичні права громадян: рівність усіх перед законом, свободу слова, друку, зборів та організацій. Однак на території Західної України та Західної Білорусії, як складових частин Польщі, права українського та білоруського населення порушувалися.

За адміністративною ознакою територія Другої Речі Посполитої поділялася на 16 воєводств. Водночас Варшава, як столиця, була виділена в окрему

Волинське воєводство у складі Другої Речі Посполитої

адміністративну одиницю з правами воєводства. На Західній Україні були створені Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства.

За Ризьким мирним договором до Польщі відійшло більше 56 % території колишньої Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Кременецький, Рівненський та 47 % Острозького повітів. Майже вся вона була включена до складу Волинського воєводства Польщі. Лише незначна частина відійшла до складу Польського воєводства, яке обіймало територію Західної Білорусії.

Волинське воєводство займало площу 30288 кв. км, що становило 7,8 % всієї території Польської держави. В адміністративному відношенні воно поділялося на 10 повітів: Ковельський, Луцький, Костопільський, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Любомльський, Володимирський, Горохівський, Здолбунівський. Центром воєводства стало м. Луцьк. Впродовж 1921–1939 рр. адміністративно-територіальний поділ воєводства зазнавав змін. Зокрема, у 1930 р. з Поліського воєводства до Волинського було приєднано Сарненський повіт.

Найбільшим повітом Волинського воєводства за площею був Ковельський – 5 тис. кв. км, а найменшим – Здолбунівський – 1366 кв. км. У межах повітів найменшими адміністративними одиницями були гміни та громади, яких відповідно нараховувалося 125 та 2743.

Призначений главою адміністрації воєвода виступав у ролі представника уряду і виконував свої функції, спираючись на спеціальний орган – воєводське правління. У межах повітів адміністративну владу представляли староства на чолі зі старостами. Місцеве самоврядування, яке існувало на рівні повітів та гмін, було досить обмеженим і підпорядковувалося державній адміністрації. У 1921 р. на території Волинського воєводства проживало 1567615 чоловік, що становило близько 6 % всього населення Польщі. Густота населення всього воєводства (57 жителів на 1 кв. км) поступалася загальнодержавним показникам (74 жителі на 1 кв. км). Але це середні показники, а територія Волинського воєводства була заселена дуже нерівномірно: якщо густота населення у північних повітах становила 20 чоловік на 1 кв. км, то на сході – 100 чоловік на 1 кв. км.

Природний приріст населення воєводства був одним з найвищих у Польській державі і забезпечував високі темпи зростання народонаселення. Лише за 10 років (1921–1931) населення Волинського воєводства зросло на 500 тис. чоловік, а на 1 квітня 1938 р. становило 2343400 чоловік.

Національний склад населення Волинського воєводства не був однорідним. Як свідчать статистичні дані за 1929 р., понад 70 % його мешканців становили українці, в той час як в цілому в Польській державі їх проживало близько 15 %. Натомість поляки, які склали майже 70 % всього населення держави, в межах Волинського воєводства становили лише 13 % його населення. Однак у порівнянні з попереднім періодом, коли ці території входили до складу Російської імперії, питома вага поляків у структурі народонаселення краю зросла вдвічі.

Г. Юзевський, воєвода волинський

Історично склалося так, що на Волині проживали євреї (12 % всього населення воєводства), німці (2,4 %), чехи (1,3 %). Найменшу кількість поміж усіма національностями, які проживали на Волині в 20–30-х рр. склали росіяни (0,5 %).

За даними перепису 1921 р. 88,6 % населення воєводства було зайняте в сільському господарстві. Це були переважно українці, лише 8 % з них належали до промислових робітників. Сільським господарством традиційно продовжували займатися німецькі, чеські колоністи, а також значна частина польського населення. Осадники, як військові, так і цивільні, мали більш заможні господарства.

Значною мірою розвитку сільського господарства сприяла реалізація земельної реформи, яка проводилася адміністрацією волинського воєводи Г. Юзевського (1928–1938). Після проголошення незалежності Польської держави в основі її сільського господарства продовжувало залишатися велике землеволодіння, успадковане від попереднього періоду історії. За переписом 1921 р. маєтки площею понад 50 га займали 36,5 % усіх посівних ґрунтів держави, в той час як більш ніж 2 млн. селянських господарств належало лише 14,8 % землі. Зміна існуючого земельного

Луцьк. Волинське воєводство. Листівка 20-х рр. ХХ ст.

устрою відповідно до нових економічних та політичних умов стала одним із головних економічних завдань Польської держави. Уряд Ю. Пілсудського, який був змушений після 1926 р. відмовитися від політики примусової національної асиміляції, проголосив політику державної асиміляції національних меншин. У відповідь на гарантію лояльності до Другої Речі Посполитої, влада ладна була піти на поступки українцям, забезпечивши їм повну юридичну і фактичну рівність у різних сферах життя.

Уособленням нового підходу на Волині став Г. Юзевський, призначений у 1928 р. волинським воєводою. Його «волинська програма» польсько-українського зближення охоплювала як політичні питання, так і коло економічних проблем. Послаблення міжнаціональних антагонізмів у краї волинський воєвода тісно пов'язував із зростанням ефективності сільського господарства та матеріального добробуту населення. Для цього держава, на його думку, повинна була збільшити свої інвестиції у воєводство, зокрема, в сільське господарство.

Як і повсюди в Польській державі, в структурі земельної власності на Волині переважали великі господарства. Площа великої земельної власності тут на початку 20-х років складала більше 1 млн. га. Земельна

Золбунів. Ринок. Фото 20–30-х рр. ХХ ст.

реформа передбачала перш за все парцеляцію, тобто поділ земель маєтків на невеликі ділянки – парцели, і продаж їх селянам. Власники великих наділів мали право залишити за собою 180 га землі. Максимальна норма землеволодіння у східних воєводствах, в тому числі і Волинському, встановлювалась у розмірі 300 га, а щодо великих господарств обмежувалася 700 га. Державний парцеляційний фонд переходив у розпорядження Головного земельного управління. Через окружні та повітові земельні управління селяни могли скуповувати землю під час парцеляції.

До 1938 р. в ході парцеляції на Волині до рук дрібних земельних власників перейшло 335,9 тис. га землі, що складало третину великої земельної власності. І хоча новим власником розпарцельованих наділів ставало переважно українське населення, значну їх частину отримали поляки – військові осадники, учасники боротьби за незалежність Польщі. В реалізації своєї програми Г. Юзевський відводив їм помітну роль, залучаючи до роботи в громадських, культурно-освітніх, сільськогосподарсько-кооперативних організаціях, а також у місцевому самоврядуванні.

Аграрною реформою передбачалися і так звана комасація (об'єднання) ґрунтів в єдиний наділ, ліквідація права користування панськими лісами та пасовищами (сервітутне право) взамін отримання землі, а також підвищення продуктивності землеробства. Значною мірою реалізація

Рівне. Волинські торги. Листівка 30-х рр. XX ст.

Клесів. Гранітний кар'єр. Фото 1934 р.

Житин. Цукровий завод. Фото 1933 р.

останнього залежала від меліорації ґрунтів. До 1938 р. на території Волинського воєводства були проведені меліоративні роботи на площі понад 100 тис. га землі, загальна ж вартість капіталовкладень перевищила 6 млн. злотих.

Така послідовна аграрна політика дозволила підняти продуктивність селянських господарств, розширити посівні площі основних культур, підвищити їх врожайність. Протягом 1921–1939 рр. продукція головних зернових культур на Волині подвоїлася. Досить високими темпами розвивалося і тваринництво. В цілому темпи розвитку сільського господарства Волині випереджали загальнодержавні показники.

Важливою ініціативою адміністрації Волинського воєводства була організація воєводських сільськогосподарських виставок. Починаючи з 1930 р. вони відбувалися у Рівному під назвою «Волинських торгів». Досить швидко виставки набули популярності у цілій Польщі. Так, наприклад, якщо у 1926 р. перші торги відвідало 36 тис. осіб, то у 1937 р. на них побувало 96 тис. чоловік.

Перебудова аграрного устрою Волині була важливою складовою економічної політики адміністрації Г. Юзевського. Вона тісно перепліталася з національним питанням. Представники влади розуміли, що без його розв'язання польсько-українське зближення було б просто неможливим.

Певні здобутки в цей час стали помітні і в розвитку промисловості Волині. Основними її галузями виступали видобувна, деревообробна і харчова. Найбільш динамічно розвивалися галузі промисловості, пов'язані з видобутком і переробкою природних багатств краю. Вони були представлені цегельними, бетонними, склоробними заводами, каменоломнями. У 1937 р. в межах Волинського воєводства нараховувалося 783 підприємства, на яких працювало 16,6 тис. робітників. Близько половини з них працювали саме у видобувній промисловості. Окрім граніту, найбільш інтенсивно тут здійснювалося видобування базальту (с. Берестовець). Якщо в 1934 р. на Волині працювало 17 каменоломень, то вже через 3 роки їх кількість зросла до 30. Така спрямованість галузі на видобуток сировини, а не на її переробку, свідчить про екстенсивний тип розвитку.

Підприємства харчової промисловості давали 60 % річного промислового виробництва воєводства. Однак технічна озброєність, як провідних, так і слаборозвинених галузей промисловості, залишалася досить низькою. Це зумовлювалося переважанням на підприємствах ручної праці, низьким рівнем використання машин та невисокою продуктивністю праці.

Промисловість Волині орієнтувалася на видобування та переробку мінеральної і сільськогосподарської сировини, а також деревини. В 30-ті роки намітилася тенденція до збільшення кількості підприємств в металообробній і будівельній галузях. Їх розвиток зумовлювався потребами загальнопольського комплексу, до якого економіка Волині інтегрувалася в середині 30-х років.

Помітний вплив на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток Волині мав урбанізаційний процес. На території воєводства нараховувалося 19 міських поселень. Разом із воєводським центром до них відносилися всі повітові міста, а також центри міських гмін. В останніх, на відміну від сільських гмін, діяло міське самоврядування. Як і в повітових містах, населення міських гмін мало право обирати міську раду (розпорядчий орган влади), а також магістрат (виконавчий орган влади). Із загальної кількості волинських міст Луцьк, Рівне та Ковель підлягали безпосередньому управлінню воєводської адміністрації, а решта підпорядковувалася повітовим староствам. У 1929 р. найбільша кількість населення проживала в Рівному (70 тис. чоловік), Луцьку (35,5 тис. чоловік), Ковелі (32,5 тис. чоловік).

Зауважимо, як і в попередні роки, у міжвоєнний період українці помітної ролі в міському житті на Волині не відігравали, оскільки населення волинської міст переважно складало євреї, поляки. Так, із загальної кількості 250 тисяч міських жителів українці становили близько 24 % .

У відповідності з попередніми домовленостями між СРСР і Німеччиною про поділ сфер впливу цих держав на території Польщі, у вересні 1939 р. радянські війська вступили на землі Західної України і, зокрема, Західної Волині. Відповідно до оформлення нового політичного і територіального статусу Західної України, територія колишнього Волинського воєводства увійшла до складу Волинської, Рівненської та Тернопільської областей Української РСР.

Простежені етапи територіального розвитку Волині відображають основні закономірності формування території України та певні особливості цього регіону, в якому проходили процеси етногенезу українців, становлення їх державності. В останні століття I тис. н. е. тут виникло племінне князівство волинян, яке дало поштовх формуванню Волинської землі, цей процес тривав у добу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Після включення Волині до складу Великого князівства Литовського значно змінюються її територіальні межі та адміністративний поділ. З 1566 р. до кінця XVIII ст. існувало Волинське воєводство, як частина Речі Посполитої. Утворена в кінці XVIII ст. у складі Російської імперії Волинська губернія зросла територіально на 30 % за рахунок включених до неї земель на схід від Случі. В сучасній науковій літературі історико-географічний регіон Волинь визначається саме в межах Волинської губернії XIX – початку XX ст. Виділяються також Східна Волинь – території, які після Ризького договору 1921 р. знаходилися в межах Української РСР (західна частина Житомирської і північ Хмельницької областей) та Західна Волинь – території, які входили до Волинського воєводства у складі Польської держави у 20–30-і рр. XX ст. (Волинська, Рівненська і північ Тернопільської областей).

**Запитання
для
самоконтролю**

1. Поясніть, які фізико-географічні особливості регіону впливали на формування Волинської землі у середньовіччі.
2. Назвіть найдавніші міста Волині. Які фактори впливали на їх швидкий розвиток?
3. Як змінювалася територія Волинського князівства протягом XI–XIII ст.?
4. Які удільні князівства існували в межах Волинської землі у XII – на початку XIII ст.?
5. Назвіть зовнішньополітичні фактори, які впливали на процес формування Волинської землі у XIV–XV ст.
6. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій Волинського князівства у другій половині XIV – першій половині XV ст.
7. Як проходив процес відродження волинських міст у XV–XVI ст.?
8. В результаті яких політичних подій була утворена Волинська губернія?
9. Яку роль у розвитку Волинської губернії відігравали міста?
10. В чому проявлялися особливості національного складу населення губернії?
11. Яким був адміністративно-територіальний устрій Волинського воєводства у 20–30-х рр. XX ст.?
12. Чи відповідала політика польської влади реальним потребам українського населення в розвитку рідної мови, школи і культури?

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій України: історія і сучасність. – К., 2001.
2. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887.
3. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наук. думка, 1972.
4. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1931.
5. Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів // Проблеми історичної географії України. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 10–23.
6. Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 114–145.
7. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1920 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 68–78; 2004. – № 1. – С. 43–52.
8. Дністрянський М. С. Кордони України: Територіально-адміністративний устрій. – Л., 1992.
9. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч. 1.
10. Заяць А. Мережа міських поселень Волині на кінець XV ст. // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наук. історико-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 144–147.
11. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Л., 2003.
12. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів /О. Г. Михайлюк (відп. ред.), Я. Н. Димнич, М. М. Кучінко та ін. – Л.: Вища школа, 1988.
13. Каретников С. Волынская губерния: географическо-исторический очерк. – Ковель, 1905.
14. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Основні етапи формування територіального устрою Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 16. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 5–8.
15. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII ст. – К.: Наук. думка, 1985.
16. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / Україна крізь віки: У 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5.
17. Крикун М. Г. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 134–145.
18. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.

19. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наук. думка, 1984.
20. Кучінко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст. Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999.
21. Ланчук Н. В. Розвиток промисловості Волинської губернії кінця XIX – початку XX століття // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 16. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 30–32.
22. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
23. Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 8–12.
24. Оксенюк Р. Нариси історії Волині (1861–1939). – Л., 1970.
25. Панишко С. Д. Формування території Волині в давньоруський період // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнар. наук.- краєзн. конф. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 96–98.
26. Панишко С. Утворення Волинської землі та формування місцевої державної адміністрації // Консерватизм і державотворення в Центрально-Східній Європі. – Луцьк–Люблін, 1997. – С. 19–21.
27. Петров Н. И., Малишевский И. И. Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.Пб., 1888.
28. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVII в. – К.: Наук. думка, 1989.
29. Селиванов А. Ф. Волинская губерния // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – 1892 – Т. VII. – Кн. 13. – С. 119.
30. Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волини // Труды общества исследователей Волини – К., 1915. – Т. XIII. – Вып. 1. – С. 79–128.
31. Франчук Є. І. Основні тенденції в розвитку промисловості Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939) // Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 157–158.
32. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наук. думка, 1987.
33. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993.
34. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.
35. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i factów. – Łuck, 1929.

Розділ 4

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ВОЛИНИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

- 4.1.**

**Археологічні джерела
в історико-красознавчих
дослідженнях** 123
- 4.2.**

Кам'яний вік 126
- 4.3.**

Енеоліт і бронзовий вік 132
- 4.4.**

Ранній залізний вік 145
- 4.5.**

Давні слов'яни та їх сусіди 148
- 4.6.**

**Археологічні пам'ятки
Волині доби Київської Русі** 158

Археологія – одна з історичних наук, яка вивчає минуле за матеріальними рештками життя та діяльності людських спільнот.

В процесі розвитку археологічної науки на протязі XIX–XX ст. кілька поколінь вчених різних країн виробили загальну періодизацію старожитностей Європи. Ця періодизація, з певними уточненнями щодо особливостей культурного розвитку та хронології, використовується і для характеристики археологічних пам'яток Волині:

Кам'яний вік:

- палеоліт – від появи людини до 10 тис. років тому;*
- мезоліт – IX–V тис. до н. е.;*
- неоліт – VI–IV тис. до н. е.*

Енеоліт – V–IV тис. до н. е.

Бронзовий вік – III–II тис. до н. е.

Ранній залізний вік – I тис. до н. е.

Ранньослов'янський час та епоха великого переселення народів – кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.

Княжа доба – X–XIV ст.

4.1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА В ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стрімкий розвиток археології в ХХ ст. пояснюється її унікальними можливостями постійно розширювати коло історичних джерел, а, отже, відкривати все нові і нові сторінки давньої історії. Вагомим є внесок археологів у вивчення і тих історичних періодів, які порівняно добре висвітлені писемними джерелами. Прикладом такого вдалого комплексного історико-археологічного дослідження, проведеного на Волині, є праця Ігоря Свешнікова, присвячена Берестецькій битві 1651 р. [Свешніков, 1993].

До *археологічних джерел* належать знахідки, споруди, відклади, культурні шари, пам'ятки.

Знахідки – це портативні об'єкти колись самостійного функціонального призначення (знаряддя праці, зброя, спорядження, предмети побуту, прикраси тощо).

Споруди – це рештки житлових, господарських, оборонних, культових та інших об'єктів, як правило, великих і, звичайно, складних. Їх неможливо відділити від місцевості і землі, не зруйнувавши.

Відклади – це накопичення матеріальних решток культури разом із речами природного середовища.

Культурний шар – це відклади на місцях життя людини, насичені культурними залишками.

Пам'ятка – це сукупність споруд, відкладів і речей, залишених людьми в одному місці за певний проміжок часу, і, таким чином, поєднаних в одне ціле.

Саме пам'ятки концентрують у собі всі види археологічних джерел, тому першочерговими завданнями в роботі археологів є їх виявлення, дослідження і забезпечення збереження. До *археологічних пам'яток належать поселення, городища, поховання, скарби тощо*.

Поселення – це місця проживання людських колективів. Терміном *стоянка* позначають нетривале сезонне поселення первісних мисливців і

збирачів. Для сільських поселень доби середньовіччя вживають термін *селіще*. Розкопки поселень дають найбільше інформації про життя давніх людей.

Городища – це залишки давніх укріплень, на яких збереглися оборонні споруди – земляні вали і рови. Такі фортеці використовувались населенням округи як тимчасові сховища під час ворожих нападів, або були укріпленими поселеннями. Крім того, деякі городища мали культове призначення – були святилищами. На Волині перші укріплення з’явилися в ранньому залізному віці, але широкого розмаху будівництво фортець набуло в часи становлення та розвитку Київської Русі. За соціальною типологією серед давньоруських городищ виділяють залишки общинних центрів, військових фортець, феодальних садиб, міст тощо. На Волині до сьогодні збереглося близько 150 городищ.

Поховання поділяються на одиночні могили та могильники. За зовнішніми ознаками вони бувають ґрунтові та курганні. Перші не мають ознак на денній поверхні, тому виявити їх тяжко. Такі найдавніші поховання на Волині відносяться до доби неоліту. Кургани з’являються пізніше, на рубежі мідного і бронзового віків. Вони або знаходяться на значній віддалі один від одного, або ж розташовані щільною групою, тобто утворюють курганні могильники. Обряд поховання свідчить про розвиток релігійних вірувань та світогляд давньої людини. У могилу клали поховальний інвентар, тому дослідження поховань дають, як правило, більше непошкоджених речей, ніж розкопки поселень. Антропологічні дослідження решток похованого дозволяють вивчати етнічні та демографічні процеси в минулому.

Скарб – це набір предметів, захованих у землі чи іншому потаємному місці. Скарби могли складатися з предметів власного користування або ж бути грабівницькими, коли в землю ховали здобич. Розрізняють також скарби торговця – набір предметів, що не були у використанні, однак готових до продажу, та ливарника – предмети, що вийшли з ужитку, браковані, часто шматки металу для переплавлення та відливки нових виробів.

Усі скарби поділяють на речові та монетні. Вони відіграють важливу роль у побудові хронологічної шкали, при вивченні ремесел, торгових і культурних зв’язків, соціальної структури суспільства.

Різні види археологічних пам’яток мають неоднакові інформаційні можливості, тому лише комплексне вивчення поселень і поховань разом з іншими пам’ятками дозволяє скласти цілісне уявлення про життя тієї чи іншої первісної общини, племені, народу.

Виявлення та попередня оцінка пам'ятки відбувається в ході *археологічної розвідки*. Найбільш простий і поширений спосіб розвідки – пішохідне обстеження певної території. Уважний огляд зораних ділянок на зручних ділянках берегів рік дозволяє виявити сліди поселень за підйомним матеріалом – речами з культурного шару, що потрапили на поверхню землі під час оранки. Давні фортеці дозволяють знайти топоніми «вал», «городище», «замчище» та помітні на денній поверхні залишки давніх оборонних споруд – земляних валів і ровів. Курганні поховання вирізняються земляними насипами та позначаються топонімами «могила», «курган». У результаті обстеження поселення чи городища можна зібрати достатньо інформації для визначення хронології та культурної приналежності пам'ятки.

Більш повну інформацію дають археологічні розкопки, але їх можуть проводити лише досвідчені археологи за наявності спеціального кваліфікаційного документа – «Відкритого листа», який видається Інститутом археології Національної академії наук України та офіційного дозволу Міністерства культури і туризму України. Проведення розкопок краєзнавцями, що не мають відповідної підготовки, може призвести до знищення пам'ятки.

Важливе значення для подальшої наукової обробки археологічних матеріалів має їх паспортизація та реставрація. На кожну знахідку обов'язково наноситься польовий шифр, у якому вказується місце і час виявлення речі. На жаль, у шкільних музеях нерідко можна натрапити на археологічні предмети, які не мають шифру, а, отже, наукова цінність їх знижується. Тільки якісно опрацьований археологічний матеріал може стати надійним джерелом для вивчення давнього минулого краю.

4.2. КАМ'ЯНИЙ ВІК

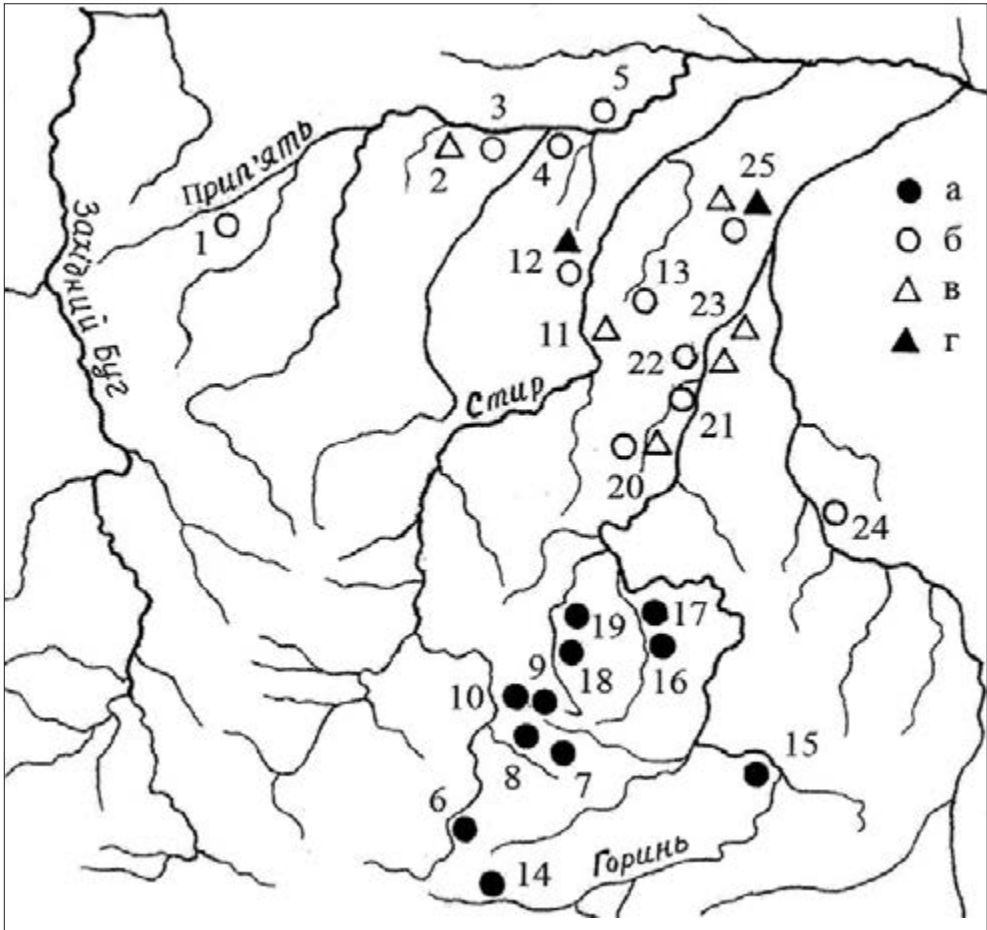
За археологічною періодизацією *кам'яний вік поділяється на три підрозділи: палеоліт, мезоліт і неоліт. Палеоліт* має найбільшу протяжність в історії людства. У цей час завершилося формування людини сучасного фізичного типу, почалося використання вогню, виготовлення й удосконалення знарядь праці, спорудження жител.

На території Західної Волині найдавніші сліди перебування предків людини відносяться до міжльодовикового періоду чи початку риського похолодання, тобто датуються часом *близько 200 тис. років тому*. Такий вік має, наприклад, стоянка *ашельської епохи* у верхів'ях ріки Горині поблизу села Буглів Тернопільської області, яка досліджувалась О. Ситником.

Початкове заселення Волині було епізодичним. У періоди похолодання населення змушене було відходити на південь, а з відступом льодовиків знову освоювало північні території. Сліди такого епізодичного заселення Волині датуються *мустьєрською епохою (150–35 тис. років тому)*. Характерні знаряддя праці цього часу разом з кістками мамонтів виявлені поблизу сіл Липа та Коршів Рівненської області. Культурний шар заключної фази мустьєрської епохи досліджував В. Пясецький на стоянці Жорнів у 80-х роках ХХ ст.

Липа. Стоянка часів пізнього палеоліту

Пам'ятки пізнього палеоліту та мезоліту між ріками Західний Буг і Случ.
 Волинська обл.: 1 – Лютка; 2 – Люботин; 3 – Люб'язь. Рівненська обл.: 4 – Нобель;
 5 – Сінциці; 7 – Майдан; 8 – Грядки; 9 – Липа; 10 – Мирогоща; 11 – Балаховичі;
 12 – Мульчиці; 13 – Красносілля; 16 – Рівне; 17 – Городок; 18 – Жорнів; 19 – Іваничі;
 20 – Великий Мидськ; 21 – Корост; 22 – Кричильськ; 23 – Цепцевичі; 24 – Березне;
 25 – Рудня. Тернопільська обл.: 4 – Кременець; 14 – Лози. Хмельницька обл.: 15 – Славута.
 Умовні позначення: а – пізній палеоліт; б – свідерська культура; в – кудлаївська культура;
 г – яніславицька культура.

Значно краще вивчені на Волині пам'ятки **пізнього палеоліту (35–10 тис. років тому)**. **Ранні (оріньякські) стоянки** цього періоду досліджували В. Савич (Липа, Кременець) і В. Пясецький (Іваничі, Жорнів). Вони розташовані на краю високих плато, нерідко на великій відстані від водних джерел, у місцях,

Рівне (Бармаки). Стоянка часів пізнього палеоліту

*Рівне (Бармаки).
Розкопки стоянки часів
пізнього палеоліту*

*Рівне (Бармаки).
Розкопки стоянки часів
пізнього палеоліту*

які домінують над навколишніми долинами, звідки мисливцям було зручно вести спостереження за стадами тварин, і, у першу чергу, – мамонтів.

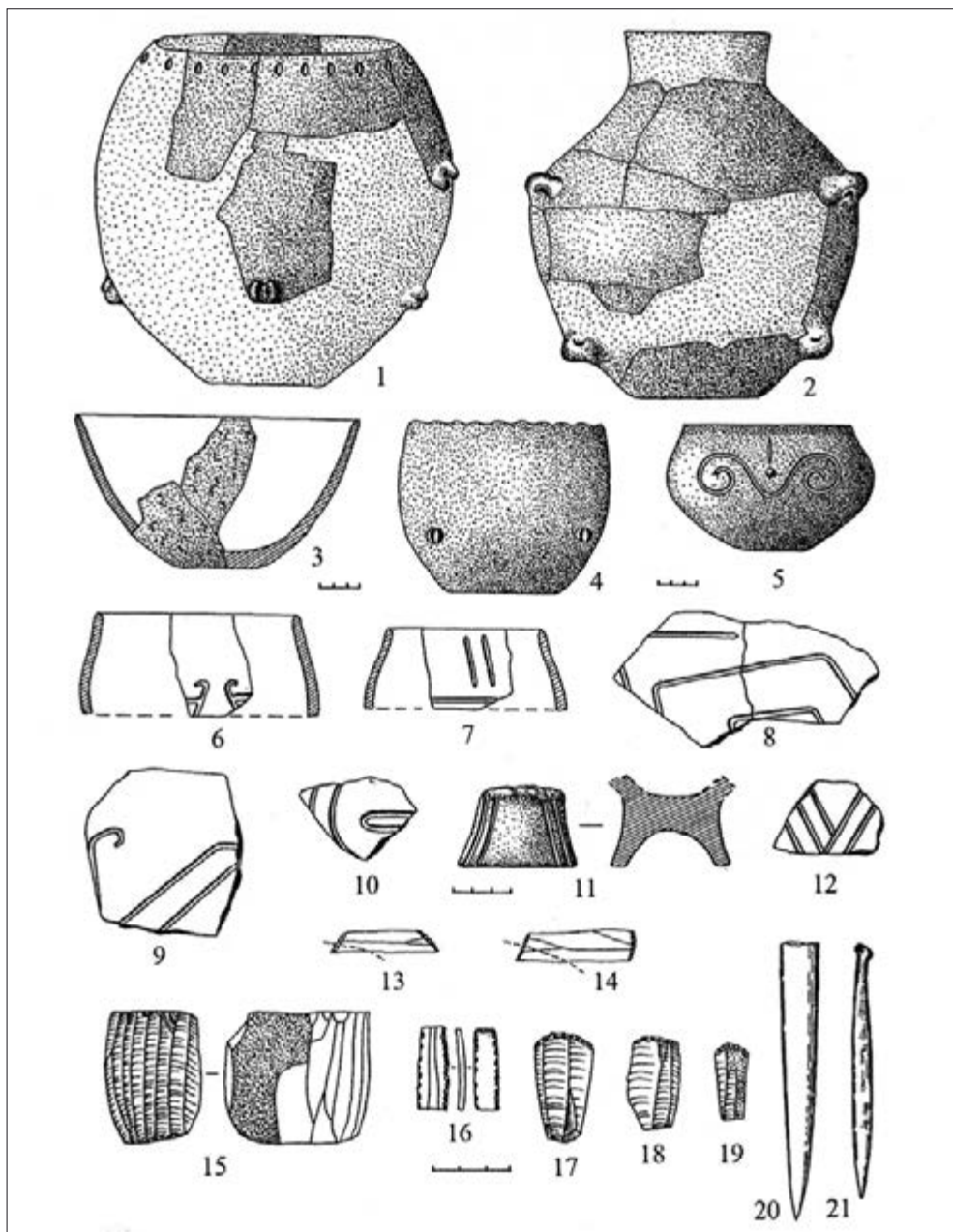
До *мадленського часу* пізнього палеоліту належать стоянки Липа, Городок і Рівне. Остання датується *в межах 17–15 тис. років до н. е.* За матеріалами розкопок цих пам'яток встановлено, що основною промисловою твариною в той час був мамонт, хоча полювання велося й на інших тварин (знайдені кістки північного оленя, коня, росомахи, мускусного вівцебика). Поряд із численними знаряддями праці з кременю виявлені лопатка мамонта зі слідами використання в якості музичного інструменту (Городок), підвіска-амулет із бивня мамонта, бурштин (Рівне) і намистини з морських мушель.

У кінці льодовикового періоду клімат пом'якшав і став близьким до сучасного, природно-географічні зони поступово набувають сучасних характеристик. Далеко на північ відступають тундри. Зникають мамонти, шерстисті носороги та інші тварини льодовикової епохи. Ці зміни суттєво вплинули на господарство і спосіб життя людей кінця пізнього палеоліту. Подолати кризу вдалося, змінивши форми мисливського господарства. Удосконалюється зброя: з'являється лук зі стрілами, поширюється списометалка. Характерна особливість техніки обробки каменю в цей час – виготовлення правильних геометричних вкладишів на пластинах (мікролітів). Вони використовувались як вістря стріл та в збірних знаряддях праці, зброї.

У період переходу від пізнього палеоліту до мезоліту на півночі України, як і на сусідніх територіях, поширилися холодні сухі прильодовикові

Городок. Розкопки стоянки мадленського часу

Знахідки з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в м. Рівному:
 1–12 – глиняний посуд; 13–19 – вироби з кременю; 20, 21 – кістяні вироби.
 Розкопки В. Пясецького

стеги, де жили мисливці, які полювали на північного оленя. Їх пам'ятки на Волинському Поліссі в 80–90-х роках ХХ ст. найбільш ґрунтовно вивчав Л. Залізник. Дослідниками вони віднесені до *красносільської та свідерської культур фінального палеоліту (ІХ–VІІІ тис. до н. е.)*. Назви культур походять від сіл Красносілля на Рівненщині та Свідре Вельке в Польщі. Досліджувалися стоянки Нобель, Рудня, Кричильськ Рівненської, Гораймівка, Черськ Волинської областей.

З потеплінням, коли північні райони України вкрили ліси, тут поширився господарсько-культурний тип лісних мисливців. Головними об'єктами полювання були бико-тур, косуля, олень. На Волинському Поліссі відомі пам'ятки *кудлайвської та яніславицької культур доби мезоліту VІІІ–VІ тис. до н. е.* У північних районах Рівненської області досліджувалися стоянки цього часу Омит, Сінчиці, Мульчиці, Великий Мидськ, Малі Цепцевичі та інші.

У неоліті лісостепові райони Волині в *V тис. до н. е.* заселяють племена ранніх землеробів і скотарів *культури лінійно-стрічкової кераміки*. Своїм походженням вони пов'язані з передовими центрами землеробства на Балканах у Подунав'ї. Пам'ятки цієї культури відкриті на берегах рік Стир, Стубла, Устя. Значні розкопки на поселеннях проведені в Луцьку, Рівному, Клевані. Виявлені залишки напівземлянкових і наземних будівель, отримані дані про заняття жителів землеробством і скотарством, ткацтвом, про технологію виготовлення глиняного посуду, обробку каменю та кістки. Поховальні пам'ятки цього населення відкриті в Баєві та Дитиничах. Це тілопокладення із поховальним інвентарем (глиняний посуд, кам'яна сокира).

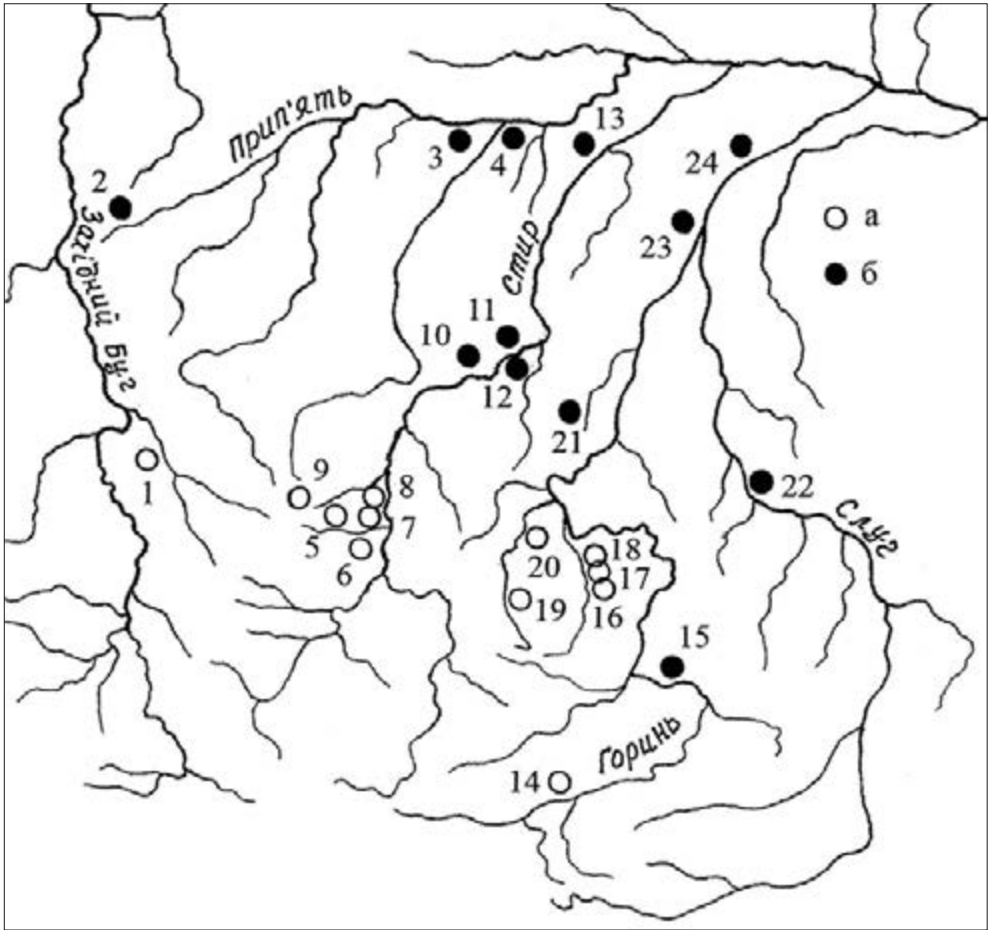
Поліські райони були заселені племенами, які залишили пам'ятки *волинської неолітичної культури*, дослідники відносять їх до дніпро-донецького кола культур кінця *V–ІІ тис. до н. е.* Значні дослідження цих пам'яток здійснив Г. Охріменко в 80–90-х роках ХХ ст. поблизу населених пунктів Заслущя, Зарічне, Нобель Рівненської області. Поселення розташовані на берегах рік, озер, великих боліт. Основними знахідками є уламки глиняного посуду, орнаментованого проколами під вінцями, та крем'яні вироби. Господарство неолітичних племен Полісся було привласнювальним. Населення займалося переважно мисливством, рибальством, збиральництвом. Однак на окремих поселеннях удалося зафіксувати культурні залишки пшениці, проса, гороху. Це, можливо, свідчить про існування на Поліссі примітивних форм землеробства, традиції якого були запозичені від більш розвинених землеробсько-скотарських племен, що заселяли південні райони Волині.

4.3. ЕНЕОЛІТ І БРОНЗОВИЙ ВІК

В *енеоліті (мідно-кам'яному віці)* Волинь була заселена різними групами населення, які залишили кілька археологічних культур. Більш розвинені землероби і скотарі переселилися на Волинську височину із заходу (*волино-люблінська культура мальованої кераміки, культури лійчастого посуду*) і півдня (*трипільська культура*). На Поліссі продовжували розвиватися племена, відомі тут з неоліту. Волинь була віддалена від давніх центрів металургії Карпатського басейну та Кавказу, тому знахідки виробів з міді тут нечисленні. Проте міжплемінні зв'язки продовжують розвиватися, удосконалюється техніка виготовлення кам'яних знарядь і кераміки.

У південних районах Волині відомі пам'ятки *волино-люблінської культури мальованої кераміки*, вони датуються *від середини IV до першої половини III тис. до н. е.* Раніше археологи відносили ці пам'ятки до *лендельської культури* (назва від населеного пункту в Угорщині). За походженням ці племена були пов'язані з розвинутим землеробсько-скотарським населенням Середнього Подунав'я, звідки частина людності через Західні Карпати переселилась в Центральну Європу, а на сході досягла рік Горині та Дністра.

Пам'ятки цієї культури на Волині представлені поселеннями і похованнями. Більшість поселень розташовані на мисах та високих берегах рік (Зимне, Голишів Волинської, Костянець, Листвин, Могиляни, Ярославичі, Острів Рівненської області), а деякі займали піщані підвищення в заплавах рік (Кургани, Хорів). На поселеннях відкриті залишки жител та господарських об'єктів. Таке житло мало заглиблену в ґрунт основу та легку дерев'яну конструкцію стін (типу шатра) і обігрівалося за допомогою вогнища. Досліджені також крем'яні майстерні у вигляді невеликих ям, заповнених запасами сировини та продуктами виробництва. Могильник було досліджено на поселенні поблизу Голишова. Тут виявлено близько десяти тілопокладень, деякі померлі лежали на боці з підігнутими ногами. Поховальний інвентар включав посуд (горщики,

Пам'ятки неоліту між ріками Західний Буг і Случ.

Волинська обл.: 1 – Зимне; 2 – Мельники; 3 – Люб'язь; 5 – Баїв; 6 – Гірка Полонка; 7 – Голишів; 8 – Луцьк; 9 – Торчин; 10 – Розничі; 11 – Новосілки; 12 – Мала Осниця.
 Рівненська обл.: 4 – Нобель; 13 – Зарічне; 16 – Рівне; 17 – Зозів; 18 – Городок; 19 – Жорнів; 20 – Клевань; 21 – Великий Мидськ; 22 – Вітковичі; 23 – Лютинськ; 24 – Висоцьк.
 Хмельницька обл.: 14 – Вільшаниця; 15 – Славута. Умовні позначення: а – пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки; б – пам'ятки волинської неолітичної культури.

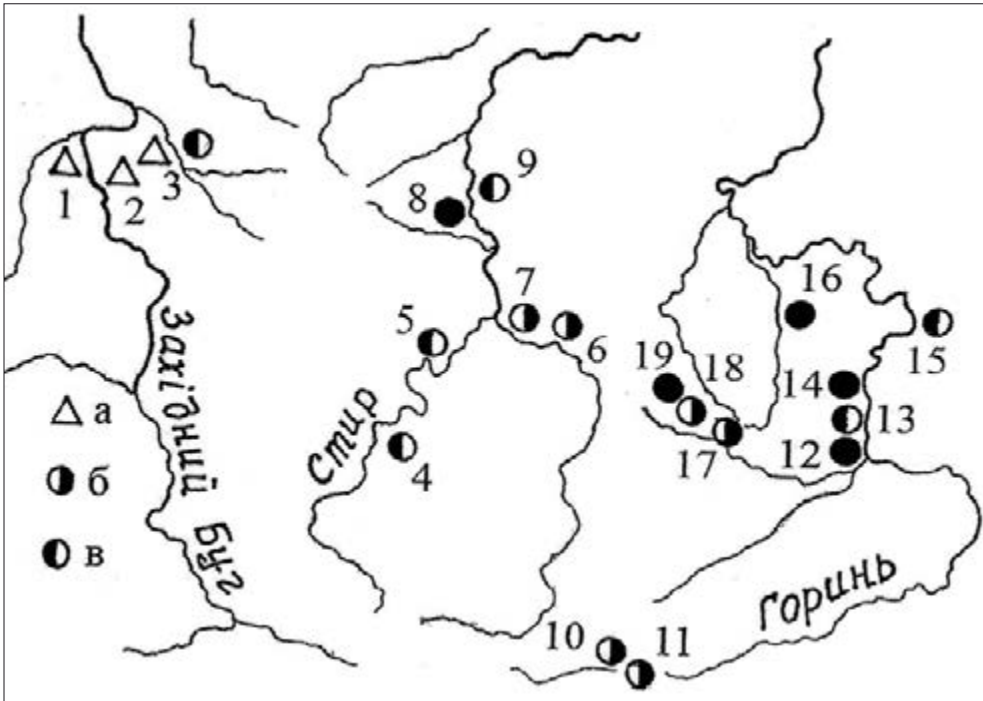
Кургани. Розкопки кургану бронзового віку

миски, чаші, амфорки), кам'яні знаряддя, кістки тварин. Подібний могильник відкрито в Рованцях поблизу Луцька.

У кінці IV тис. до н. е. населення волино-люблінської культури у верхів'ях Горині, а згодом і в басейні Стиру, починають витісняти *трипільські племена*. На ранньому етапі свого розвитку трипільці заселили межиріччя Пруту і Дністра. На середньому етапі – вони значно розширили свою територію, яка вже охоплювала Правобережну Україну від Прикарпаття до Дніпра.

Західна Волинь була освоєна племенами трипільської культури пізно, у перехідний період від розвиненого до пізнього трипільля. Досить ранньою пам'яткою трипільців на Західній Волині є поселення Бодаки у верхів'ях Горині на Тернопільщині. Наступні етапи їх розселення ілюструють матеріали з поселень Лози Тернопільської, Острог, Хорів, Костянець, Листвин, Нараїв, Малі Дорогостаї, Ярославичі Рівненської, Голишів Волинської областей.

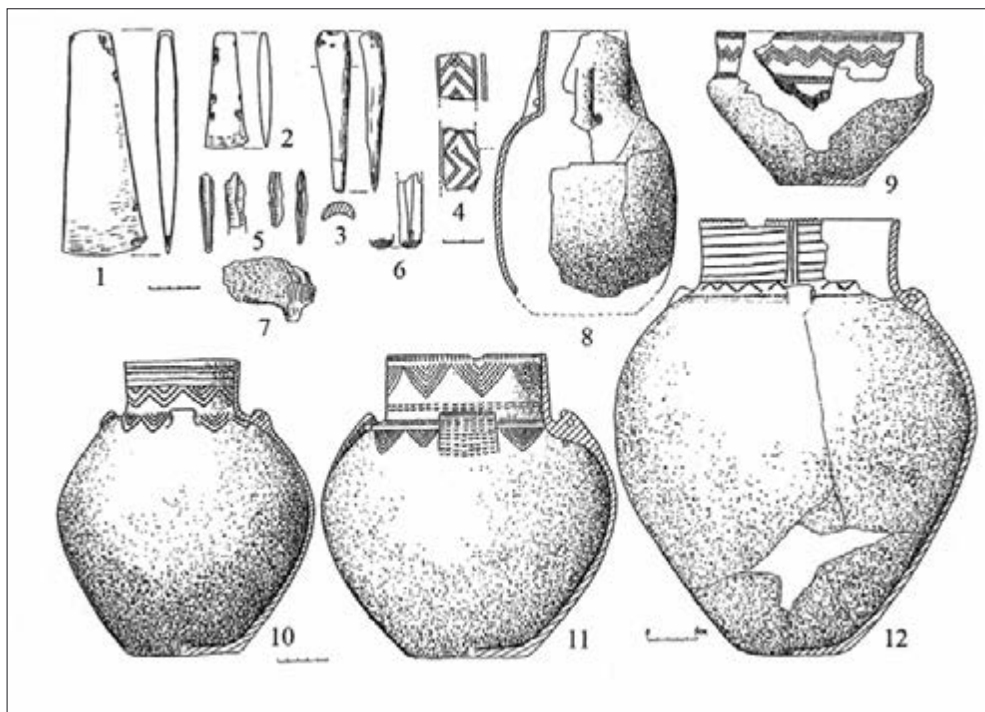
Поселення трипільців займали високі берегові миси або ж піщані підвищення в заплаві рік. Виявлені рештки жител відносяться до різних типів: наземні з глинобитними стінами на дерев'яному каркасі, наземні легкі дерев'яні споруди та напівземлянки з овальною заглибленою основою діаметром 2–4 м. У житлах споруджувалися глинобитні печі.

Пам'ятки ранніх землеробів мідного віку між ріками Західний Буг і Горинь. Волинська обл.: 2 – Лежниця; 3 – Зимне; 8 – Голишів; 9 – Лище. Рівненська обл.: 4 – Острів; 5 – Хрінники; 6 – Малі Дорогостай; 7 – Ярославичі; 12 – Острог; 13 – Розваж; 14 – Хорів; 15 – Гоца; 16 – Рівне; 17 – Нараїв; 18 – Листвин; 19 – Костянець. Тернопільська обл.: 10 – Лози; 11 – Бодаки. Польща: 1 – Грудек Надбужний. Умовні позначення: а – культура лійчастого посуду; б – трипільська культура; в – волино-люблінська культура.

У господарстві трипільських племен на пізньому етапі зростає роль скотарства, у землеробстві як тяглову силу використовували биків. Високорозвиненим було виробництво крем'яних знарядь праці: ножів на пластинах, скребків, клиноподібних сокир і доліт з відшліфованим лезом. Трипільські майстри виготовляли високоякісний глиняний посуд і прикрашали його орнаментальними композиціями, нанесеними чорною чи червоною фарбами. Цікавими пам'ятками духовної культури є глиняні фігурки людей і тварин, вони пов'язані з культом родючості.

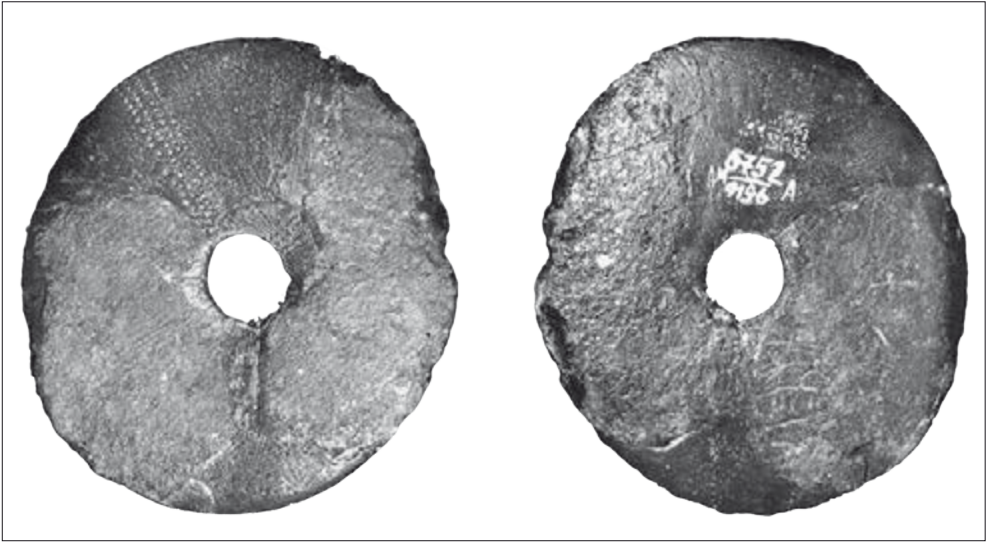
Унікальний могильник цього часу було досліджено в 2006 р. поблизу Острога О. Позіховським і В. Самолюком. Усі виявлені поховання тут здійсненні за обрядом кремації померлого. Разом з кальцинованими

Поховальний інвентар із гробниці культури кулястих амфор, дослідженій поблизу Товпижина: 1, 2, 5–7 – вироби з кременю; 3, 4 – кістяні вироби; 8–12 – глиняний посуд.

кістками в кожному могилу були поставлені глиняні посудини волинолюблінської культури і кубок трипільської культури.

На початку III тис. до н. е. на Західне Побужжя із заходу починають проникати нові групи населення, які залишили **пам'ятки культури лійчастого посуду**. Їх поселення досліджувались в Зимному й Лежниці Волинської області. На поселенні в Зимному виявлено близько 20 жител. Вони мали округлу заглиблену основу діаметром 2–2,5 м, глинобитну піч і легкі наземні дерев'яні конструкції шатрового типу. Із глини виготовляли посуд оригінальної форми (переважно з лійчасто розширеною верхньою частиною), прясла для веретен, тягарці для рибальських сітей, а також амулети у формі сокирки. Численні знаряддя праці виготовляли з місцевого волинського кременю та каменю. Відомі кам'яні майстерні та скарби цих знарядь, останні знайдені в Лудині та Шистові поблизу Володимира-Волинського. Мідні вироби рідкісні – це сокира із Зимного

Івання. Бурштинова підвіска-амулет з гробниці культури кулястих амфор

та намистина з Малих Грибовичів. Простежено взаємне проникнення елементів культур трипільців і лійчастого посуду, а отже, між двома групами населення існували якийсь час зв'язки.

У результаті розселення *на початку III тис. до н. е.* частини населення з Повіслення на схід, на Волині, Поділлі та сусідніх територіях з'являються пам'ятки племен *культури кулястих амфор*. На Волині в різний час були відкриті характерні для цієї культури поховання в гробницях, збудованих із масивних кам'яних плит. У них знаходили рештки одного похованого (Рівне, Острог, Межиричч, Товпичин) або кількох померлих (Івання, Кутянка, Литовеж). У таких гробницях, вірогідно, ховали членів однієї патріархальної сім'ї. Виявлені також ґрунтові поховання без кам'яних конструкцій (Городок Рівненської, Оздів Волинської областей). Поховальний інвентар включав крем'яні шліфовані сокири, прикраси із кістки та бурштину, глиняний посуд – миски і амфори з кулястим тілом, за формою останніх культура і отримала свою назву. У дослідженій І. Свешніковим у 1969 р. гробниці поблизу с. Івання (на північний захід від Дубна) разом з рештками двох похованих чоловіків виявлено сім посудин і унікальний бурштиновий диск-амулет з наскрізним отвором у центрі та зображеннями сонячного символу у вигляді хреста з однієї сторони, а також людських фігур на іншій стороні.

Поселення культури кулястих амфор вивчені недостатньо, вірогідно, вони були короткочасними. Більшість знахідок концентруються між ріками Горинь та Стир. На поселеннях у Межиріччі та Пересопниці досліджені напівземлянкові житла з вогнищами. Знахідки кісток тварин свідчать, що населення розводило велику й дрібну рогату худобу, свиней, а характерні знаряддя (рогова мотика, кам'яні зернотерки) вказують на існування землеробства.

На початку бронзового віку територія Волині, як і значні простори Східної, Середньої та Північної Європи, були заселені племенами *культури шнурової кераміки*. Назва її походить від характерного орнаменту на посуді – відбитків шнура.

В останній чверті III – першій чверті II тис. до н. е. на Західній Волині мешкали племена *городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки*. На сьогодні відомо близько 100 поселень цієї культури. На деяких з них (Першотравневе, Городок, Здовбиця, Зозів, Хорів Рівненської області) проведені археологічні розкопки. Відкриті залишки жител (наземних або ж із заглибленою основою). У них виявлені вогнища і

*Городок. Розкопки місця видобування кременю населенням
городоцько-здовбицької культури*

Новий Корець. Курганний могильник бронзового віку

різноманітний речовий матеріал, він включає ліпний посуд, вироби із каменю та кременю (зернотерки, розтирачі, відбійники, сокири, серпи, наконечники списів і стріл тощо), кістки (долота, проколки, голки). На багатьох поселеннях були виявлені крем'яні майстерні, а біля сіл Половля й Городок досліджені місця видобутку кременю.

Поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури представлені курганними і ґрунтовими могильниками. Трупопокладення виявлені в некваліфіковано дослідженому кургані біля села Молодава-III та на добре збереженому могильнику (15 курганів) поряд із Корцем. Ґрунтові поховання здійснювались в гробницях, складених з каменю (Липа, Мокре, Глинськ, Здовбиця, Городок), або ж у ямах без кам'яних конструкцій (Княгинин, Острог, Забороль Рівненської, Берестечко Волинської областей). Померлих ховали в скорченому положенні, лише на могильнику в Заборолі виявлені випростані поховання, іноді їх посипали вохрою. Серед поховального інвентарю зустрічаються нечисленні вироби із міді та бронзи: сережки, скроневі кільця, персні, пронизки.

У другій чверті II тис. до н. е. землі від Західного Бугу до Горині були заселені племенами *стжижовської культури інурової кераміки*. Її назва походить від села Стжижув на лівому березі Західного Бугу. Археологами виявлено понад 60 поселень, на деяких з них проводилися розкопки (Лопавше, Млинів, Озліїв, Перевередів Рівненської, Валентинів, Лище, Луцьк Волинської областей). На них досліджені житла-напівземлянки

Торговиця. Курган бронзового віку

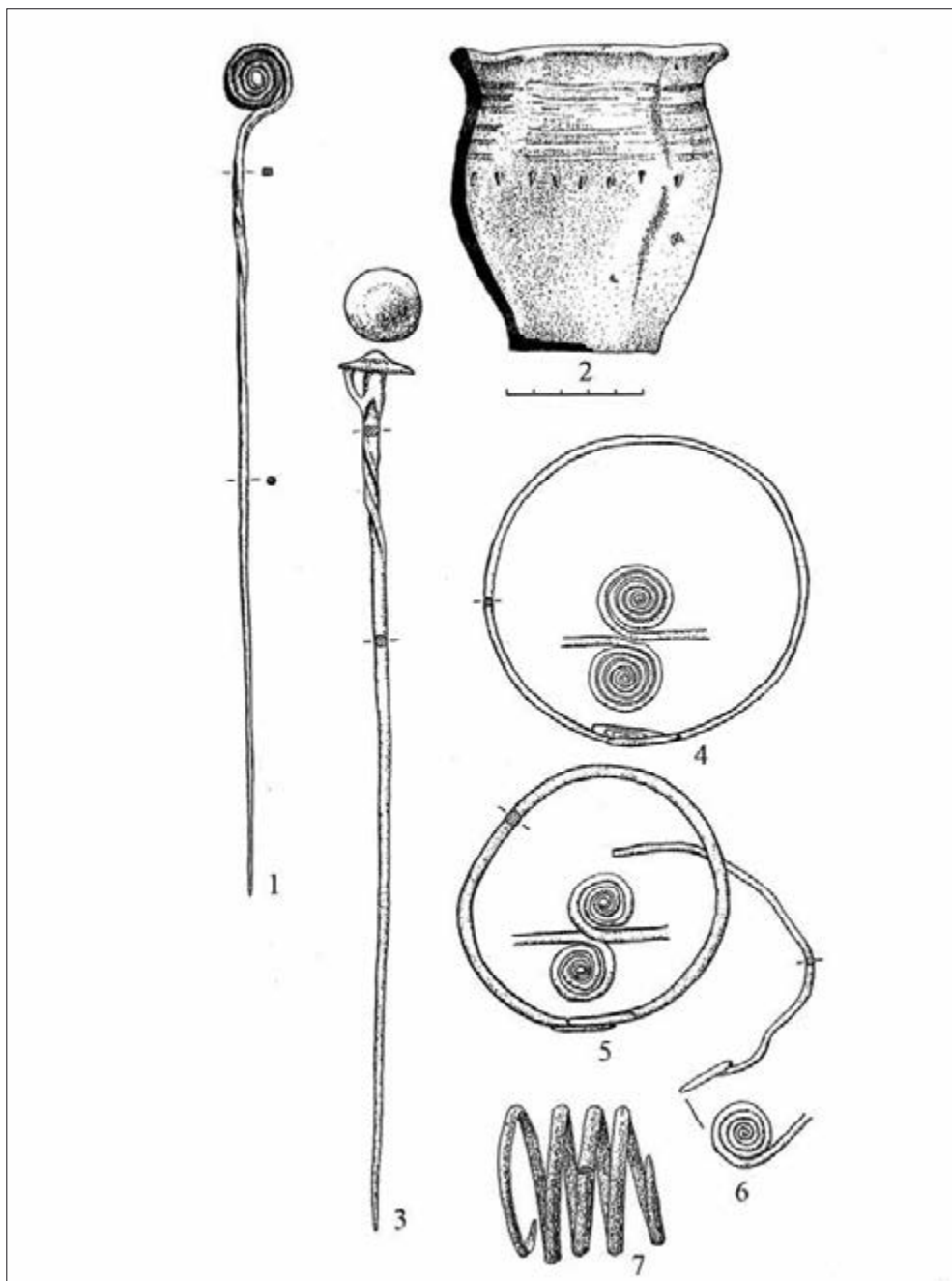
Торговиця. Жіноче поховання з кургану бронзового віку

овальної в плані форми діаметром 3–5 м, з вогнищами на підлозі, а також крем'яні майстерні. Серед поховальних пам'яток переважають ґрунтові поховання (Липа, Дубно, Озліїв, Млинів, Могиляни, Біла Криниця, Забороль, Пересопниця Рівненської, Валентинів, Торчин Волинської областей). Підкурганні поховання досліджувались в Жорнові, Торговиці, Городку Рівненської, Боратині Волинської областей. У трьох курганах поблизу Торговиці (висота найбільшого – близько 4 м) виявлено чоловічі та жіночі поховання. Жінок було покладено в скорченому положенні, а чоловіків частково спалювали. Біля могильних ям відкриті сліди вогнищ, кістяки овець і череп собаки. Подібний обряд поховань простежено в Жорнівському кургані. Інвентар ґрунтових і підкурганних поховань включав глиняний посуд, кам'яні, крем'яні та бронзові речі.

До пам'яток стжижовської культури належать також два скарби бронзових виробів. До Стеблівського скарбу з околиць Мізоча входили дві вислообушні сокири, підвіски, десять скроневи́х кілець і дев'ять браслетів. Знайдений у глиняній посудині скарб із села Липа включав п'ять браслетів.

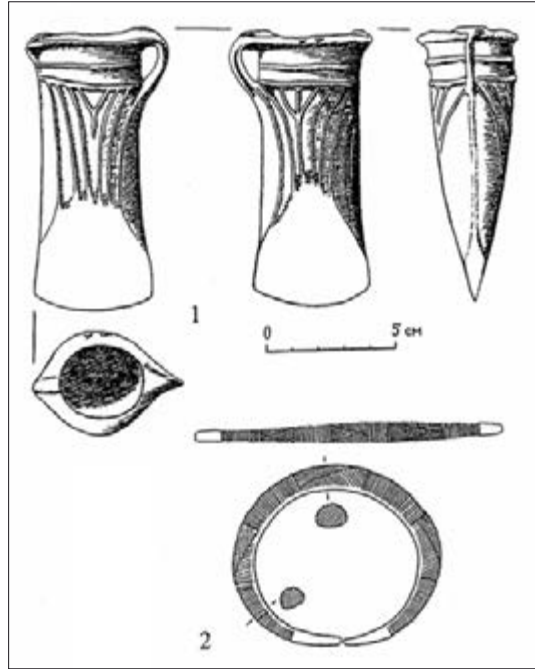
Основними заняттями племен культур шнурової кераміки на Волині були скотарство і землеробство. З інших видів господарської діяльності велике значення мало виготовлення знарядь праці з високоякісного волинського кременю. Металографічні аналізи показали, що частина бронзових виробів, вірогідно, виготовлена із місцевої сировини, до того ж сліди видобутку мідних самородків виявлені поблизу села Великий Мидськ на Рівненщині. Область поширення культур шнурової кераміки в Європі, на думку багатьох учених, відповідає району розселення північної групи індоєвропейських племен – предків слов'янських, балтійських і германських народів.

У середньому періоді бронзового віку процеси подальшого розвитку місцевого населення привели до появи на Волині пам'яток споріднених *тшинецької й комарівської культур*. Пам'ятки тшинецької культури поширені в Північній Україні та Південно-Східній Польщі, а комарівської – на Середньому і Верхньому Дністрі. Датуються вони XV–XII ст. до н. е. На Волині поселення цих культур відомі в багатьох місцевостях, але вивчені вони недостатньо. Окремі об'єкти виявлені в Костянці, Городку, Пересопниці Рівненської, Лищі, Луцьку Волинської областей. Досліджені житла-землянки, господарські ями та крем'яні майстерні.

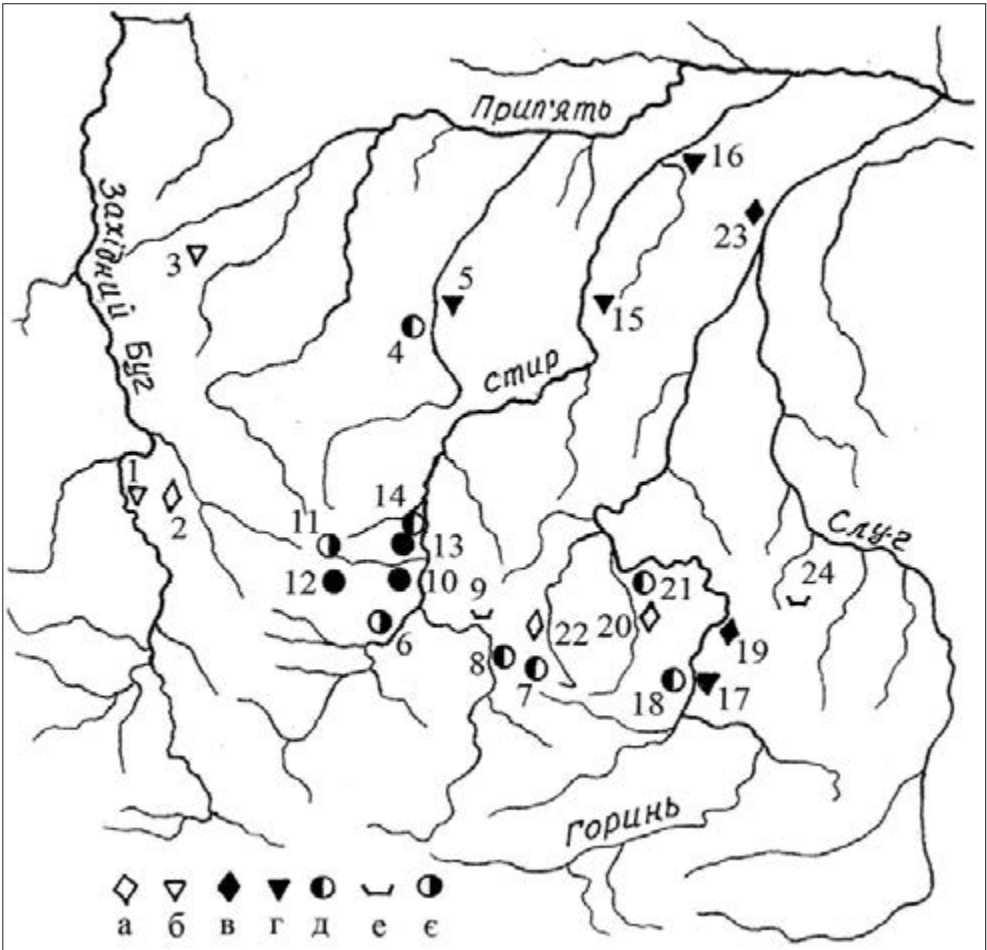
Бронзові прикраси (1, 3–7) та глиняний горщик (2) із поховань тишинецької культури в Корнині (1, 2) і Дермані (3–7)

Краще вивчені поховальні пам'ятки. Це курганні могильники (Дитиничі, Івання, Забороль, Карпилівка, Понебель Рівненської, Скірче, Шепель, Черськ, Хобултова Волинської, Нетішин Хмельницької областей) і ґрунтові поховання (Дубно, Дермань, Смордва, Могіляни, Корнин Рівненської області). Курганний могильник біля села Дитиничі нараховував 9 насипів діаметром 5–8 м і заввишки до 1 м. У двох досліджених курганах виявлені тілопокладення з посудинами та бронзовими прикрасами. На могильнику поблизу Івання три кургани були знищені, а четвертий дослідив І. Свешніков. Під насипом діаметром 25 м і заввишки 1,6 м у центральній

Бронзові сокира-кельт (1) і браслет (2) кінця II–початку I тис. до н. е.

ямі знаходилися перепалені кістки померлого чоловіка та речі: бронзові кинджал і шпилька, золота сережка, крем'яний наконечник стріли, глиняна посудина. У відгородженій східній частині ями виявлено друге поховання, можливо жінки, з двома бронзовими браслетами і двома посудинами. Під насипом кургану на площадці, оточеній ровом, було частково спалено на місці жінку з багатими прикрасами: на руках і ногах у неї були бронзові браслети, на грудях – шпилька, біля ніг – глиняний горщик. Там же виявлені кістяки ще двох жінок. Матеріали цього поховання вказують на особливе положення похованого чоловіка, який, вірогідно, належав до родо-племінної верхівки. Такі поховання підтверджують висновок, що в епоху бронзи патріархальна родова община досягає свого розквіту, ускладнюється структура суспільства, посилюється процес виділення племінної верхівки і жерців.

Пам'ятки кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е. між ріками Західний Буг і Случ. Волинська обл.: 1 – Млинице; 2 – Зимне; 3 – Головне; 4 – Підріжжя; 5 – Черськ; 10 – Гірка Полонка; 11 – Линів; 12 – Загаї; 13 – Боратин; 14 – Милуші. Рівненська обл.: 6 – Хрінники; 7 – Липа; 8 – Дубно; 9 – Млинів; 15 – Зелениця; 16 – Іванчиці; 17 – Могіляни; 18 – Хорів; 19 – Симонів; 20 – Рівне; 21 – Городок; 22 – Крилів; 23 – Рудня; 24 – Городище.

Умовні позначення: поселення (а) і могильники (б) поморської культури; поселення (в) і могильники (г) зарубинецької культури; поселення (д) і поховання (е) пшеворської культури; поселення (е) зубрицької культури.

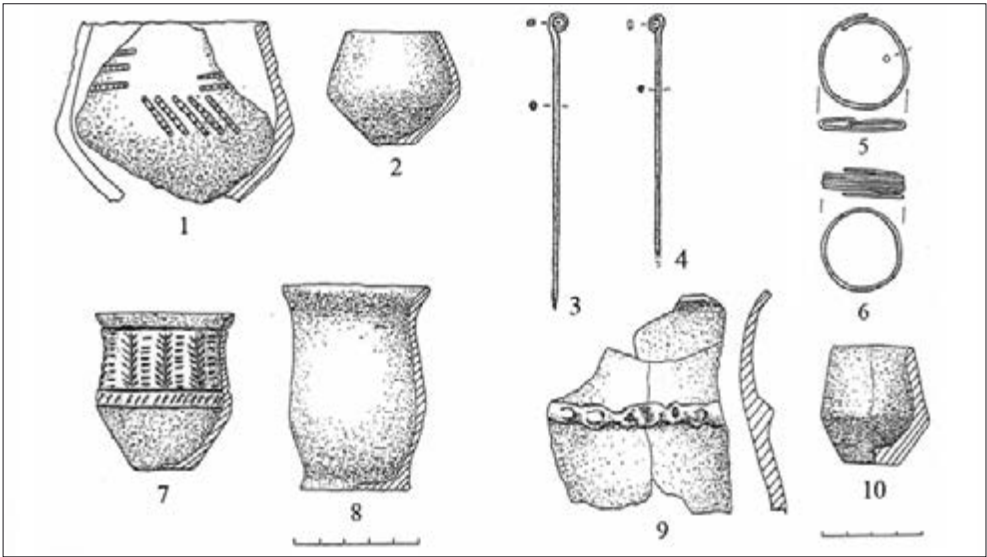
4.4. РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

На початку I тис. до н. е. на Україні поширюється новий матеріал – залізо, яке видобували із болотних руд. Перехід до виготовлення залізних знарядь праці та озброєння був одним із найважливіших досягнень давнини, адже нові знаряддя зробили більш ефективним землеробство: завдяки залізній сокирі воно стало можливим на величезних лісових просторах Європи й Азії, використання залізного наральника дозволило розширити оброблювані земельні ділянки. У той же час прискорюються темпи розвитку первісних суспільств, посилюється процес руйнації старих соціально-економічних структур, на території України на цей період припадає початок переходу до станово-класових суспільств.

Згідно з прийнятою у вітчизняній науці періодизацією, яка ґрунтується на зміні культур у Степовій Україні, *ранній залізний вік поділяється на три періоди: передскіфський (IX–VII ст. до н. е.), скіфський (кінець VII–III ст. до н. е.) і сарматський (III ст. до н. е. – III ст. н. е.)*. Для Західної України має значення також прийнята в Західній і Центральній Європі періодизація, за якою ранній залізний вік поділяється на гальштатську, латенську та римську добу.

У пізньому періоді бронзового віку і на початку залізного віку значні простори Середньої Європи заселяли племена *лужицької культури (XIII–IV ст. до н. е.)*. Їх територія первісного розселення знаходилась в басейні ріки Одер, звідти лужицькі племена розселилися на сусідні території, у тому числі досягли басейну Західного Бугу (Вільхове, Тягів Львівської, Млинище Волинської областей), і навіть Стиру (Городок, Кульчин, Рованці Волинської, Вербень Рівненської областей). Більшість досліджених на Волині пам'яток – це могильники, на яких зустрічаються різні поховальні обряди: кремація померлого з наступним похованням решток у ямі або ж глиняній посудині, тілопокладення та поховання голів.

Під сильним впливом лужицької культури при участі місцевого населення у верхів'ях Західного Бугу, Стиру та лівобережних приток верхнього Дністра сформувалася *висоцька культура (X–VII ст. до н. е.)*.

*Глиняний посуд (1, 2, 7–10) і бронзові прикраси (3–6) із могильника
висоцької культури поблизу Хотина*

На Волині невеликі дослідження були проведені на поселенні Полуничне та могильнику Хотин Рівненської області.

Починаючи з *VIII ст. до н. е.* на Волині з'являються нові групи населення, які залишили у верхів'ях Західного Бугу *пам'ятки лежницького типу*, а між ріками Стир і Горинь – *пам'ятки могилянського типу*. Поселення лежницького типу досліджувались у Валентинові, Торчині, Зимному, П'ятиднях Волинської, Хрінниках Рівненської областей. Виявлені напівземлянкові та наземна будівлі, господарські ями. У Володимирі-Волинському відкриті рештки бронзолivarної майстерні, де виготовляли браслети і гривни (нашийні прикраси). Поселення могилянського типу досліджувались на Рівненщині в Костянці, Крилові, Мирогощі, Хорові, Великому Олексині, Зозові. У Могилянах поблизу Острога було виявлено глиняні урни із залишками кремації померлих. А в Заборолі поховання здійснені під насипами курганів.

Одна із груп населення скіфського періоду залишила на Поліссі пам'ятки *милоградської культури*. На поселеннях у Великому Олексині, Курганах Рівненської області досліджені напівземлянкові житла і господарські ями. Поховальний обряд цього населення був різноманітним, на території Рівненської області відомі курганні могильники (Володимирець, Забороль)

і ґрунтові (Дерев'яне, Городок, Корост). Відомі випадки, коли померлих спалювали, і рештки кремації зсипали в ямку або ж збирали в урну. Великий курганний могильник в урочищі «Татарські могили» поблизу Володимирця нараховував 20 насипів діаметром 8–20 м і заввишки до 1 м. Вісім курганів було досліджено. Захоронення здійснені в ямах. В одному випадку відмічені сліди кремації, у решті поховань кістяки не збереглися. Поховальний інвентар включав глиняний ліпний посуд та залізні вироби (наконечники списів, стріли). На інших могильниках також знайдено кераміку, кам'яні та залізні знаряддя праці, зброю, металеві та кістяні прикраси.

Матеріальна культура милоградських племен відрізняється наявністю архаїчних рис у порівнянні з культурою південних сусідів – «скіфів-орачів». Глиняний ліпний посуд був грубий, з округлим дном, рідко зустрічаються металеві вироби. Населення займалося розведенням домашніх тварин, а землеробство було менш розвинутим. На думку багатьох учених, носіїв милоградської культури слід ототожнювати з неврами, згаданими Геродотом.

Південні райони Волині були зоною, на яку через землеробське населення Лісостепу поширювалися впливи скіфської степової культури. У різний час на Рівненщині було знайдено бронзові скіфські наконечники стріл у Жаврові, меч-акінак IV ст. до н. е. у Дубно, срібні посудини для вина – ритони в Дулібах.

Нова хвиля переселенців із заходу з'являється на Волині в кінці скіфського періоду. Їх пам'ятки дослідники відносять до *поморської культури*, яка сформувалася в Прибалтійських північних районах Польщі, тобто в Помор'ї. Досліджувалися поселення Городок, Гірка Полонка, Линів, Зимне, П'ятидні Волинської, Хрінники, Крилів Рівненської областей. Вони невеликі за площею, забудовані чотирикутними житлами-напівземлянками з вогнищем, або ж піччю-кам'янкою в одному з кутів. Для поховальних пам'яток поморської культури характерним є домінування обряду кремації, причому рештки спаленого померлого складали в посудину-урну і накривали дещо більшою посудиною, інколи поховання знаходились у спеціально складеному з каміння ящику. Досліджувалися могильники Головне, Млинище, Люб'язь Волинської області.

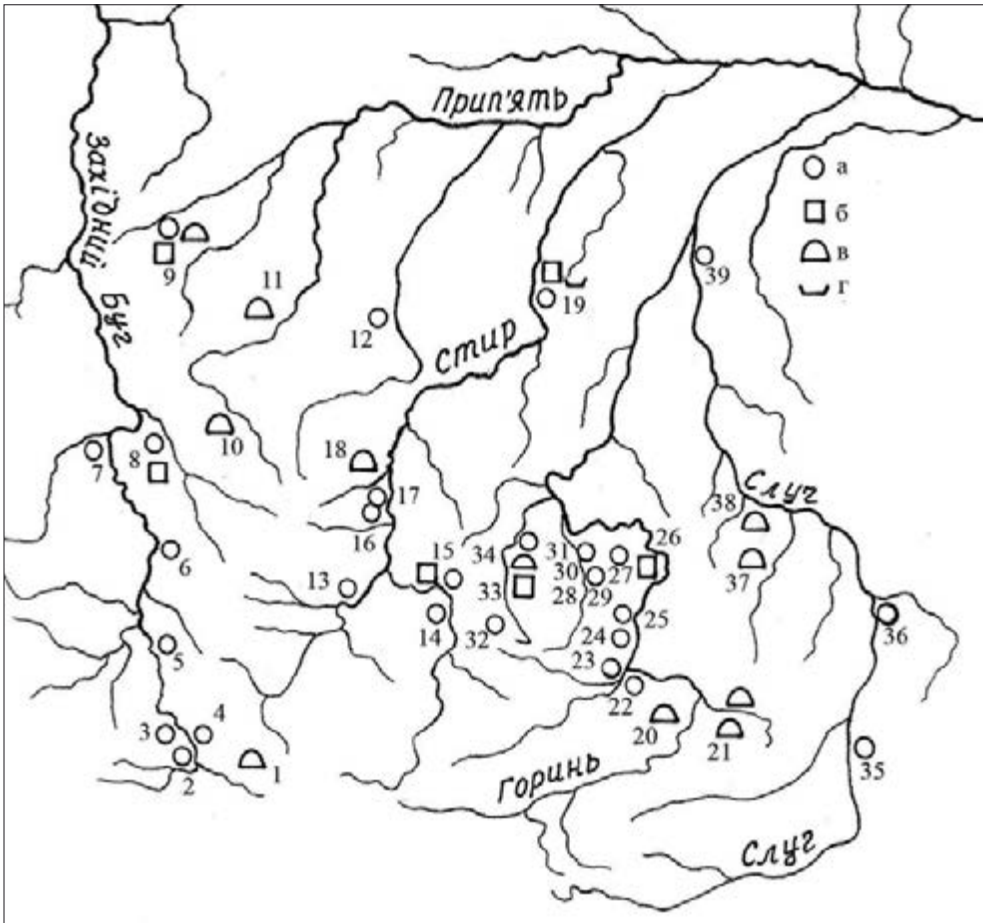
Носії поморської культури були осілими землеробами з розвиненим господарством. Серед них були вправні гончарі і металурги, які виготовляли різноманітні металеві вироби, зокрема, прикраси. За своїм походженням це населення пов'язане з *лужицькою культурою*. На Волині їх пам'ятки існували до поширення тут *зарубинецької культури*.

4.5. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ СУСІДИ

У кінці I тис. до н. е. простежуються процеси консолідації землеробських слов'янських племен, які починають відігравати значну роль в історії Східної й Центральної Європи. В I–II ст. н. е. античні автори (Пліній Старший, Тацит, Птолемей) згадують слов'ян під іменем венедів. Серед вітчизняних науковців поширена думка, що у формуванні слов'ян провідну роль відіграли процеси взаємодії населення, яке проживало на території від Середнього Подніпров'я на сході – до басейну Вісли на заході. У формуванні зарубинецької культури в басейні Дніпра важливим компонентом були прийшли із заходу племена поморської культури. *Зарубинецькі племена з кінця III ст. до н. е.* почали заселяти поліські, а згодом і лісостепові райони – від Прип'яті та Березини на півночі – до Тясьмину на півдні. У перших століттях нашої ери вони розселилися на ріки Сож, Десну та через Волинь – на Південний Буг і Дністер.

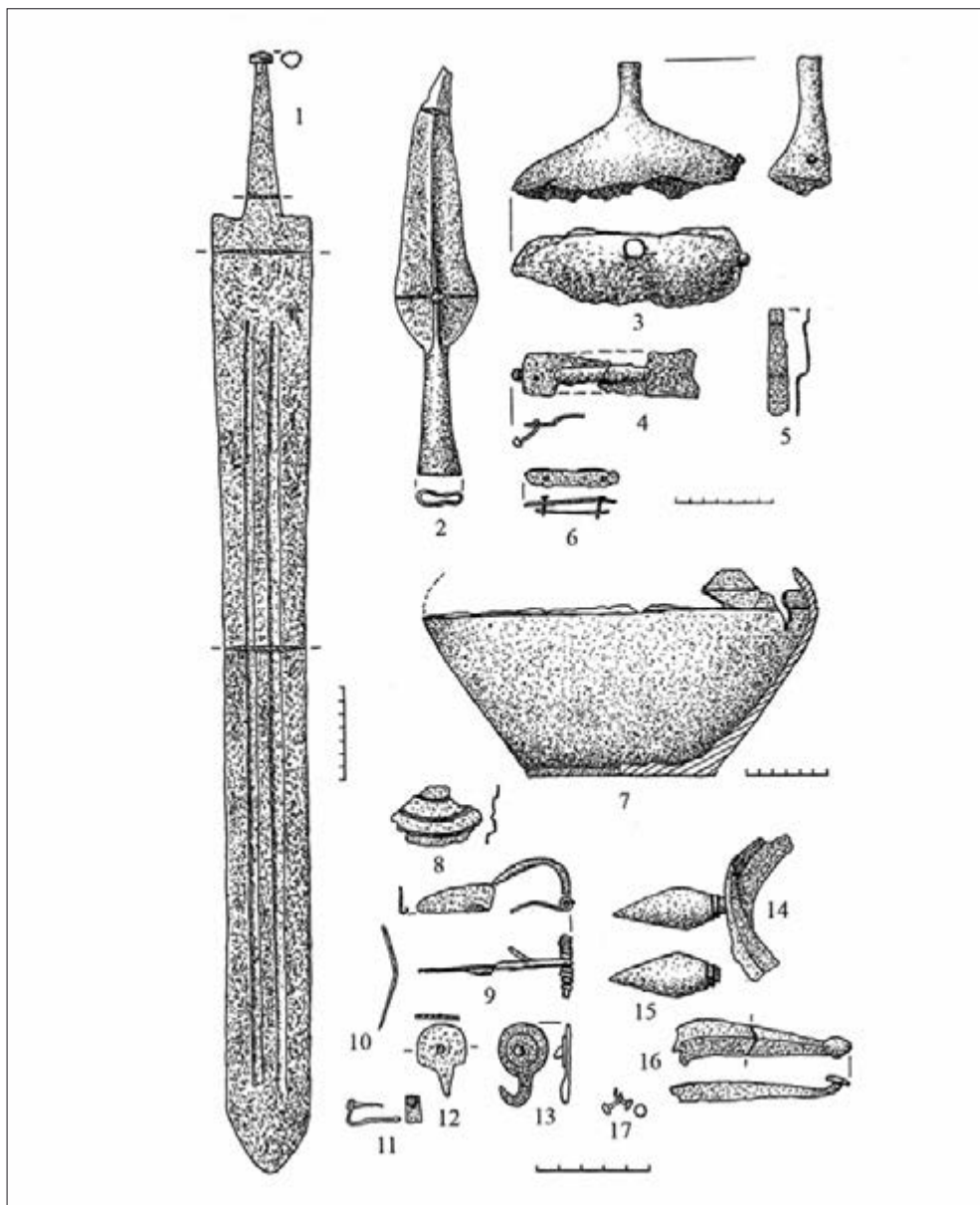
На Волині пам'ятки зарубинецької культури зосереджені в поліських районах (поселення Бишляк, Великі Телковичі, Мульчиці, Борове, Зарічне Рівненської області та могильники Іванчиці, Зелениця Рівненської, Черськ, Шлопань Волинської областей), а також у середній течії Горині (поселення Симонів, могильник Могиляни Рівненської області). На поселенні в Удрицьку досліджено напівземлянкове житло, а на могильниках виявлені рештки тілопальних поховань у ямках чи глиняних урнах.

У той же час на Волині з'являються невеликі групи племен *пшеворської культури (I ст. до н. е.–III ст. н. е.)*. Основним ареалом її поширення були землі між Одером і Віслою. У формуванні пшеворської культури брали участь як прийшли германські племена, так і місцеве населення поморської культури. Цікаві об'єкти пшеворської культури досліджені на поселеннях Гірка Полонка, Загаї, Милуші Волинської, Липа Рівненської областей. Це житла-напівземлянки з вогнищами посередині приміщення чи в кутку. Вздовж однієї чи кількох стін будівлі були влаштовані лави-лежанки. Населення хоронило своїх померлих шляхом кремації з наступним

Пам'ятки ранніх слов'ян V – першої половини X ст. н. е.

Львівська обл.: 1 – Підгірці; 2 – Ріпнів; 3 – Деревляни; 4 – Волиця Деревлянська; 5 – Тишиця; 6 – Ромош. Волинська обл.: 8 – Зимне; 9 – Головне; 10 – Жовтневе; 11 – Миляновичі; 12 – Підріжжя; 16 – Боратин; 17 – Рованці; 18 – Шепель. Рівненська обл.: 13 – Хрінники; 14 – Дубно; 15 – Млинів; 19 – Бабка; 23 – Острого; 24 – Хорів; 25 – Стадники; 26 – Дорогобуж; 27 – Біла Криниця; 28 – Рівне; 29 – Бармаки; 30 – Зозів; 31 – Городок; 32 – Костянець; 33 – Жорнів; 34 – Пересопниця; 37 – Гвоздів; 38 – Велика Клецька; 39 – Залужжя. Хмельницька обл.: 20 – Ізяслав; 21 – Шепетівка; 22 – Нетішин. Житомирська обл.: 35 – Миропіль; 36 – Гульськ. Польща: 7 – Грудек Надбужний. Умовні позначення: а – поселення; б – городища; в – курганні поховання за обрядом кремації; г – ґрунтові поховання за обрядом кремації.

Залізні речі та глиняна урна (7) із поховання воїна пшеворської культури, відкритого у Млинові: 1 – меч; 2 – наконечник списа; 3–6 – деталі щита; 9, 10 – фібула; 11–13, 17 – деталі портупеї та пояса; 14–16 – шпори.

поміщенням решток у глиняні урни. До ями клали також предмети, якими покійник користувався за життя. У могилах воїнів зустрічається зброя та військово спорядження. Останнім часом такі воїнські поховання відкриті на Рівненщині в Млинові та Городищі Корецького району.

Поховання в Млинові включало глиняну посудину-урну з перепаленими кістками померлого та жертвовної тварини – вівці. Поряд у дно поховальної ями встромили наконечник списа, поклали меч, дві шпори, деталі портупеї та щита, фібулу. Всі речі були спеціально пошкоджені, вірогідно, у процесі ритуальних дій над померлим. Такі поховання належали привілейованим воїнам-вершникам, вождам військових загонів. Вони свідчать, що в кінці II–III ст. через землі Волині рухалися військові загони германських племен вандалів. Основною метою їх походів був вихід до кордонів Римської імперії на Дунаї.

Починаючи з *I ст. н. е.* на території Волині в результаті взаємодії зарубинецького населення, що з поліських районів розселяється на південь, та прийшлих із заходу пшеворських племен формується **зубрицька культурна група**. Її виділив і досліджував у 70–90-х рр. XX ст. Д. Козак. На Волині відомі поки що лише поселення, вони краще вивчені в середній течії Стиру (Боратин, Гірка Полонка, Загаї, Линів Волинської, Хрінники Рівненської областей).

Практично повністю розкопане Линівське поселення. Воно разом з трьома іншими утворювало гніздо поселень, розташованих на відстані 300–700 м одне від одного вздовж неширокої долини. Виявлено залишки 8 жител, 7 господарських будівель та 18 ям-погребів. Житла-напівземлянки мали підпрямокутну чи овальну форму, їх площа 12–25 кв. м, переважно опалювалися вогнищами, влаштованими в центрі будівлі або ж поблизу однієї зі стін. Тут проживали члени великої патріархальної родини, яка складалася з двох-трьох малих сімей. Виявилось, що спочатку вся община мала єдину, окремо виділену господарську зону, де концентрувалися споруди та ями-погреби, а на заключному етапі розвитку поселення формуються окремі житлово-господарські комплекси. Це може свідчити про виділення в слов'ян-венедів самостійних у господарському відношенні малих сімей.

Унікальне святилище зубрицького населення досліджене на поселенні Загаї. Це була невелика прямокутна будівля площею 9 кв. м. У ній виявлено кам'яного ідола, глиняну жіночу статуетку та рештки жертвоприношень.

Пам'ятки зубрицької групи датуються другою половиною I–II ст. н. е. Вони зникають на Волині в той час, коли тут з'являються пам'ятки германських

племен. У регіони, заселені праслов'янами-венетами приходять готи, а з ними й інші германські угруповання, що були підпорядковані їм. На Волині та Поліссі відомі пам'ятки *вельбарської культури*, які й відображають розселення германських племен із Нижнього Повіслення. Готи зайняли домінуюче воєнно-політичне становище на території від Вісли до Чорного моря та середнього Дунаю, але їх матеріальна культура інтегрувалася з культурами інших народів цього регіону. Одночасно в результаті стійких контактів з античною культурою на підвладних готам територіях поширюються провінційно-римські культурні впливи. Ці процеси зумовили створення нової культурно-економічної спільності, що в часи правителя Германаріха (*IV ст.*) набрала рис державного чи напівдержавного організму, археологічним виразником якого є *черняхівська культура*.

На території від басейну Західного Бугу до Случі виявлені численні пам'ятки вельбарської культури, які з'явилися тут у сформованому вигляді, і мають багато спільних рис з готськими старожитностями північних і східних районів Польщі. До найкраще вивчених належать поселення Лепесівка Хмельницької, Боратин, Загаї, Линів Волинської, Хрінники Рівненської областей та могильники Дитиничі Рівненської, Любомль, Баїв Волинської областей. Датуються ці пам'ятки останньою чвертю II–IV ст.

На поселеннях відкриті великі наземні споруди, які об'єднували під одним дахом житла і приміщення для худоби. Такі будівлі характерні для германських племен, у яких вони з'явилися ще в кінці I тис. до н. е. Одне із найбільших поселень досліджується з 1993 р. поблизу Хрінників. На думку керівника археологічної експедиції Д. Козака, воно було важливим торгово-економічним центром готів на Волині.

Про зв'язки мешканців Хрінницького поселення з населенням інших регіонів Європи свідчать різноманітні знахідки. Зокрема, з території Римської імперії сюди потрапили срібні та мідні монети. Під впливом античної культури поширилися

Хрінники. Голова Сераніса

спеціальні застібки для одягу – фібули. Унікальною є знахідка голови античного божества у будівлі III ст. н. е. Це зображення Серапіса – одного із найпопулярніших божеств елліністичного світу. В образі й імені цього бога було об'єднано єгипетських богів Осіріса та Апіса. Він був богом родності, але ототожнювався греками також із богом мертвих Аїдом, а також Посейдоном, Зевсом. Культ Серапіса був надзвичайно поширений у Північному Причорномор'ї.

Знайдений у с. Узлісся Дубровицького району речовий скарб II–III ст. н. е. розповідає про зв'язки давнього населення Волинського Полісся із Прибалтикою та Верхнім Поволжям. До його складу входять різноманітні жіночі прикраси та деталі парадного одягу: фібули, браслети, підвіски, пряжка, гудзики.

На вельбарських могильниках Волині зустрічаються переважно ямні поховання з трупоспаленням. Рештки померлого після кремації зсипали до урни. Унікальне «князівське» поховання було виявлено в с. Рудка біля Кременця. Тіло небіжчика

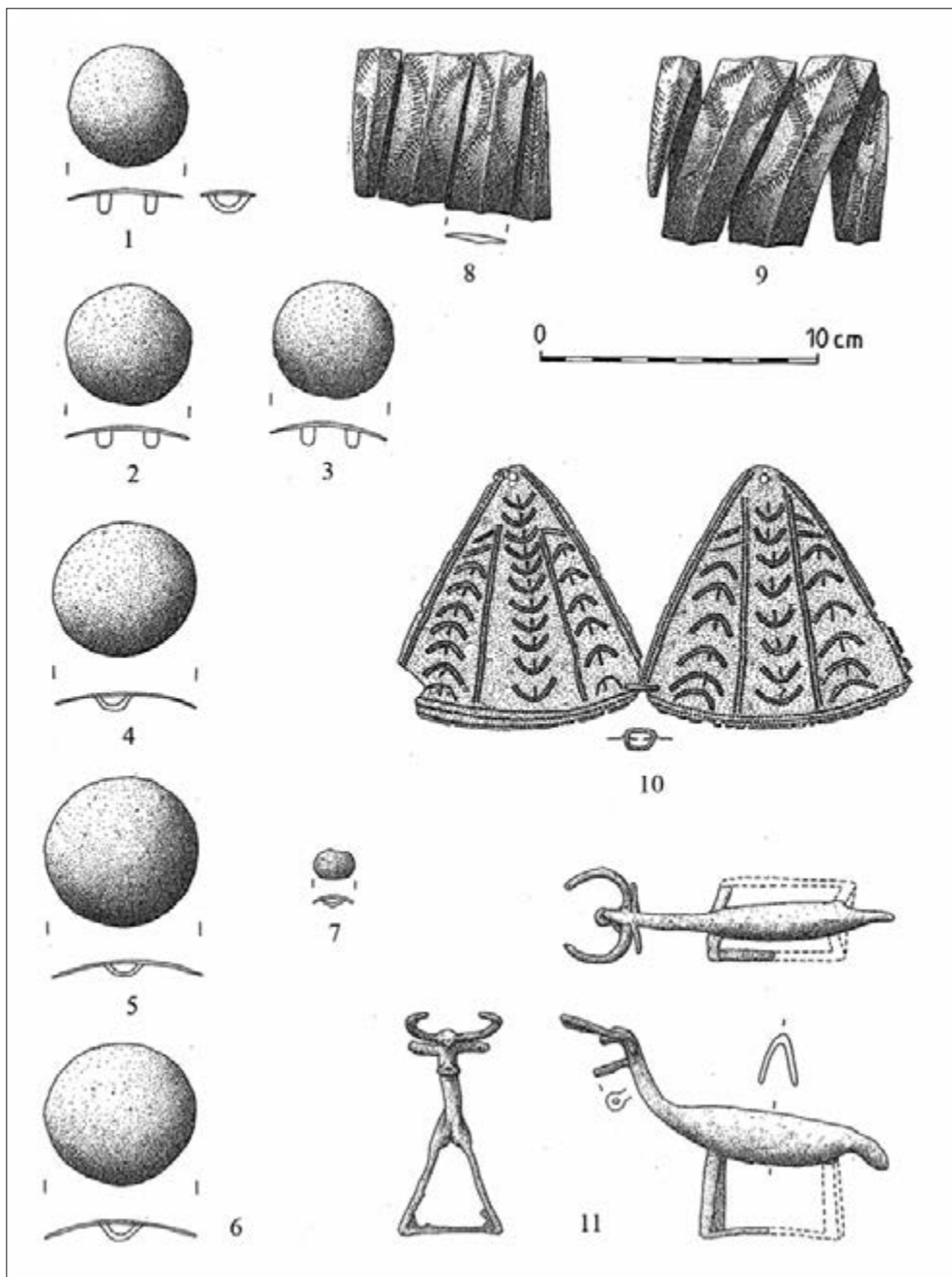

Узлісся. Скарб бронзових прикрас

знаходилося в чотирикутній могильній ямі разом із багатим інвентарем. Тут знайдені срібні фібула, ніж і дві шпори, скляні кубок і два жетони для гри, дві бронзові та дев'ять глиняних посудин.

У 70-х роках IV ст. у степах Північного Причорномор'я з'являються готи. Готи були переможені, їх король Германаріх покінчив життя самогубством. Більшість готських і сармато-аланських племен відходять на захід, за Дунай. Черняхівська культура занепадає, а населення лісостепової зони України взяло участь у створенні ранньосередньовічних слов'янських культур.

Кінцем IV – початком V ст. датуються великі скарби, знайдені на території Волинської області: Качино, Ласки, Брани, Борочиче.

Бронзові вироби із скарбу, знайденого в Узліссі: 1–7 – гудзики; 8, 9 – браслети; 10 – прикраса; 11 – фігурка тварини. Перша пол. I тис. н. е.

Срібна чаша зі скарбу з Хонякова Острозького повіту

Вони включають різноманітні римські речі із дорогоцінних металів, золоті медальйони римських імператорів і римські монети (див. розд. 6). Такі речі належали військовим вождям готських племен і були здобуті ними під час походів у Подунав'я. Нестабільна військово-політична ситуація, війни з гунами та слов'янами й були, очевидно, головними причинами, які примусили племінну верхівку ховати свої коштовності в землю.

У лісостепових та поліських районах Правобережної України *слов'янські пам'ятки V–VII ст.* отримали назву «*типу Корчак*» від групи поселень, досліджених біля с. Корчак Житомирської області. Вони близькі до синхронних пам'яток Середньої Європи і об'єднуються більшістю дослідників у *празько-корчакську культуру*.

У басейнах Західного Бугу, Стиру, Горині та верхів'ях Прип'яті відомо близько 40 поселень ранніх слов'ян. На деяких з них досліджені одне-два житла та господарські об'єкти (Колесники, Зозів, Городок, Липа, Хрінники, Дубно, Костянець Рівненської,

Срібний ритон зі скарбу з Хонякова Острозького повіту

Зимне, Підріжжя Волинської області), і лише на поселенні Ріпнів II біля Буська Львівської області розкопано десять жител.

Основним типом житла в слов'ян була напівземлянка площею від 5 до 20 кв. м з піччю-кам'янкою в одному з кутів приміщення, але на відміну від сусідніх регіонів Подністров'я та Східної Волині, на Західній Волині будували глинобитні печі. У межиріччі Горині та Стиру зустрічаються обидва типи печей.

Особливе місце серед слов'янських пам'яток Волині займає Зимнівське городище поблизу Володимира-Волинського. Це одне з найбільш ранніх укріплень у регіоні. Воно розташоване на береговому мисі ріки Луги, правої притоки Західного Бугу. Площа фортеці становила близько 0,5 га. Багаторічними розкопками тут виявлені оборонні конструкції у вигляді дерев'яної стіни та земляного валу, залишки житлових, господарських і виробничих будівель, вироби із глини, заліза, кольорових металів. Серед речових знахідок особливий інтерес викликають ремісничі інструменти, кам'яні ливарні формочки, різноманітні предмети озброєння, срібні і бронзові прикраси. Час існування Зимнівського городища його дослідник В. Ауліх визначив VI–VII ст. Воно загинуло під час ворожого нападу, вірогідно, від степовиків-аварів. У Повісті минулих літ розповідається про підкорення аварами слов'янського племені дулібів у VII ст. Співставлення археологічних та писемних джерел дозволило В. Ауліху висловити *припущення, що Зимнівське городище було політичним центром одного з племен дулібського союзу.*

Старожитності слов'ян межиріччя Дніпра і Вісли VIII–IX ст. виділені дослідниками в *культуру типу Луки-Райковецької*. Як і в попередній період, основними типами пам'яток у цей час залишаються поселення, відомі також городища і поховання (грунтові та курганні).

Об'єкти цього часу виявлені на 12 поселеннях Волині. Цікаві матеріали отримані під час розкопок у Хорові, Бармаках, Хрінниках Рівненської, Ріпневі Львівської області, Рованцях поблизу Луцька. Досліджені житла нічим не відрізняються від більш ранніх, відомих на поселеннях «типу Корчак», але серед речових знахідок у них з'являється гончарний посуд. Про важливі зміни всередині слов'янського суспільства в цей час свідчить поширення укріплень. В IX ст. були споруджені городища Бабка Рівненської, Головно Волинської області та ряд інших. Характерною їх особливістю є відсутність культурного шару, чи бідність його, тобто такі укріплення не були постійно заселеними. Це городища-сховища, де жителі навколишніх неукріплених поселень шукали захисту в момент ворожого нападу.

Біля села Бабка Володимирецького району Рівненської області Ю. Кухаренко дослідив городище і селище IX–X ст. Городище округле в плані, його площадка має діаметр 30 м, по периметру вона оточена валом заввишки до 5 м. Будівлі розміщувалися по колу вздовж внутрішнього краю валу. Від них лишилися овальні в плані ями завглибшки 0,5–1,2 м. На дні деяких ям знаходилися вогнища. На селищі відкриті дві прямокутні напівземлянки з глинобитними печами. Поряд із житлами виявлені ями-погреби та стовпові ямки від наземних господарських будівель.

Поховальний обряд волинян в цей час зберігав давні традиції: померлого спалювали, а рештки кремації або залишали на місці спалення й збирали в урну, або ж зсипали у викопану тут же ямку. Новою рисою поховального обряду було спорудження на місці поховання земляного насипу – кургану. Такі курганні поховання досліджувалися на могильниках Головне, Миляновичі, Могильно Волинської, Пересопниця, Велика Клецька Рівненської, Ізяслав, Шепетівка Хмельницької областей. Безкурганне поховання із рештками кремації в урні виявлено на городищі Бабка.

Під час вивчення слов'янських пам'яток Західної Волині встановлено, що на кінець I тисячоліття значно зростає кількість поселень, особливо в межах Волинської височини. Одночасно спостерігаються важливі зміни в розвитку основних галузей господарства. Замість підсічно-перелогової, впроваджується нова прогресивна перелогова система землеробства, відбувається перехід до двопілля. Поширюються важкі дерев'яні рала із залізними наральниками та ножами-череслами. Впроваджуються нові культури, поряд із традиційними просом, ячменем, твердою пшеницею, поширюються м'яка пшениця, озиме жито, полба, боби, горох, овес та інші культури. Одночасно спостерігається швидкий розвиток ремесла, поглиблюється його спеціалізація, збільшується асортимент виробів, впроваджуються нові технології. Майстри-ремісники виготовляють вироби не тільки для власної общини, але й для реалізації за її межами.

Прогрес у землеробстві та скотарстві, розвиток ремесла і торгівлі стимулювали процеси розшарування у слов'янських общинах. Із посиленням загрози ворожих нападів зростає роль професійних воїнів, які утворюють дружини на чолі з військовими вождями – князями і утримуються за рахунок племені. Їх резиденціями були укріплені поселення – «гради». Після розпаду племінного об'єднання дулібів на землях між Західним Бугом і Горинню формуються нові племінні союзи бужан і волинян, згадані в Повісті минулих літ.

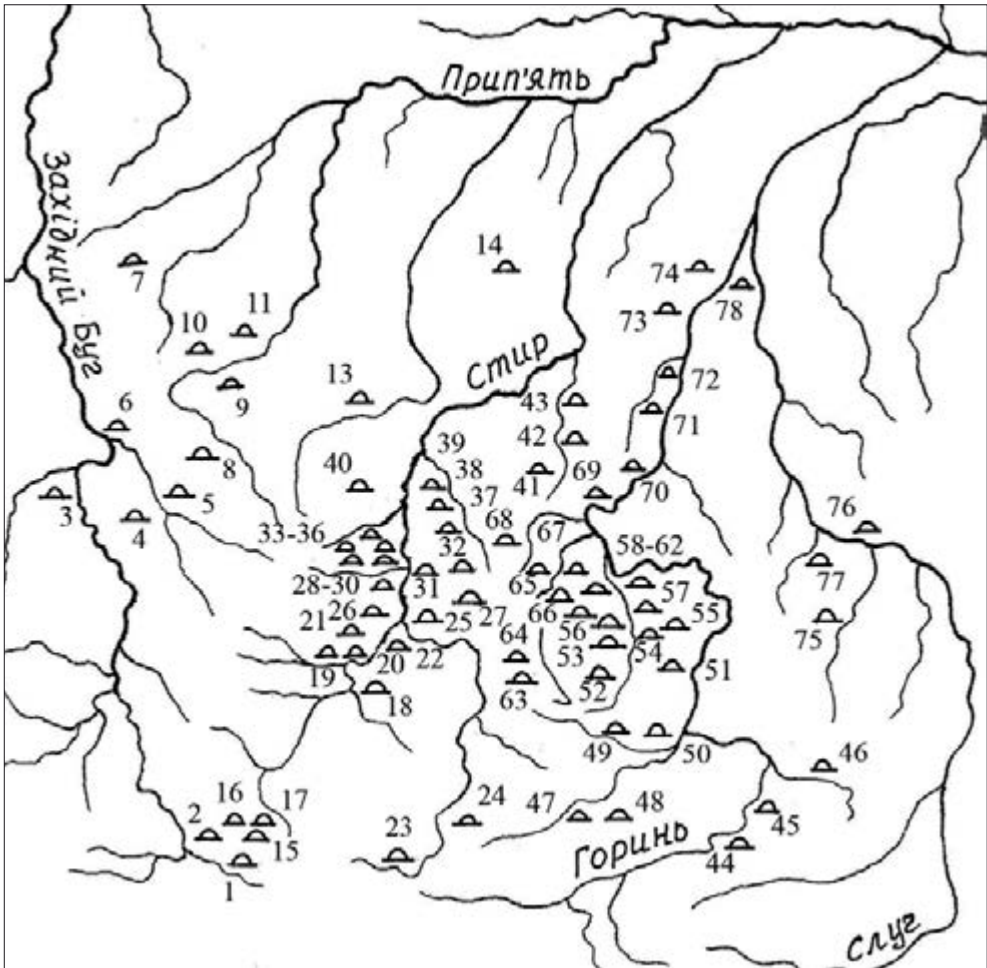
4.6. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У IX–X ст. виявилось домінування нового політичного утворення в Середньому Подніпров'ї – Русі зі столицею в Києві. Протягом X ст. київські князі поширили свою владу на значні території, заселені і колонізовані східними слов'янами. Історія Київської Русі завершується в середині XIII ст., в часи Батієвого погрому. Але традиції княжої доби зберігаються й надалі, зокрема, у Галицько-Волинській Русі до середини XIV ст.

Важливим індикатором формування держави та її розвитку є стрімкий ріст укріплених поселень. На Волині відомо понад 150 городищ княжої доби. Залишки давніх оборонних ліній на городищах помітні до нашого часу у вигляді земляних валів та ровів. За інтенсивністю заселення

Млинів. Муравицьке городище X–XII ст.

Курганні могильники X–XII ст. між ріками Західний Буг і Служ

Львівська область: 1 – Підгірці; 2 – Новосілки; 15 – Висоцьке; 16 – Заболотці; 17 – Лугове.
 Волинська обл.: 4 – Зимне; 5 – Володимир-Волинський; 6 – Устилуг; 28 – Городок; 29 – Гірка Полонка; 30 – Городище; 31 – Крупа; 32 – Лище; 33 – Луцьк; 34 – Теремно; 35 – Шепель; 36 – Усичі; 37 – Піддубці; 38 – Вишнів; 39 – Горохів; 40 – Любче; 41 – Берестяне; 42 – Липно; 43 – Майдан-Липненський. Рівненська обл.: 18 – Вербень; 19 – Боремель; 20 – Набережне; 21 – Вичавки; 22 – Красне; 25 – Торговиця; 26 – Велике; 27 – Острожець; 49 – Будераж; 50 – Острог; 51 – Новосілки; 52 – Глинськ; 53 – Здолбунів; 54 – Корнин; 55 – Колоденка; 56 – Рівне; 57 – Городок; 58 – Карпилівка; 59 – Студинка; 60 – Понель; 61 – Рогачів; 62 – Грабів; 63 – Листвин; 64 – Мокре; 65 – Старий Жуків; 66 – Пересопниця; 67 – Білів; 68 – Ставок; 69 – Бечаль; 70 – Збуж; 71 – Великий Стидин; 72 – Корост; 73 – Городець; 74 – Великі Цепцевичі; 75 – Гвоздів; 76 – Устя; 77 – Велика Клецька; 78 – Немовичі. Тернопільська обл.: 23 – Тараж; 24 – Шпиколоси; 47 – Бриків; 48 – Сураж. Хмельницька обл.: 44 – Михнів; 45 – Ізяслав; 46 – Шепетівка.

Злазне. Давньоруське городище X–XII ст.

виділяються городища без культурного шару, зі слабо насиченим культурним шаром, із потужними культурними відкладами, які свідчать про тривалий розвиток поселення протягом кількох століть.

Комплексний аналіз топографії та системи оборони з обов'язковим залученням матеріалів із розкопок пам'яток дозволяє провести соціальну типологію давньоруських городищ, які можуть бути визначені як залишки общинних центрів, військово-феодальних замків, порубіжних фортець, укріплених монастирів, міст тощо. В процесі розвитку суспільства доби Київської Русі поступово відмирили і видозмінювалися старі родоплемінні порядки, відбувалося становлення нових станово-класових відносин. Усе це породжувало на місцях непрості переплетіння суспільних відносин і складну мозаїку соціально неоднорідних поселень, які переходили у своєму розвитку з однієї категорії в іншу. Наприклад, археологічні дослідження Муравицького городища в Млинові показали, що в X ст. це був общинний центр волинян, а з XI ст. ядром поселення стає боярська садиба. Після погрому в середині XII ст., під час князівської усобиці, Муравиця занепадає. Подібний шлях розвитку пройшло й городище Вал,

що розташоване біля села Городище поблизу Луцька. Його протягом багатьох польових сезонів розкопував М. Кучінко.

У IX–X ст. на Волині будувалися переважно невеликі мисові укріплення площею 0,1–0,3 га. Характерною їх рисою є відсутність на площадках культурного шару або його бідність. Тому датуються вони за матеріалами розташованих поряд селищ. Такі фортеці були общинними городищами-сховищами (Затурці, Одереди, Арматнів Волинської області, Лози Тернопільської області, Будараж, Мала Мощаниця, Біла Криниця, Бечаль, Великий Мидськ Рівненської області та інші). Частина городищ цього часу були заселені (Дюксин, Злазне, Новосілки, Стеблівка Рівненської області та інші). Виділяються великі городища X–XI ст. зі складною системою оборони (Коршів Волинської області, Жорнів, Точевики Рівненської області, Уніаз Тернопільської області, Зіньки Хмельницької області). Такі пам'ятки, вірогідно, були племінними центрами. Вони з'явилися в регіоні в період формування племінного князіння волинян.

У другій половині X ст., коли Волинь увійшла до складу Київської Русі, будуються нові укріплення, в яких перебували князівські військові залоги. На західному кордоні Київської Русі, у Західному Побужжі потужними фортецями були Володимир, Червень, а в басейні Горині – Дорогобуж, Листвинське городище. Вони мали значні розміри (площа центрального укріплення 1–1,5 га), потужні оборонні споруди. Археологічні знахідки свідчать, що тут мешкали воїни-дружинники, працювали ремісничі майстерні.

Поселення, які зосереджували політико-адміністративні та торгово-економічні функції, за сприятливих умов перетворювалися на значні середньовічні міста. У XII ст. найбільшими містами на Волині стають Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, Белз.

Головний політико-адміністративний центр Волині – **Володимир** уперше згадується в Повісті минулих літ під 988 р. [Літопис Руський, 1989, с. 67]. Місто швидко стає не тільки оборонним, але й адміністративним, економічним і культурним центром Волині. У ньому знаходилась резиденція єпископа.

Володимир розташований на підвищеннях правого берега р. Луги, притоки Західного Бугу, у місці впадіння в неї р. Смочі. Центральна частина укріплень – дитинець (тепер називають Замком) має розміри 150x100 м, оточений потужними валами, що збереглися на висоту 6–8 м. На захід від дитинця локалізується окольне місто площею близько 5 га, так званий Пригородок – за термінологією документів XVI–XVII ст.

Володимир-Волинський. Давньоруські вали дитинця

Саме тут у середині XII ст. було збудовано Успенський собор. Зовнішня лінія оборони міста в плані має форму напівкола, вона охоплює велику територію навколо дитинця, завдовжки вздовж р. Луги 1 км і завширшки до 800 м. Вся укріплена площа давньоруського міста становила 66 га.

Археологічні дослідження Володимира розпочались в 1886 р. з розкопок Успенського собору та решток храму в урочищі Стара кафедра. Ці дослідження проводили А. Прахов, В. Антонович та інші вчені. У 30-х роках XX ст. О. Цинкаловський зібрав відомості про випадкові знахідки на території міста, наніс на план давні топоніми, вцілілі оборонні вали, описав топографію окремих церквич і цвинтарищ.

У повоєнний час основна увага приділялась дослідженням архітектурних пам'яток Володимира-Волинського. Рештки середньовічних церков вивчали М. Каргер у 1955–1956 рр., П. Раппопорт у 1975 р., Г. Пескова в 1983–1984 рр. У ході розкопок на дитинці, проведених М. Малевською, Є. Шолоховою та М. Кучінком у 1975–1976 рр., було відкрито ряд житлово-господарських об'єктів доби середньовіччя та виявлено фрагмент фундаментів кам'яного муру незавершеного замку Казимира III.

Нову наукову інформацію про княжий Володимир отримано під час розкопок, проведених В. і С. Терськими в 80–90-х рр. XX ст. Дослідники відкрили будівлі XI ст. на лівому березі р. Смоча, а також садибу кінця XI – початку XII ст. на вул. Устилузькій. У північно-східній частині давньоруського міста в урочищі Апостольщина виявлено житлово-господарські об'єкти доби середньовіччя, найбільш ранні з них датуються X ст. Рештки кількох споруд із різноманітними речовими знахідками входили до багатой садиби XIV ст.

Наявні археологічні джерела з території Володимира свідчать, що на правому березі р. Луги, вздовж її притоки Смочі вже в X ст. існувало кілька слов'янських поселень. Після побудови князівської фортеці в часи Володимира Святославича (980–1015) протягом наступних століть нова міська забудова охоплює значну територію в межах зовнішньої лінії укріплень, формуються пригороди – заміські села (княжі, боярські, монастирські).

Другим за значенням волинським містом у XII–XIII ст. був *Луцьк*. Перша літописна згадка про нього відноситься до 1085 р. [Літопис Руський, 1989, с. 125]. Головні складові частини давньоруського міста – дитинець і окольне місто знаходилися в заплаві р. Стир на великому острові, оточеному заболоченими низинами та руслами ріки. На території дитинця в XIV ст. було збудовано замок, а окольне місто за литовсько-польської доби згадується як Нижній замок або ж Пригородок. Посадські райони займали північно-західну частину підвищення на заплаві (середмістя) та ділянки на обох берегах Стиру.

Археологічні дослідження Луцька розпочалися із розкопок К. Мельник у 1897–1898 рр. курганных поховань на слов'янських могильниках X–XI ст. в околицях міста. У 20–30-х рр. XX ст. спостереження за земляними роботами на території міста проводили М. Древко та Я. Фітцке.

У 1967 р. М. Кучера дослідив ділянку, де знаходилась церква Св. Дмитра в Нижньому замку та поселення на Гнідаві. У 70–80-х рр. XX ст. розкопки в зонах новобудов сучасного міста та на приміських поселеннях проводили М. Кучінко, Д. Козак і Г. Охріменко. Тоді ж М. Малевська відкрила рештки середньовічних храмів Івана Богослова і Покрови.

Нові дослідження провели в 1986–1996 рр. працівники Луцького історико-культурного заповідника Б. Сайчук, П. Троневиц і співробітник Львівського історичного музею С. Терський. Археологічними розкопками відкриті залишки середньовічних укріплень та будівель, культурні нашарування на території Верхнього і Нижнього замків, на середмісті та інших ділянках посадів і пригородів міста. Важливе значення для вивчення давнього рельєфу Старого міста мали планомірні геологічні розвідки, здійснені протягом 1978–1992 рр. і проаналізовані архітектором Р. Метельницьким.

Дитинець Луцька був розміщений на мисовій ділянці неправильної форми, близько 100 м у перетині, що мала помітне пониження на південний захід. Культурні шари тут формувалися протягом тисячі років, від X ст. до XX ст. Після побудови укріплень, у пониженій південній частині дитинця

відклади накопичувалися значно швидше, тому товщина культурних шарів тут досягає 7 м, а на північній ділянці вона становить від 2,5 до 5 м.

У 1991 р. С. Терський виявив рештки земляного валу, що захищав дитинець із півдня, він неодноразово поновлювався, і на заключному етапі використання мав висоту близько 3 м, а ширину 10–12 м. Відкриті археологами найдавніші об'єкти та речові знахідки із ранніх культурних нашарувань на площі дитинця вказують на те, що вже в X ст. тут існувало значне слов'янське поселення. Деякі будівлі цього поселення були перекриті валом, а отже, перший етап його спорудження можна датувати кінцем X чи XI ст.

Сучасний стан вивчення дитинця не дозволяє здійснити реконструкцію його забудови у XII–XIII ст., відзначимо лише, що на різних ділянках виявлено рештки будівель та культурний шар цього часу. У центрі дитинця в другій половині XII ст. було збудовано собор Св. Івана Богослова.

Окольне місто на сьогодні найменш археологічно вивчена ділянка середньовічного Лучеська. Його площа 6 га, культурні нашарування тут мають товщину від 1 до 5 м. На найвищій ділянці окольного міста в другій половині XIII ст. чи на початку XIV ст. було збудовано церкву Св. Дмитра. Поряд виявлені сліди ранньослов'янського поселення VIII–IX ст. та доби Київської Русі XI–XII ст. Передмістя давньоруського часу виявлені на обох берегах р. Стир в урочищах Помостичі, Панський город, Рованці, Гнідава, Красне, Яровиця та інші.

Залишки *Дорогобужа* в однойменному селі Гошанського району Рівненської області досить детально вивчались археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею. У 70-х роках XX ст. експедиція працювала під керівництвом Ю. Нікольченка, а в 1982–1995 рр., 2003–2004 рр. дослідження провів Б. Прищепа. Сформована в результаті розкопок колекція речових знахідок нараховує понад 15 тис. одиниць. Ця колекція разом з інформацією про виявлені житла, господарські та виробничі будівлі, інші об'єкти дозволяє вивчати різні сторони життя міста княжої доби. На прикладі Дорогобужа можна проілюструвати процес поступального розвитку волинського поселення від князівської фортеці до середньовічного міста.

Дорогобужьке городище складається з трьох укріплених частин загальною площею 5,5 га. Дитинець мав площу близько 1,5 га, його культурні нашарування досягають товщини 3–4,5 м. Верхній культурний шар насичений знахідками XV–XVII ст., часу, коли Дорогобуж був

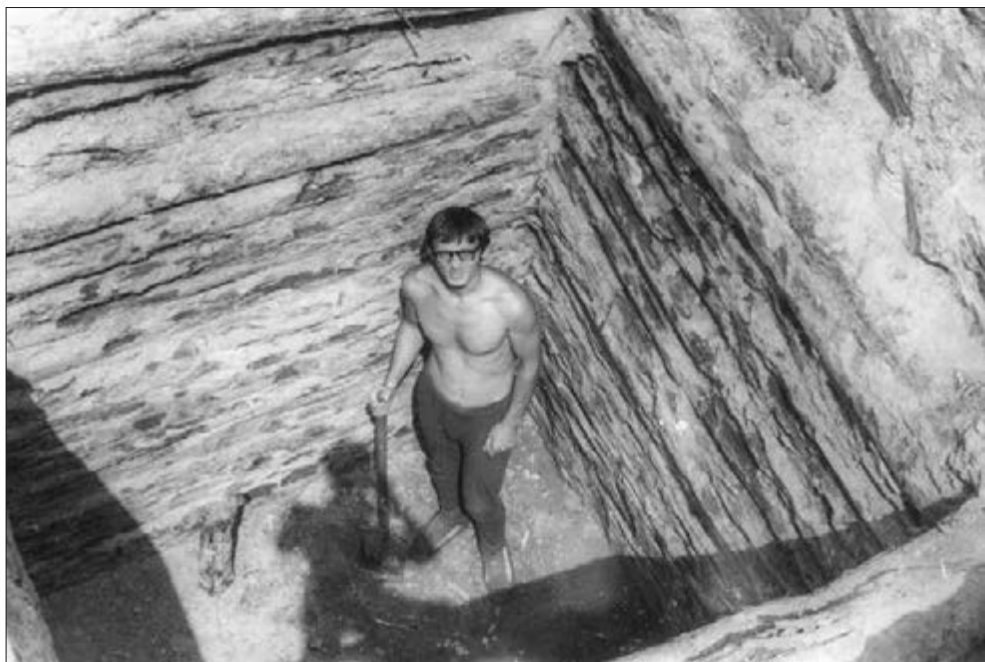
Дорогобуж. Давньоруське городище X–XII ст.

Дорогобуж. Розкопки давньоруського городища

Дорогобуж. Розкопки давньоруського городища X–XII ст.

Дорогобуж. Розкопки давньоруського колодязя XI–XII ст.

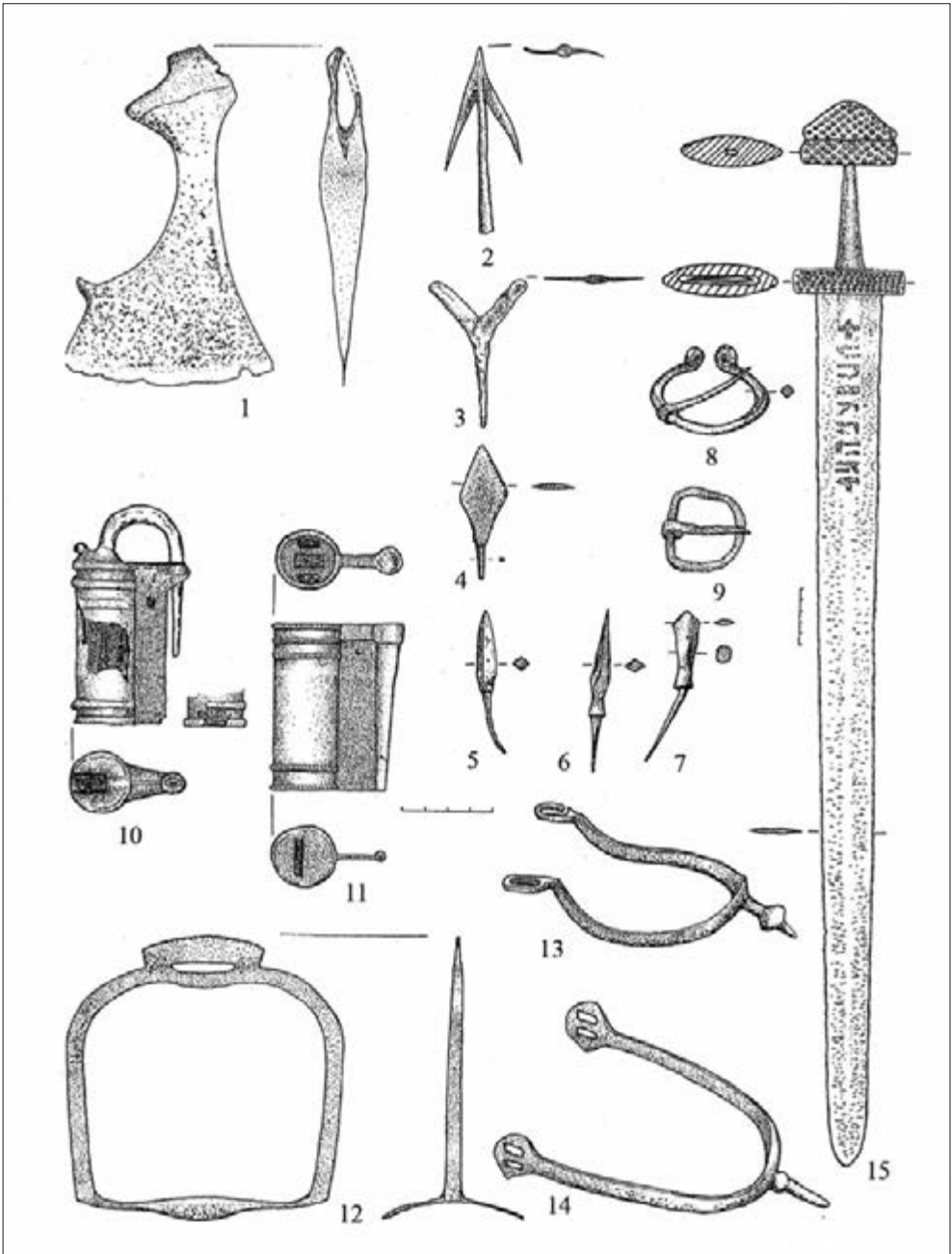

Дорогобуж. Знахідки з розкопок давньоруського городища

замком князів Острозьких, а нижній культурний шар датований X–XIII ст. Збудована тут у X ст. на місці слов'янського поселення фортеця мала садибно-дворову забудову, яка проіснувала до середини XIII ст., коли місто було знищене монголо-татарами.

Дорогобуж у XI ст. був замком-фортецею великого київського князя, а в кінці XI–XII ст. неодноразово ставав центром удільного княжіння. Перша згадка в Повісті минулих літ під 1084 р. вказує, що місто було надане у володіння Давиду Ігоревичу [Літопис Руський, 1989, с. 125]. Подальшому розвитку міста сприяло те, що воно стояло на перетині важливих шляхів – сухопутного, що вів з Києва до Володимира, і водного – по річці Горині. Поселення зростає територіально, у його структурі виділяються дитинець, окольне місто, посад, приміські села. Площа міста на кінець XII ст. досягла 30 га.

На дитинці були розташовані князівський двір і садиби, які належали представникам воєнно-феодальної знаті. Про високий соціальний статус власників садиб свідчать численні знахідки предметів озброєння воїнів-дружинників, скарби прикрас та п'ять князівських свинцевих вислих

Вироби із заліза доби Київської Русі X–XIII ст.: 1 – сокира; 2–7 – наконечники стріл; 8 – фібула; 9 – пряжка; 10, 11 – замки; 12 – стремено; 13, 14 – шпори; 15 – меч.
1–14 – Дорогобуж; 15 – Радивилівський р-н Рівненської обл.

печаток. Місто прикрашали монументальні споруди, зокрема, в останній третині XII ст. на південний захід від фортеці було збудовано із цегли-плінфи Успенську церкву. Археологічні джерела свідчать про інтенсивні культурні та торгові зв'язки жителів Дорогобужа з Києвом та Середнім Подніпров'ям, а також з Північним Причорномор'ям, Прибалтикою.

Пересопниця згадується в літописах у зв'язку з подіями другої половини XII та першої половини XIII ст., з 1149 по 1246 р. [Літопис Руський, с. 227, 401]. У районі давньоруської Пересопниці збереглися два городища (у с. Пересопниця й поблизу с. Білів), а також знаходилися великі курганні могилиники.

У кінці XIX ст. дискусійним було питання про те, де слід шукати літописну Пересопницю. В. Антонович наполягав, що її залишками слід вважати Білівське городище. Дослідниця волинських курганів К. Мельник стверджувала, що резиденція удільних пересопницьких князів була на городищі в с. Пересопниця. Останню думку згодом підтримали дослідники Пересопниці – О. Цинкаловський, П. Раппопорт, В. Ауліх та інші вчені.

Городище в с. Пересопниця розташоване на невисокому мисі правого берега р. Стубли. У плані воно має чотирикутну форму, по периметру було захищене потужним земляним валом, зі східної, у давнину легкодоступної

Пересопниця. Розкопки давньоруського городища XII–XIII ст.

сторони, був прокопаний також широкий рів. Ця фортеця мала значну площу – понад 4 га.

Найбільші за обсягом розкопки на Пересопницькому городищі були проведені експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом В. Терського в 1974–1992 рр. У 90-х роках ці роботи продовжив С. Терський, а в 2002–2005 рр. нові дослідження були здійснені Б. Прищепою.

На городищі виявлені залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель житлового і господарського призначення, у тому числі майстерню з виготовлення кістяних виробів. За археологічними джерелами формування поселення на дитинці Пересопниці можна віднести до X ст., воно продовжувало розвиватися і в XI ст., але інтенсивність життя тут різко зростає лише у XII ст. Різноманітні знахідки дозволяють стверджувати, що Пересопницьке городище в XII–XIII ст. було ядром княжого міста, його дитинцем.

Посадські райони в давньоруський час були розташовані на берегових ділянках на північний схід від дитинця та на урочищах Замостя, Пастівник, Мигор.

Цікаві результати дали розкопки на урочищі Пастівник. Відкрито будівлі, що належать до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського, датованого VIII–X ст. і давньоруського XII – першої половини XIII ст. На одній з ділянок відкрито п'ять будівель, що відносилися до садиби XII ст., мешканці якої займалися ювелірним ремеслом. Знайдено інструменти ювеліра, глиняні тиглі, у яких плавили кольорові метали, зливки та виплески металів, вагову гирю.

У північній частині урочища Пастівник досліджено давньоруський ґрунтовий могильник XII–XIII ст., а також залишки невеликої дерев'яної церкви розмірами 6,8х3,8 м.

Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів ріки Стубли поблизу Пересопниці датуються VII–VIII ст. В IX–X ст. на обох берегах Стубли існувало кілька слов'янських поселень, тоді ж, вірогідно, виникло укріплення, залишками якого є Білівське городище. У X–XI ст. значне поселення існувало поряд з Білівським городищем. Але на рубежі XI й XII ст. Білівське поселення занепадає, а місцем проживання удільного князя або ж представників князівської адміністрації стає фортеця в Пересопниці – дитинець літописного міста. Поруч формується околне місто і міські посади на урочищах Замостя, Пастівник, Мигор.

Белз вперше згадується у «Повісті минулих літ» під 1030 р. [Літопис Руський, 1989, с. 86]. Місто належало до Володимирського князівства, а

Білів. Розкопки давньоруського городища під керівництвом В. Ауліха

Білів. Розкопки давньоруського житла

після смерті володимирського князя Мстислава в 1170 р. у Белзі княжить один із чотирьох його синів – Всеволод. З цього часу місто стає центром невеликого удільного князівства.

У 1932 р. Л. Чачковський обстежив давньоруські пам'ятки Белза та склав план його центральної частини. У 1935, 1936, 1938 рр. археологічні дослідження різних частин середньовічного міста провів Я. Пастернак. У 1963 р. П. Раппопорт перевірів культурний шар на городищі в урочищі Замочок і склав його план. В. Петегірич у 70–80-х рр. ХХ ст. провів археологічні розкопки на городищі та обстежив посадські райони.

Поселення давньоруського часу займали берегові миси та окремі підвищення в заплаві р. Солокії в місці впадіння в неї р. Річиця. Центральна укріплена частина Белза знаходилася на окремому підвищенні серед заплави в урочищі Замочок. Сліди посадських районів та пригородів виявлені в урочищах Клименщина, Монастирище, За рікою, Гора, Островець, Троїця.

Городище Замочок знаходиться на південно-східній окраїні міста, на підвищенні посеред заплави, його захищали два рукави ріки Солокії. Городище складається з двох частин – дитинця та окольного міста, загальною площею 7 га. Дитинець займає західну частину височини, яка підвищується на 4–5 м над рівнем низини. Вал, що оточував дитинець по периметру, тепер майже повністю зруйнований, його рештки помітні лише із північної сторони площадки. На схід від дитинця знаходиться дещо нижча площадка окольного міста, вона відділена широким ровом.

У 1935 р. Я. Пастернак провів перші розкопки на дитинці. Потужність культурного шару на дослідженій ділянці становила 3 м. Незначні верхні його відклади містили знахідки XV–XVII ст., а нижче залягали культурні нашарування княжих часів. Знайдено східну частину колишнього оборонного валу, а також на глибині 2,5 м залишки дерев'яної зрубної будівлі, з дерев'яною підлогою на підвалинах. Будівля датована автором досліджень першою половиною XI ст.

У ході розкопок В. Петегіричем досліджено конструкцію оборонного валу й забудову дитинця. У північно-західній частині площадки, на місці знищеного валу, на ділянці завдовжки 11,5 м, були виявлені дерев'яні зруби, засипані землею. Ці зруби (городні) мали довжину 3,1–3,5 м і ширину 1,4–1,7 м, вони утворювали суцільну стіну, яка в окремих місцях збереглася на три-чотири вінці. У трьох випадках під кутами городень відмічені рештки будівельних жертв – черепи корови чи коня. В нижніх

шарах засипки городень зібрано уламки глиняного посуду X – першої половини XI ст., отже, будівництво виявлених оборонних конструкцій дитинця можна датувати першою половиною – серединою XI ст. На дитинці в місці, де сходилися північний і західний відрізки валу, в розкопі завдовжки 35 м, виявлено рештки двох ярусів замощеної деревом вулиці завширшки 4–4,4 м. Вона вела від в'їзної брами до центру дитинця. Нижній ярус вулиці датований дослідником другою половиною XI ст., а верхній – початком XII ст. З південної сторони вздовж вулиці відкрито житлові та господарські будівлі зрубної та стовпової конструкції. Як правило, збереглися тільки нижні вінці зрубів. Розміри одного з жител 4х3,8 м, воно датоване XII ст. Під ним знайдено більш ранній зруб XI ст.

На південний схід від городища, в урочищі За Річкою знаходився один із найбільших посадських районів давнього міста. Потужність культурного шару досягає тут 1,5 м, він містить матеріали, починаючи з IX ст. В. Петегричем досліджені рештки наземних жител XII–XIII ст., їх вдалося простежити завдяки збереженій глиняній підлозі та решткам глинобитних печей. Подібні будівлі відкриті також на північний схід від городища в урочищі Гора, де знаходилося поселення XI–XIII ст.

Археологічні джерела свідчать, що поселення в урочищі Замочок виникло в середині X ст., в XI ст. тут будується потужна фортеця, а розквіт міста припадає на XII–XIII ст. Цим часом датується більшість археологічних знахідок.

Поховальні пам'ятки давньоруського часу представлені на Волині курганами та ґрунтовими могильниками. У другій половині I тис. тут, як і на сусідніх територіях, заселених східнослов'янськими племенами, домінував обряд спалення померлого, а з X ст. поширюються тілопокладні поховання під курганами. У XII ст. звичай насипати курган над могилою померлого зникає і домінуючим стає християнський обряд поховання – небіжчика клали у могилу випростаним на спині, головою на захід.

Курганні могильники волинян здебільшого нараховували від 2–4 до 20–30 насипів. Однак відомі могильники, які включали понад сто курганів кожен (Борохів Волинської, Велике, Красне, Пересопниця Рівненської областей). Кургани мають напівсферичну форму, оточені кільцевими ровами, їх висота 0,5–2 м, діаметр 5–16 м.

Вивчення курганних поховань у регіоні дозволило вченим уточнити територію розселення волинян, древлян і дреговичів. На Волинській височині, де зосереджені пам'ятки волинян, з X ст. поширюється обряд

поховання померлого в прямокутній ямі. Такі поховання відомі від Горині до Західного Бугу. Зустрічаються також кургани, у яких померлого покладено на рівні денної поверхні, або ж на підсипці. Цей обряд був поширений у східних та північних сусідів волинян – древлян та дреговичів. Як свідчать археологічні джерела, кордон між древлянами і волинянами проходив у межиріччі Горині та Случі. Характерні древлянські особливості поховального обряду простежено на могильниках Рокитне, Глинне Рівненської області.

У поховальних пам'ятках волинян відбилося соціальне розшарування, притаманне суспільству в період становлення та розвитку держави. Виділяються багаті могили воїнів-дружинників у зрубних гробницях, зі зброєю та предметами спорядження воїнів. Такі поховання представників князівської дружини досліджені на могильниках біля сіл Городище, Усичі Волинської, Пересопниця, Понебель, Городець Рівненської областей.

На території Волині відомі *знахідки скарбів доби Київської Русі*. Деякі з них включають срібні вироби XI – рубежу XI й XII ст. (Козлин, Бегень, Жорнів, Торговиця Рівненської, Городище Волинської областей). У складі цих скарбів до нас дійшли характерні прикраси

Глинне. Курганний могильник древлян

Дорогобуж. Скарб срібних прикрас

Хмельницької області та в Дорогобужі Рівненської області. Ці речі були приховані в часи погрому волинських міст монголо-татарами в середині XIII ст.

Речі, які входять до складу цих скарбів, свідчать про високий рівень ювелірного ремесла на Русі. Під час навали Батия і наступних походів монголо-татар було зруйновано більшість міст Південної Русі. Занепад міського життя негативно позначився

волинської знаті: плетені із срібних дротів нашійні прикраси – гривни, а також браслети, персні, сережки, скроневі кільця, підвіски-амулету, зливки срібла, намисто зі срібла, бурштину та сердолику. Ці коштовності були заховані волинськими боярами під час їх невдалих воєн з київськими князями в кінці XI – на початку XII ст. Інша група скарбів включає різноманітні прикраси заможних міських жителів другої половини XII – першої половини XIII ст. Найбільше таких скарбів було знайдено під час розкопок фортеці біля села Городище Шепетівського району другої половини XIII – XIV ст.

Дорогобуж. Колт зі скарбу срібних прикрас

**Запитання
для
самоконтролю**

1. Які види археологічних пам'яток відомі на Волині?
2. Де на території Волині археологи виявили найбільш ранні сліди перебування давньої людини?
3. Назвіть пам'ятки пізнього палеоліту та мезоліту на Волині.
4. Охарактеризуйте регіональні особливості господарства населення Волині в неоліті.
5. Поясніть, як взаємодіяли різні групи населення на території Волині в мідному віці.
6. Які пам'ятки трипільської культури досліджувалися на Волині? Охарактеризуйте їх.
7. Пам'ятки яких археологічних культур бронзового віку відомі на Волині?
8. Про які особливості культурно-історичного розвитку населення Волині в ранньому залізному віці свідчать археологічні джерела?
9. Проаналізуйте основні риси матеріальної культури праслов'янського населення Волині за матеріалами досліджень пам'яток зарубинецької та зубрицької культур.
10. Поясніть, якими були взаємовідносини давніх слов'ян і германців у пізньоримський час за матеріалами черняхівської та вельбарської культур.
11. Охарактеризуйте пам'ятки ранніх слов'ян на Волині в V–VII ст.
12. Які характерні особливості матеріальної культури слов'ян-дулібів виявляються за матеріалами досліджень пам'яток VIII – IX ст.?
13. Які види археологічних пам'яток X – XIII ст. відомі на території проживання волинян? Наведіть приклади.

**Запитання
для
самоконтролю**

14. Назвіть літописні міста Волинської землі, що досліджувались археологічними розкопками.
15. Які види археологічних джерел отримані в ході археологічних досліджень середньовічних культурних шарів на території волинських міст?
16. Охарактеризуйте поховальні пам'ятки волинян IX–XII ст. як джерела для вивчення етнографічних особливостей населення, його ідеологічних уявлень та станово-класової структури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К.: Наук. думка, 1987.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990.
3. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990.
4. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005.
5. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: Історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 150–157.
6. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: Підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2004.
7. Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989.
8. Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991.
9. Козак Д. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). – К.: Наук. думка, 1991.
10. Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. – К., 2004.
11. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Д1-29.
12. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Е1-57.

13. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.
14. Кучінко М. М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX – XIV ст. – Луцьк: Надстир'я, 1993.
15. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995.
16. Кучінко М. М. Волинська земля X – XIV ст. – Луцьк: Вежа, 2002.
17. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наук. думка, 1976.
18. Охріменко Г. В. Неоліт Волині. – Луцьк, 1993.
19. Пелешин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004.
20. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. – Рівне, 1996.
21. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. – Маріуполь: Рената, 2001.
22. Пясецкий В. К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // Российская археология. – 1992. – № 2. – С. 113–126.
23. Пясецкий В. К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // Российская археология. – 1997. – № 1. – С. 151–162.
24. Пясецкий В. К. Палеоліт східної частини Волинської височини // *Vita antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 8–17.
25. Пясецкий В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // *Археологія*. – 1990. – № 4. – С. 69–82.
26. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Ленинград, 1967. – № 140.
27. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1993.
28. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України: Ровенська область. – К.: Наук. думка, 1982.
29. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первісного ладу) / Під ред. О. П. Черниша. – К.: Наук. думка, 1974.
30. Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – Л., 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.

Розділ 5

ВОЛИНСЬКЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

- 5.1.**

Класифікація пам'яток історії та культури 181
- 5.2.**

Архітектурні пам'ятки Волині доби середньовіччя 186
- 5.3.**

Пам'ятки, пов'язані з історією козацтва 226
- 5.4.**

Пам'ятки, що розповідають про культурно-освітнє життя краю, увічнюють визначних діячів науки та культури 246
- 5.5.**

Пам'ятки Волині, пов'язані з державотворенням України у ХХ ст. 277

Інформацію про історичні та культурні надбання населення Волині різних історичних періодів зберігають її пам'ятки – унікальні витвори матеріальної та духовної культури народу.

Пам'ятками історії та культури є споруди і місця, пов'язані з виробничою, громадською, державною і культурною діяльністю людей. До них відносяться об'єкти, що мають історичну, наукову, культурну, архітектурну чи художню цінність і потребують охорони в інтересах всього суспільства.

Пам'ятки історії та культури служать джерелом для пізнання минулого нашого краю, стверджують у свідомості людей поняття приналежності до національної культури, водночас демонструють вклад українського народу до світової культури.

5.1. КЛАСИФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Умовно всі *пам'ятки історії та культури* поділяються на *рухомі та нерухомі культурні цінності*.

Рухомими культурними цінностями є твори станкового мистецтва, словесної, музичної, театральної, кінематографічної творчості, рукописи, книги, наукові колекції, архівні матеріали, меморіальні речі та інші предмети і документи, що відповідають всім ознакам пам'ятки історії та культури. Такі пам'ятки підлягають реставрації і зберігаються в музеях, бібліотеках, фондах спеціальних установ, приватних колекціях.

До нерухомих культурних цінностей належать пам'ятки археології, історії та архітектури, твори монументального живопису і скульптури, які розташовані в природних умовах. До нерухомих цінностей також належать пам'ятні місця, що мають історичне, наукове чи художнє значення.

За суттєвими ознаками ці пам'ятки поділяються на такі види:

- історії;
- археології;
- містобудування та архітектури;
- монументально-образотворчого мистецтва.

Пам'ятками історії можуть бути споруди, будинки, пам'ятні місця, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком конкретного регіону України і держави в цілому. Їх класифікація дозволяє виділити декілька груп пам'яток, які пов'язані:

- з виробничою (трудовою) діяльністю;
- із державотворенням і громадським життям та боротьбою за незалежність Української держави;
- із розвитком культури, науки і мистецтва.

За способом збереження інформації вони поділяються на:

- пам'ятні місця, поховання (окремі та братські могили);

- споруди (будинки, військово-інженерні чи промислові об'єкти).

До *пам'яток виробничої діяльності* належать об'єкти, пов'язані з історією розвитку землеробства і сільськогосподарського виробництва (давні млини, різноманітні господарські будівлі), промислового виробництва (старі рудні, гуральні, заводи, майстерні по виготовленню гончарних, шкіряних, ткацьких виробів тощо), гідротехнічного і дорожнього будівництва (старі дороги, мости, депо, станції), інженерного мистецтва, ремісничі та торгові центри, осередки народних промислів.

Серед *пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з державним і громадським життям*, виділяються історичні будівлі, в яких функціонували державні установи, відбувалися важливі політичні події, пов'язані з життям і діяльністю видатних державних діячів. *Сюди належать також пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою за незалежність Української держави*, а саме:

- місця найбільш відомих бойових дій, що мають відношення до різних періодів історії українського народу;
- військово-інженерні споруди (давні вали, фортеці тощо);
- пам'ятки і пам'ятні місця, які мають відношення до життя і діяльності активних учасників боротьби за незалежність України.

Ще одна група охоплює *пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з найбільш важливими подіями науки, культури, мистецтва, а також ті, які пов'язані з життям діячів науки, культури, мистецтва та їх творчістю*.

Пам'ятки історії відрізняються від інших видів пам'яток тим, що не мають лише їм притаманних форм матеріального існування. Ними можуть бути об'єкти, які за своїми зовнішніми рисами можуть мати певні ознаки архітектурних, мистецьких, археологічних пам'яток тощо.

Пам'ятками містобудування і архітектури є твори будівельного мистецтва (окремі споруди, групи будівель, містобудівельні комплекси і паркові ансамблі) певного художнього рівня, створені в різні історичні періоди. Вони втілюють у своєму художньому образі (структурі, плануванні, конструкціях, композиційній побудові та декоративному оформленні) характер життя, суспільних, побутових і трудових процесів, а також естетичні погляди тієї епохи, до якої вони належать.

Відомі такі види архітектурних пам'яток:

Пам'ятки містобудування – історичні міста чи їх частини, залишки давнього планування поселень, які мають історичну містобудівельну цінність, значні архітектурні комплекси та ансамблі, які визначають силует давніх міст і сіл, їх панораму.

Пам'ятки жилої архітектури – міські та сільські житлові будинки із прилеглими до них господарчими будівлями, палаци, особняки, заміські та міські садиби.

Пам'ятки громадської суспільної архітектури – навчальні заклади, театри, музеї, бібліотеки, адміністративні та торгові будівлі, лікарні, вокзали.

Пам'ятки культової архітектури – монастирі, собори, церкви, дзвіниці, каплиці, костели, синагоги, кірхи, придорожні хрести.

Пам'ятки воєнно-оборонного зодчества – фортеці, замки, вали, башти.

До пам'яток монументально-образотворчого мистецтва відносять твори монументальної скульптури та живопису, як ті, що органічно пов'язані з пам'ятками архітектури, так і самостійні. Вони характеризують світогляд, естетичні погляди і особливості мистецтва різних історичних епох. Нагадаємо, що пам'ятки історії (коли мова йде про споруди й будівлі), також можуть бути пов'язані з пам'ятками монументального мистецтва.

Вирізняють такі види пам'яток монументально-образотворчого мистецтва:

Пам'ятки монументальної скульптури – скульптурні композиції, пам'ятники визначним особистостям, бюсти, рельєфи, меморіальні дошки (відзначимо, що саме останній вид пам'яток широко використовується в монументальній пропаганді пам'яток історії).

Пам'ятки монументального живопису – твори живопису, пов'язані з архітектурою (внутрішні і зовнішні розписи стін, перекриттів, мозаїчні панно, вітражі тощо).

Пам'ятки монументально-декоративного мистецтва – орнаментальні декоративні розписи, декоративне ліплення, різьба по дереву (іконостаси), набірні художні паркетні, декоративний кований метал огорож і деталей будівель, декоративні різьблені кам'яні вставки.

Пам'ятки історії та культури служать важливим джерелом для історико-краєзнавчих досліджень. Їх пізнавальна цінність для краєзнавства визначається тим, що вони акумулюють в собі найбільш характерні риси конкретних історичних епох. Водночас саме пам'ятки дозволяють глибше дослідити загальні закономірності та особливості культурно-історичного розвитку окремих регіонів України.

Грудек над Бугом

Білів

Млинів

Посніків

Острожець

Глинськ

5.2. АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

5.2.1. Пам'ятки оборонного зодчества

В IX–X ст., за часів формування Київської Русі, в лісостеповій зоні України та на Поліссі з'являється велика кількість **фортець**, їх залишки здавна позначають терміном «**городище**». Давньоруські літописці будь-яке укріплене поселення називали «град» («город»), на відміну від неукріплених сіл. У соціальному плані на Русі, як і в інших країнах, існували різні типи укріплених поселень: общинні фортеці, військово-феодальні замки, порубіжні фортеці та власне міста. Замок був укріпленим житлом князя чи боярина, там мешкали також близькі до феодала та залежні від нього люди і слуги. У прикордонних фортецях перебував військовий гарнізон. Окрім того, укріплення зводилися навколо слов'янських язичницьких святилищ, а з поширенням християнства важливе оборонне значення стали відігравати монастирі.

Більшість волинських укріплень IX–XIV ст., як і в інших регіонах Південної Русі, були дерево-земляними і збереглися до нашого часу лише частково. Вони привертають до себе увагу завдяки потужним земляним валам та глибоким ровам, що посилювали обороноздатність фортець. Детальне вивчення городищ княжої доби у поєднанні з літописними повідомленнями дає можливість реконструювати планування і конструктивні елементи давніх укріплень, визначити їх хронологію і соціальний зміст, вивчати господарство і духовні аспекти життя їх жителів.

Перші слов'янські «гради» на Волині датуються VI–VII ст. До найбільш ранніх належить Зимнівське городище поблизу від Володимира-Волинського (див. розд. 4.5). У VIII–IX ст. фортеці з'являються повсюди на території краю, але масове їх будівництво припадає на X–XI ст., що можна пояснити посиленням загрози ворожих нападів і змінами у соціальній структурі суспільства в період становлення державності,

зростанням ролі військових вождів, що оточували себе професійними воїнами-дружинниками.

Під час побудови фортець давні майстри найчастіше вибирали ділянку, яка була захищена самою природою: на вершинах пагорбів, на окремих підвищеннях у долинах рік чи серед боліт (острівні), на берегових мисах, обмежених урвищами та ярами (мисові городища), і лише зрідка їх будували на ділянках, що не мали природного захисту.

За схемою оборони городища доби Київської Русі поділяються на фортеці, у яких система укріплень:

- 1) повністю підпорядкована рельєфу місцевості;
- 2) лише частково підпорядкована рельєфу місцевості;
- 3) не залежить від рельєфу місцевості.

Давні фортеці могли мати лише одну укріплену площадку (прості), або ж кілька укріплених площадок (складні). За інтенсивністю заселення виділяються городища без культурного шару, із слабо насиченим культурним шаром, із потужними культурними відкладами, які свідчать про тривалий розвиток поселення протягом кількох століть.

З точки зору оборони найкращим місцем для поселення вважалися острови, захищені з усіх сторін крутими схилами, річкою чи важкопрохідним болотом. Однак острівна схема укріплень мала і суттєві недоліки: зв'язок поселення з навколишньою місцевістю був незручний для повсякденного життя, розміри поселення цілком залежали від розмірів острова і збільшити його було неможливо. До того ж, зручних островів для влаштування поселень на території Волині було небагато. Тут зустрічаються поселення на останцях в заплавах рік (Дюксин Костопільського району, Залужжя Дубровицького району, Муравиця біля смт. Млинів Рівненської області) і на окремих пагорбах із крутими схилами (Іваниничі, Варковичі Дубнівського району Рівненської області). Побудова укріплень острівного типу не вимагала великих затрат праці. Якщо схили останця чи пагорба були недостатньо круті, використовували *ескарп*, тобто на 3–5 м нижче площадки влаштовували горизонтальну терасу, а схил вище підрізали і робили близьким до вертикального, а, отже, важкодоступним.

Найбільш зручним і найпоширенішим був мисовий тип укріпленого поселення. Воно знаходилося на мисі, утвореному долинами двох рік поблизу їх злиття чи в місці впадіння струмка в ріку. Таке поселення було надійно захищене з трьох сторін водою та крутими схилами мису і відкрите лише з боку поля. Саме тут приходилося створювати

штучні укріплення в першу чергу. Вибрану для фортеці ділянку мису відокремлювали глибоким ровом, а виїняту землю використовували для насипу оборонного валу. На вершині валу будували дерев'яну стіну із вертикально поставлених колод (*тин, частокіл*), або із горизонтально покладених деревин, скріплених з обох сторін вертикальними стовпами. Сліди такої конструкції оборонної стіни виявлені під час досліджень на Басівкутському городищі у Рівному.

За часів правління Володимира Святославича (980–1115) Волинь разом із землями за Західним Бугом було включено до складу Київської Русі. З цього часу *в результаті соціальних зрушень формуються нові типи поселень – замки і міста*. Міста займали значну територію і мали потужні оборонні споруди, що склалися із двох і більше ліній укріплень. Одна із оборонних ліній оточувала головну центральну частину міста – *дитинець*, а друга захищала прилеглу до дитинця територію *окольного міста*. Третя частина міста – *посад* не завжди мала штучні укріплення.

Так, зовнішні укріплення княжого Володимира були завдовжки близько 2 км. Місто мало настільки потужні оборонні споруди, що князь Василько Романович у 1259 р., не маючи змоги швидко їх знищити, як цього вимагав монгольський воєначальник Бурундай, віддав наказ підпалити фортецю [Літопис Руський, 1989, с. 421]. Однак більшість волинських міст мали значно меншу площу укріплених частин: Луцьк, Белз – 7 га, Дорогобуж – 5,5 га, Шумськ – 2,7 га. Дослідження А. Кузи, М. Кучери показали, що укріплена площа давньоруського міста була не менше 2–3 га, в той же час площа замків рідко перевищувала 1 га. Слід відзначити, що в процесі розвитку замки нерідко перетворювались у міста. У багатьох випадках, якщо назва міста походить від імені князя, можна вважати, що воно виросло із князівського замку. Такими на Волині, вірогідно, були Володимир, Всеволож, Ізяслав, Данилів.

На Волині зустрічаються округлі в плані фортеці, які були поширені в різних районах розселення східних слов'ян і на землях західних слов'ян. Однією з особливостей планування укріплених площадок частини волинських фортець X–XII ст. є правильна геометрична форма, причому дві сторони прямолінійні і сходяться під прямим кутом, а дві інші дугоподібні в плані. *Залишки фортець з таким плануванням віднесені П. Раппопортом до «волинського типу» городищ*. До цієї групи можна включити як невеликі укріплення (Острожець, Посників Рівненської

Посників. Городище X–XI ст.

Городець. Городище X – початку XI ст.

області, Одерати Волинської області), так і дитинці волинських міст Володимира, Пересопниці, Мильська.

У прикордонних районах зводилися сторожові фортеці, заселені військовими гарнізонами. Вони мали більш складну систему планування і конструкцію укріплень, зокрема, земляний вал тут поєднувався з дерев'яними конструкціями. Для зміцнення валу використовували засипані землею зруби (*городні*), а із внутрішньої сторони їх доповнювали пустотілі зруби (*кліті*), що використовувались як житла чи як господарські приміщення. Зруби, поставлені в один чи кілька рядів по периметру площадки фортеці, утворювали досить потужну основу дерево-земляних укріплень у вигляді суцільної стіни. Такі конструктивні особливості прикордонних фортець свідчать, що вони будувалися за певним планом із урахуванням потреб військового гарнізону.

Досить простий варіант дерев'яних конструкцій було відкрито під час розкопок Ю. Кухаренка на городищі X ст. біля смт. Головне Любомльського району Волинської області. Тут у насипі валу виявлено залишки двох поздовжніх дерев'яних стінок, що знаходилися на відстані близько 5 м одна від одної. Простір між стінками був заповнений глиною і піском. Це були залишки зрубів, забитих землею, вони утворювали конструктивну основу валу.

Фортеця Сутійськ на західному порубіжжі Волинської землі (нині с. Сонсядка на території Польщі) теж мала конструкцію, яка складалася із лінії зрубів, поставлених один біля одного, і щільно забитих землею. Зруби були рублені «*в обло*», тому їх поперечні стінки розміщені не поряд, а на відстані 1–1,2 м. Зруби мали у довжину близько 3 м, а в ширину близько 2,6 м. Вірогідно, укріплення Сутійська почали будувати за часів Ярослава Мудрого після успішного походу князя на поляків у 1031 р., в ході якого Русь знову повернула собі Червенські міста [Літопис Руський, 1989, с. 87].

У літописному місті Волинь, що знаходилося на лівому березі р. Західний Буг (нині с. Грудек Надбужний на території Польщі), зруби в середині валу були поставлені у два ряди, і всі вони були забиті землею. Загальна ширина подвійної лінії зрубів досягала 7 м. Цей вал було споруджено в XI ст., хоча слов'янське поселення тут виникло значно раніше.

На північних кордонах Волинського князівства зруби в насипі валу виявлено на городищі у Старому Чорторійську Маневицького району Волинської області (літописний Чорторійськ). Дослідження пам'ятки провів у 1961 р. П. Раппопорт. На думку вченого, вал було збудовано не на

обжитій території, а одночасно із заснуванням поселення в другій половині чи наприкінці XI ст. Ширина виявлених тут зрубних конструкцій близько 4 м, вони поставлені на рівні основи валу і простежені на висоту 2 м.

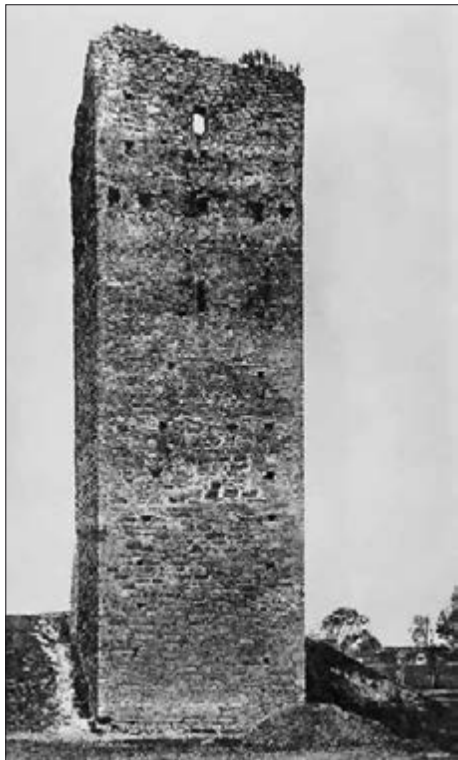
Залишками прикордонних фортець є також городища у верхній течії рік Случі та Південного Бугу. Їх будівництво активно велося київськими і волинськими князями з кінця XI – початку XII ст. для захисту руських земель від нападів степових кочівників. У XIII ст. тут сформувалося особливе територіальне та соціальне утворення – Болохівські міста. Воїни, що мешкали в цих фортецях, в мирний час займалися сільським господарством, промислами та ремеслами, але вони завжди повинні були мати наготові бойових коней і зброю для відсічі ворогові.

Характерною рисою Болохівських городищ вважається використання багаторядних ліній валів і ровів, а також конструктивний зв'язок житлових будівель з оборонними спорудами фортеці. Залишки таких фортець досліджувались біля с. Городище Деражнянського району, с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області.

У 1997–2004 рр. під керівництвом І. Винокура проведені археологічні розкопки на городищі літописного Губина. Це була одна з найбільших болохівських фортець, її площа становить 4,6 га. Городище складається з двох основних частин, захищених потужною системою укріплень, що включає чотири лінії земляних валів і ровів. Під час дослідження насипу валу північної площадки (дитинця) Губинського городища виявлено рештки житлових і господарських клітей розмірами від 3x2 м до 3x3,45 м. Ці кліті формували суцільну стінову конструкцію, яку із зовні захищав насип валу.

Обороздатність давньоруських фортець посилювалася баштами. Більшість із них були дерев'яними, тому виявити їх рештки під час археологічних розкопок вдається лише в окремих випадках. Інколи місця, де колись стояли башти, відмічені невеликими округлими розширеннями на валу, або ж на площадці городища.

Наприклад, на городищі поблизу с. Посників Млинівського району Рівненської області біля північно-східного в'їзду на площадку, на кінці валу збереглося округле розширення діаметром близько 5 м. Вірогідно, тут стояла башта, яка захищала в'їзд до фортеці. На Ратнівському городищі у верхів'ях Прип'яті на місці, де стояла башта, зберігся пагорб заввишки близько 2 м із округлою площадкою на вершині діаметром 12 м. Культурний шар на городищі датується XII–XIV ст., але П. Раппопорт висловив припущення,

Столп'є. Бойова башта

Кам'янець-Литовський. Бойова башта

що замкову башту було збудовано у XIV ст., коли на території Волині розгортається будівництво монументальних бойових башт.

Будівництво таких башт почалось у другій половині XIII ст. До нашого часу збереглися башти у Кам'янці-Литовському Брестської області Білорусі, у Столп'ї та Белавіні поблизу Холма на території Польщі. Їх фундаменти виявлені під час розкопок городищ літописних міст Чорторийська на р. Стир і Угровська на р. Західний Буг.

Башта у Кам'янці-Литовському змурована із цегли, вона округлої форми із зовнішнім діаметром 13,5 м, її висота – близько 29 м, товщина стін – 2,5 м. Всередині башта розділена на 5 ярусів з допомогою перекриттів на дерев'яних балках. Над верхнім ярусом розміщене купольне склепіння на потовщених ребрах – *нервюрах*. Поверхи сполучалися між собою внутрішніми дерев'яними драбинами, а із п'ятого ярусу на верхню площадку вели сходи, влаштовані у товщі стіни. Навколо верхньої площадки башти

є бойовий прохід, прикритий із зовні прямокутними зубцями. На думку П. Раппопорта, башту було збудовано у 70–80-х роках XIII ст.

Про будівництво башти Мстиславом Даниловичем у Чорторійську Галицько-Волинський літопис повідомляє під 1291 р.: «Того ж року в Чорторійську в городі заклав він башту кам'яну» [Літопис Руський, 1989, с. 452]. Як вдалося встановити у ході археологічних розкопок, башта була округлою в плані, змурована із цегли, діаметр її фундаментів – 14 м, ширина – 3,15 м.

Башта в Угровську була прямокутною, її фундаменти, розкриті археологами, мали розміри 7,4х9,3 м, їх ширина 1,5–1,7 м. Прямокутну форму мають також башти в Столп'ї та Белавіні. Башта в Столп'ї розмірами 5,8х6,3 м, заввишки 19,5 м. Башта у Белавіні значно більша, її розміри 11,8х12,4 м, збереглася на висоту 17,9 м.

На підставі писемних джерел можна зробити висновок, що такі башти існували також у Бересті, Гродно і, вірогідно, в деяких інших волинських містах. Усі названі вище башти були збудовані у другій половині XIII – першій половині XIV ст. на території Волині та тісно пов'язаної з нею Чорної Русі. Вони мали значення самостійного вузла оборони, панували над усім укріпленням, і були пристосовані для ведення кругового обстрілу.

Волинські башти подібні до веж-донжонів, які були поширені у XII–XIII ст. у Скандинавії, Прибалтиці, країнах Західної і Центральної Європи. У Польщі донжони з'явилися у XII ст., але широке розповсюдження отримали у XIII ст. На землях Чехії та Угорщини розповсюдження донжонів також припадає на XIII ст.

Поява башт-донжонів є однією із яскравих особливостей волинських фортець вказаного періоду у порівнянні з іншими землями Південної Русі. Вони стали необхідним елементом укріплень тієї епохи, коли змінилася тактика завоювання фортець – замість традиційної облоги все частіше використовуються активні способи штурму із застосуванням стінобитних пристроїв та каменеметальних машин. Могутні муровані вежі підвищили оборонні якості фортець. Вони мало піддавалися ударам каменеметальних машин і були практично неприступні для облогової техніки. Окрім того, вежі давали змогу захисникам вести прицільну стрільбу з луків і самострілів по нападниках. Завдяки цьому значно зросла дальність стрільби, зменшилися так звані «мертві» зони обстрілу, можна

було вести круговий, а в деяких випадках і *фланкуючий* (фланговий) обстріл найбільш небезпечних ділянок із напільного боку фортець.

Ми розглянули розвиток оборонної архітектури на Волині від початків масового будівництва городищ у IX–X ст. до середини XIV ст. Більшість ранніх городищ кінця I тисячоліття були общинними фортецями. Це порівняно невеликі укріплення, під час їх побудови жителі поселення намагалися максимально використати захисні властивості рельєфу місцевості. Якщо це були поселення острівного типу, то штучні укріплення відігравали незначну роль в їх обороні. Якщо фортеця розташовувалася на кінці мису, то найбільше уваги приділяли побудові укріплень із легкодоступного напільного боку. Тут викопували глибокий рів, а землю використовували для спорудження валу. З інших сторін схили мису часто підрізали (ескарпували), а краї площадки підсипали, так що вали слабо підвищувалися над рівнем площадки.

На відміну від общинних укріплень, які були засобом народної самооборони і створювалися силами виключно самих жителів, нові типи укріплень доби Київської Русі – оборонні споруди міст, замків і фортець – будувались під керівництвом досвідчених спеціалістів із залученням необхідної кількості робітників. Тому такі укріплення мали значну потужність, більше відповідали досягненням військово-інженерного мистецтва і менше залежали від народних традицій.

Характерною особливістю планової структури давньоруських міст є наявність двох ліній оборони – дитинця і окольного міста. Для посилення земляних укріплень з X ст. почали створювати багаторядні лінії оборони та використовувати зрубні конструкції всередині валів. На Волині, як і в інших землях Русі, відомі вали з городнями та клітями. Яскравим прикладом впливу європейських військово-інженерних традицій є поява на Волині у XIII ст. кам'яних і цегляних башт-донжонів.

5.2.2. Замки і міські фортифікації XIV–XVII ст.

Слово «*замок*» прийшло до нас із польської мови. У Великому князівстві Литовському та у Речі Посполитій цим словом позначалися *укріплення різного призначення: садиби феодалів, колишні дитинці міст, поселення переважно військового характеру, які будувалися для оборони краю і стратегічних пунктів*. У країнах класичного феодалізму під терміном «*замок*», як правило, розуміють резиденцію короля або ж

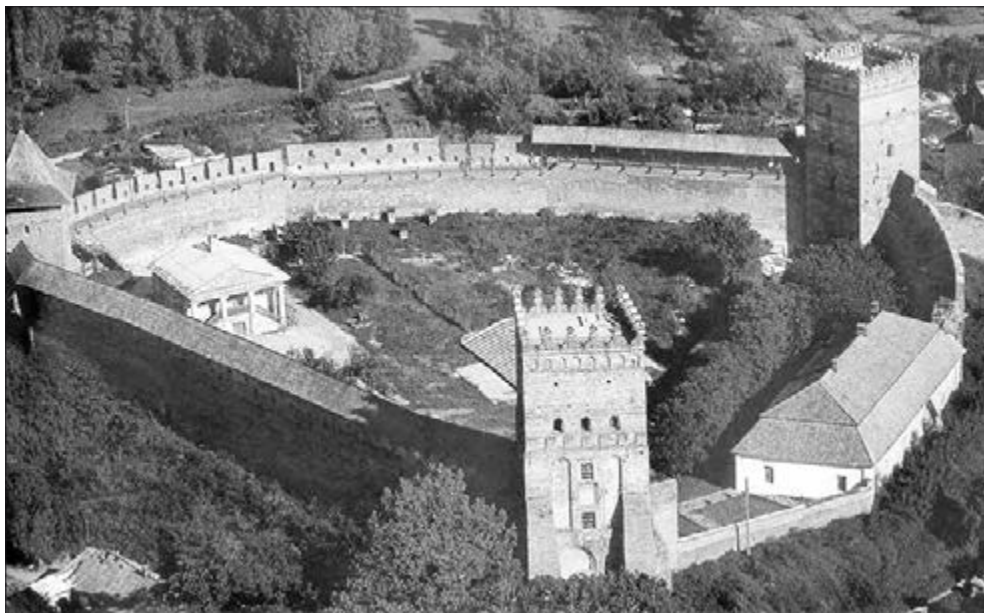
сеньйора; укріплену садибу феодала; великий дім, садибу у сільській місцевості (останнє – з другої половини XVI–XVII ст.). Таке більш чітке визначення терміна підкреслює його соціальний зміст.

Укріплена резиденція феодала або його намісника часто ставала містоутворюючим ядром поселення. Поряд із замком формувалася інша частина поселення – *«передграддя»*, де мешкали люди різного соціального статусу, здебільшого ремісники, торговці, селяни. Із поширенням магдебурзького права, яке надавало певну адміністративну автономію осілому населенню, ця зона на противагу «замку» почала називатися *«містом»*. Потужні середньовічні замки збереглися у Луцьку, Острозі, Корці, Дубно та багатьох інших поселеннях Волині.

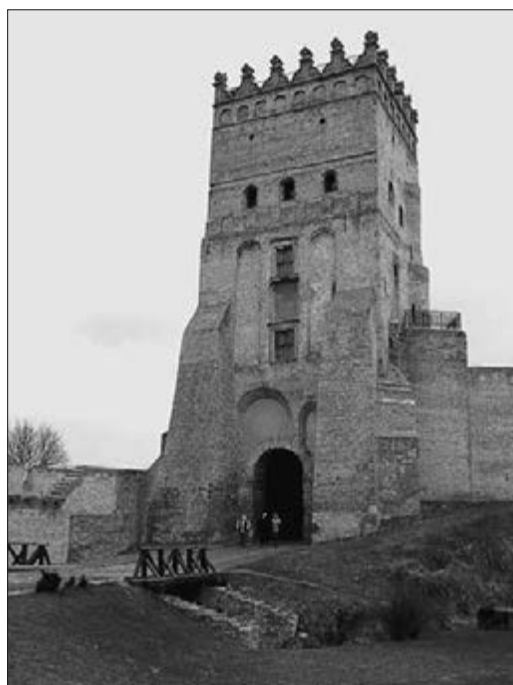
Центральна укріплена частина *Луцька* включала *Верхній та Нижній (Окольний) замок*. Місто мало статус державного, і замок був його структурною частиною. Луцьк сформувався ще за часів Київської Русі, головні його складові частини – дитинець, окольне місто і посад займали великий острів посеред заплави р. Стир, оточений заболоченими низинами та руслу ріки. На місці давньоруських укріплень у XIV ст. почалося будівництво нової фортеці, її потужні стіни і башти змуровані із каменю та цегли у добре витриманій готичній системі. Найбільш вірогідною є думка, що будівельні роботи на замку розпочалися за часів князювання Любарта, а завершувалися за правління Вітовта та Свидригайла.

Верхній замок у плані нагадує рівносторонній трикутник з опуклими сторонами, на вершинах якого розташовані башти: В'їзна, Стирова і Владича. Відстань між центрами цих башт становить 100 м. Всі три вежі Верхнього замку в плані чотирикутні, завершувалися зубцями-мерлонами. В'їзна вежа знаходиться у південно-західному куті замку, у давнину вона була обладнана дерев'яним підйомним мостом. Спочатку вежа була триярусною, потім її перебудували на п'ятиярусну. Стирова вежа розташована у південно-східному куті замку над річкою Стир. Стіни її нижнього ярусу складені з вапняку, а решта ярусів вимуровані із цегли. Товщина стін першого цегляного ярусу Стирової вежі – близько 3 м, а її висота становила близько 28 м. Владича вежа розташована у північному куті фортеці. Це єдина вежа замку, якої не торкнулися перебудови XV–XVI ст. Її висота – 13,5 м.

Загальна довжина стін Верхнього замку – 240 м, товщина – понад 1 м, висота – 10 м. Великий обсяг робіт не дав змоги одночасно звести увесь периметр замкових укріплень, їх будівництво на деяких ділянках

Луцьк. Замок

Луцьк. В'їзна башта

вдалося завершити в камені та цеглі лише в XVI ст. Одночасно з оборонними мурами та вежами зводився і мурований князівський палац. Він знаходився між В'їзною та Стировою вежами, мав 56 м у довжину, 12 м у ширину і 20 м у висоту.

Нижній замок XIV–XVI ст. знаходився на південний захід від Верхнього замку. Вірогідно, він займав територію окольного города княжої доби, його площа становила близько 6 га. Від міста він був відокремлений глибоким ровом та валом. По лінії цих укріплень було збудовано дерев'яну стіну із чотирикутних зрубів (городень) і вісім веж: від півночі – чотири дерев'яні та чотири муровані. Збереглася лише одна вежа – Чорторійських з рештками кам'яних мурів по обидва боки. Частина мурів була включена до будівель, зведених на початку XVII ст.: палацу Радзивилів, монастиря Бригідок та Єзуїтського колегіуму.

Замок у Кременці, як свідчать археологічні джерела, почали зводити в кінці XII – на початку XIII ст. Перша згадка про місто в Іпатіївському літописі датується 1227 р. У XIV ст. дерев'яні укріплення на високій Замковій Горі (гора Бона) були замінені кам'яними. Оборонні стіни з трьох сторін проходили по краю гори, а з напільного боку (зі сходу) площадка була захищена прямолінійним відрізком рову і стіною, складеною із каменю-вапняку. До нашого часу збереглася квадратна у плані башта з арочним готичним проїздом і частина оборонних стін завтовшки до 2,3 м і заввишки 8–12 м.

Острозький замок було збудовано на місці давньоруського дитинця XII–XIII ст. За доби князів Острозьких центральна укріплена частина Острога включала Дитинець і Пригородок. Місто також було оточене потужними укріпленнями.

Першу згадку про Острог знаходимо в Повісті минулих літ при описі подій 1100 р. [Літопис Руський, 1989, с. 155]. Однак археологічні джерела свідчать, що слов'янські поселення на території міста існували вже у VIII–IX ст. А в X–XI ст. заселена площа значно зростає, будуються нові укріплення. Під час археологічних досліджень 2004 р. на північ від костелу Успіння Пресвятої Богородиці, на краю височини, виявлено оборонний земляний вал, насипаний у кінці X – на початку XI ст.

Площа Замкової гори – близько 0,7 га, із півдня і сходу вона має круті схили, звернені до заплави р. Вілії, а з інших сторін зберігся глибокий рів. Конфігурація лінії оборони була зумовлена рельєфом пагорба. Замок був оточений кам'яними стінами з трьома баштами, з яких дві збереглися –

Кременець. Руїни замку

Кременець. Замок. В'їзна брама

Острог. Вежа мурована

Острог. Нова башта

Острог. Татарська башта

Острог. Луцька башта

це Вежа мурована і Нова башта. Оборонне значення мала також замкова Богоявленська церква.

Найдавніша замкова споруда – Вежа мурована, знаходиться в південно-східному куті замкової площадки. Проведені тут архітектурні дослідження дозволили зробити висновок, що її почали будувати за Данила Острозького – першого засвідченого документами представника родини Острозьких. Найбільш рання згадка про Данила Острозького відноситься до 1340 р., а помер він у 1376 р.

Вежа мурована належить до типу жилих оборонних башт-донжонів. Вона виконувала не тільки оборонні функції, але й служила власникам житлом. У нижньому ярусі башти зберігалися різні припаси та було влаштовано глибокий колодязь. Вежа мурована неодноразово перебудовувалася в XV–XVI ст.

Нова башта знаходиться у південно-західному куті замку, вона складена із каменю та цегли, округла в плані, трьохярусна, має декоративне завершення, виконане під впливом традицій ренесансу. Її збудували наприкінці XVI ст.

На північ і захід від замку знаходилась друга укріплена площадка, так званий Пригородок. Він мав укріплення – оборонний «паркан» і дерев'яні башти. Вірогідно, вони були збудовані по лінії давнього оборонного валу фортеці часів Київської Русі. Площа пригородка становила близько 3 га.

Саме місто теж мало потужні укріплення. Це була суцільна стіна з хідниками по верху, на яких у разі потреби могли розміститися сотні оборонців з усіма можливими засобами нищення нападників. Висота стіни становила в середньому 5 м, а товщина подекуди досягала 2 м. Для захисту в'їзду до міста на підходах головних доріг були споруджені міські брами, що мали вигляд потужних башт з воротами. Дві з них були муровані (Луцька і Татарська), а інші були споруджені з дерева.

У 1561–1571 рр. за князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького почалася розбудова *замку у Старокостянтинові*. Для побудови укріплень вибрали ділянку мису при впадінні р. Ікопоть у р. Случ, де у XII–XIII ст. знаходилась одна з болохівських фортець. Найбільш ранні замкові будівлі – оборонна башта-донжон та домова Троїцька церква. На початку XVII ст. було розбудовано палац між баштою і церквою. Оборонна башта збудована із каменю та цегли, округла в плані, з житловою прибудовою неправильної форми, двоярусна, має ренесансне завершення – *аттик* (невисока стінка складної конфігурації, розміщена

над карнизом). Замкова церква була одночасно і фортифікаційним укріпленням: мала товсті стіни, вузькі стрільчастої форми вікна в глибоких нішах, монументальну, схожу на башту, прибудову на півдні. З напільного боку (із заходу) укріплення було захищене ровом і валом з кам'яним муром товщиною 1,5 м й висотою 5,8 м. Попасти на територію замку можна було по підйомному мосту через в'їзну браму.

Яскравим витвором волинської оборонної архітектури XV–XVII ст. є *Клеванський замок*. Для його побудови було використано мис на високому правому березі р. Стубли. Цей мис мав назву Городище, тому цілком вірогідно, що тут існувала фортеця ще за доби Київської Русі. У кінці XV ст. князь Федір Чорторийський, луцький староста, вирішив обновити замок, почалося будівництво потужних кам'яних укріплень. Роботи були завершені у 1561 р.

Площадка замку має у плані форму трапеції, захищена із напільної сторони ровом. Тут, у східній стіні замку, знаходилась в'їзна брама, перед нею через рів було збудовано цегляний арочний міст. Вузлами оборони були три башти, дві з них – цегляні, збереглися до нашого часу, а третя – дерев'яна, не збереглася. Цегляні башти п'ятикутні в плані, товщина стін досягає 3,8 м. Вони забезпечували надійну оборону з усіх сторін.

Староконстантинів. Замок князів Острозьких

Клевань. Замок князів Чорторийських. Гравюра Н. Орди

Клевань. Замок

Клевань. Замоквий міст

Корець. Загальний вигляд. Малюнок. Перша половина XIX ст.

Корець. Руїни замку князів Корецьких

Олика. Замок князів Радзивилів. Гравюра Н. Орди

Олика. Замок. Фото 1925 р.

Корецький замок у XV–XVII ст. був резиденцією князів Корецьких. Дерев'яні укріплення, вірогідно, відбудовані наприкінці XIV – початку XV ст. на колишньому дитинці городища часів Київської Русі, на високому мисі правого берега р. Корчик. У першій половині XVI ст. волинський воєвода Богуш Корецький укріпив замок кам'яними стінами. З боку височини (зі сходу) проходив глибокий рів. Замок суттєво перебудовувався у XVII і XVIII ст. Остання перебудова була здійснена у 1780-х роках, у результаті чого замок був пристосований під палац князів Чорторийських. Споруди палацу згоріли у 1831 р. і більше не відновлювались. До нашого часу збереглися прямокутна у плані триярусна надбрамна башта, прилеглі до неї симетрично з обох боків руїни зовнішніх мурів палацових будівель, а також трипілонний чотириарковий міст, що веде до надбрамної башти. Окрім того, помітні руїни північно-східного і південного бастионів.

Одним із перших в Україні був збудований квадратний бастионний **замок в Олиці**. Про його оборонну міць свідчить той факт, що протягом 1591–1648 рр. він витримав численні облоги. Роботи по спорудженню замку розпочалися у 1564 р. і були закінчені у 1640 р. Укріплення у плані

Степань. Замок. Малюнок Й. Мюнца. XVIII ст.

має форму квадрата, його сторони утворені насипними валами з чотирма кутовими бастіонами, на яких раніше знаходились дозорні башти. З трьох сторін замок оточений ровом, його стінки обкладені цеглою. По периметру замкового двору розміщені цегляні будівлі. В'їзди в замок розташовані з південно-східної та північно-західної сторін. Над північно-західним в'їздом височить двоярусна башта з годинником.

За взірцем замку в Олиці пізніше на Волині були збудовані інші укріплення такого типу. «Регулярні» фортеці споруджувались як із каміння, так і з дерева. Наприклад, залишки дерево-земляних регулярних замків збереглись у Степані, Володимирці, Мощаниці Рівненської області.

Своєрідним варіантом «регулярного» укріплення є *Дубенський замок*. Він дійшов до нашого часу в тому вигляді, який отримав під час перебудови на початку XVII ст., коли власником міста був останній представник князівського роду Острозьких – Януш. Замок був органічно вписаний у ділянку мису на лівому березі р. Ікви, так що первісна мисова площадка (дитинець княжої доби) лишилася за межами нового укріплення, за оборонним ровом на схід від нього. Тому замість трикутної фортеці з бастіонами на кутах з'явився своєрідний архітектурний комплекс з двома бастіонами – північним і південним, а східний кут замку з бастіоном не був зведений. Обидва бастіони з'єднує західний відрізок стіни (куртина) завдовжки 160 м. Підсилював систему оборони глибокий рів завширшки близько 30 м. У середній частині західної куртини знаходиться головний в'їзд на територію замку.

У південно-східній частині замкового двору розташований двоповерховий палац князів Острозьких. А біля північно-східного краю подвір'я в останній третині XVIII ст. тодішніми власниками Дубна – князями Любомирськими – було збудовано новий палацовий корпус.

Після включення Волинської землі до складу Великого князівства Литовського нові замки будували здебільшого на місці старих укріплень часів Київської Русі, тому їх планування відповідало природним контурам вибраних площадок. Таке «нерегулярне» планування мали замки у Луцьку, Володимирі-Волинському, Острозі, Корці, Старокостянтиніві.

Важливим фактором у розвитку оборонних споруд кінця XIV–XVII ст. стала поява артилерії. До середини XV ст. вогнепальна зброя поступово витісняє металні машини і викликає зміни у фортечному будівництві та мистецтві облоги. Спочатку вогнепальна зброя використовувалась здебільшого для оборони. Тому фортечні башти починають пристосовувати для розміщення в них артилерії.

Дубно. Палац князів Любомирських і бастион замку

Дубно. Палац князів Острозьких

На кінець XV ст. артилерію все частіше використовують війська, що штурмують укріплення. Зростає дальнобійність гармат і природні перешкоди вже не забезпечують надійного захисту, штурм при підтримці вогню артилерії тепер стає можливим з усіх сторін фортеці. Тому «одностороння» система оборони відходить у минуле. Башти тепер рівномірно розміщують по всьому периметру фортеці, і вони стають вузлами оборони. Ділянки стін між ними вирівнюють, щоб забезпечити фланкуючий обстріл підступів з прилеглих башт. Так з'являються «регулярні» фортеці – правильної геометричної форми із симетричним розміщенням стін і башт.

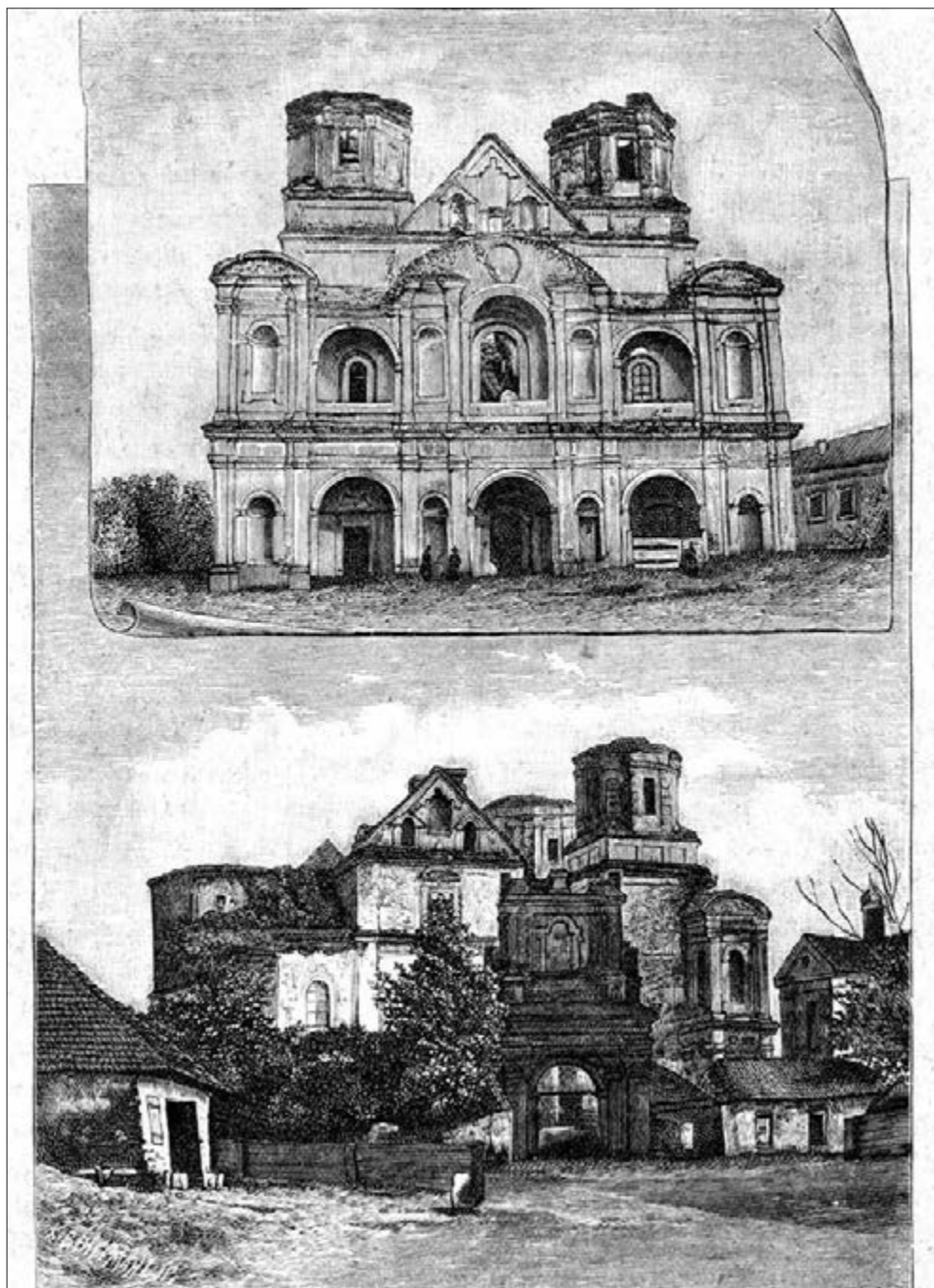
Нові укріплення на Волині будувались за європейськими військово-інженерними зразками. У XVI ст. відповідно до староіталійської системи зводяться регулярні фортеці з п'ятикутними бастіонами на кутах. Вони були як кам'яні, так і дерево-земляні. Бастіони дозволяли вести фронтальний і фланговий обстріл противника. Спочатку бастіони були малі та тісні, а з кінця XVI – початку XVII ст. їх розміри зростають, як цього вимагала новоіталійська система.

Фортецям, збудованим раніше, часто не можна було надати правильної геометричної форми. Тому старі фортеці, що мали важливе стратегічне значення, лише перебудовувались відповідно до нових вимог: ділянки стін випрямляли і на кутах ставили фланкуючі башти.

5.2.3. Культові споруди

З поширенням християнства на території Київської Русі починається будівництво нових культових споруд – церков (з грецької – «божий дім»). Перші такі монументальні будівлі із каменю і цегли з'явилися у столиці держави – Києві. Християнство утверджувалось поступово, витісняючи старі язичницькі вірування. Нова релігія мала протиставити язичництву справді, щось небачене, монументальне й прекрасне, що викликало б у людей підсвідоме почуття духовного піднесення, утверджувало глибоку віру в християнські заповіді, сприяло консолідації суспільства й, зрештою, піднімало авторитет і суспільний престиж князівської влади.

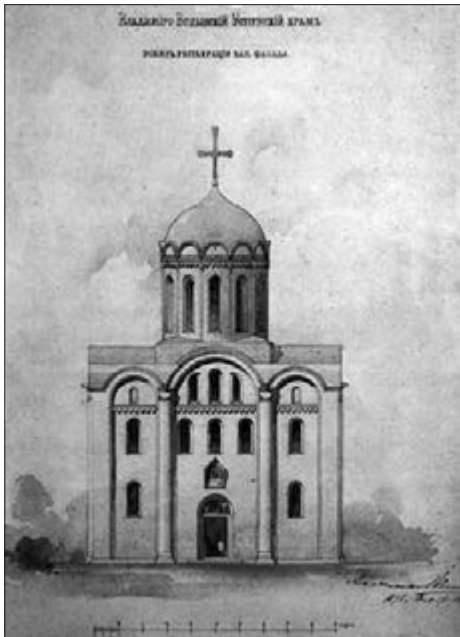
Подальші процеси виокремлення напівсамостійних земель-князівств дозволили зосередити значні ресурси у регіонах, а, отже, сприяли розбудові столичних міст. Кам'яні собори в XI ст. зводяться в Новгороді, Чернігові, Полоцьку.

Володимир-Волинський. Руїни храму Успіння Богородиці. Гравюра кінця XIX ст.

Володимир-Волинський. Собор Успіння Богородиці

*Варіант проекту реставрації собору
Успіння Богородиці у Володимирі-
Волинському. 1895 р.
Архітектор Г. Котов*

У кінці XI – першій половині XII ст. Волинське князівство залишалося під контролем Києва й лише від середини XII ст. його князі, нащадки Володимира Мономаха, починають проводити незалежну політику. Саме в цей час, за князювання у **Володимирі** Мстислава Ізяславича (1156–1170 рр.) було збудовано першу монументальну споруду – знаменитий **собор Успіння Богородиці**.

За свою більш ніж 800-літню історію Успенський собор пережив численні руйнування і пожежі. Він був розорений татаро-монголами у 1241 р., однак, як свідчать літописні повідомлення другої половини XIII ст., і надалі залишався головним собором Волинської землі, водночас був й усипальницею для княжої родини. У XVIII ст. його було перебудовано, а наприкінці XIX ст. проведено реставраційні роботи, спрямовані на відтворення первісного вигляду будівлі. Їм передували детальні архітектурні обстеження напівзруйнованої пам'ятки, здійснені в 1886 р. професором Петербурзького університету А. Праховим, а згодом, в 1893 р., архітекторами, академіками Г. Котовим і В. Сусловим.

Отримані в ході цих досліджень матеріали засвідчили, що це був дуже великий, як на ті часи, прямокутний шестистовпний храм із хрещатобаневою планувальною структурою, розмірами 34,7х20,6 м. Він мав три **нави**, тобто внутрішній простір храму було поділено на три частини двома паралельними рядами колон. Східна сторона мала три циліндричні виступи – **апсиди**. Над **нартексом** – західним приміщенням, відділеним від основної частини церкви, розташовувались хори. Товщина первісних стін становила 1,5–1,7 м. Висота будівлі до верху центральної **закомари** (напівкруглого завершення верхньої частини стіни, що відповідає профілю прилеглого склепіння) близько 18,5 м. Для мурування стін використано цеглу-плінфу розмірами приблизно 22–23х32,5–35,5х4,5 см. Під час обстеження фрагментів руїн знайдено рештки так званих голосників – амфороподібних керамічних посудин-резонаторів, які вмуровували в товщу стін і склепінь горловиною всередину, завдяки чому поліпшувались акустичні характеристики внутрішнього простору храму. Зібрано докази того, що внутрішні стінові поверхні храму були обтіньковані й розмальовані фресками, а підлога вистелена полив'яними плитками. Зовні стіни відповідно до внутрішнього членування простору розділені **лопатками** – вертикальними виступами в стінах, з них зовнішні кутові пласкі, а проміжні – з напівколонами. На площинах стін між напівколонами трьома ярусами влаштовані щілиноподібні візантійські вікна.

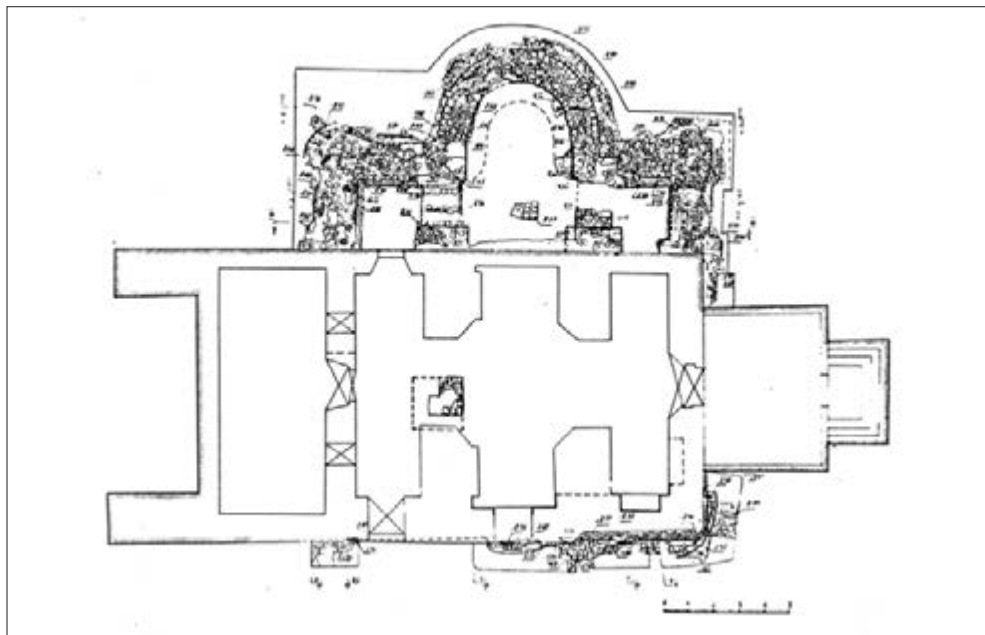
Луцьк. Церква Івана Богослова. XII ст.

Луцьк. Церква Івана Богослова. XII ст.

Запропонований Г. Котовим проект відбудови Успенського собору було затверджено в 1896 р. і відразу розпочалися будівельні роботи, а в 1900 р. відновлений храм було освячено. Збудований на пагорбі, що височіє над широкою долиною р. Луги, собор Успіння Богородиці можна віднести до характерних взірців архітектурно-природних ансамблів, типових для міст княжої доби.

Церква Івана Богослова в Луцьку знаходилась в центрі дитинця давньоруського міста, згадується в писемних джерелах як кафедральний храм Луцької єпископії, була також князівською усипальницею. Із документів XVI–XVII ст. відомо, що до середини XVI ст. соборна церква Івана Богослова була головною святинею Волинської землі і нею опікувались руські та литовські князі. З кінця XVI ст. за храм вели жорстоку боротьбу православні та уніати, у результаті якої він був пограбований і занедбаний. У 1776 р. за уніатського митрополита Сильвестра Рудницького церкву розібрали і на її місці заклали храм значно більших розмірів. Але після смерті митрополита будівництво припинили, а в 1840 р. стіни недобудованої церкви були розібрані.

План розкопу Успенської церкви в Дорогобужі. 1988 р. (за Г. Песковою)

Дорогобуж. Успенська церква. XII–XVIII ст.

*Дорогобуж. Успенська церква.
XII–XVIII ст.*

*Дорогобуж. Залишки апсиди
Успенської церкви. XII ст.*

Дослідження давньоруської церкви були проведені в 1984–1986 рр. волинським загоном архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Малевської. Під час розкопок виявилось, що збереглась лише східна частина давньоруської церкви, а західна частина була майже повністю знищена потужними фундаментами церкви XVIII ст.

На окремих ділянках стіни церкви Івана Богослова збереглись на висоту до 2,3 м. Її стіни складені із давньоруської цегли-плінфи розмірами 27–29х20–23 см, завтовшки 5–6,5 см. Це був квадратний у плані хрещатобаневий храм з однією апсидою. Довжина церкви з апсидою – 18,25 м, ширина – 13,25 м. Баню церкви підтримували чотири широко розставлені стовпи, тому бокові нефи були досить вузькими.

Проведені дослідження дозволили М. Малевській зібрати достатньо доказів про те, що церква Івана Богослова могла бути збудована луцьким князем Ярославом Ізяславичем у 70-х роках XII ст. і є першою монументальною спорудою давнього Луцька.

Близькою за часом побудови та архітектурою до попередньої була *Успенська церква в Дорогобужі*. До нашого часу вона дійшла в тому вигляді, який отримала після відновлення в кінці XVI ст. та перебудови в 1786 р. Нині її основний об'єм має в плані форму прямокутника, зорієнтованого довгими сторонами по лінії південь – північ. Архітектура будівлі позначена максимальним спрощенням об'ємних елементів і зовнішнього декору. Привертають увагу високий фронтон із південної сторони та потужні контрфорси з півночі.

При вивченні особливостей мурування західної та південної стін Успенської церкви дослідники відмічали, що тут збереглися на значну висоту стіни давньоруської церкви, складені із цегли-плінфи. Детальне вивчення первісної споруди було здійснене в 1988 р. Г. Песковою. Виявилось, що давня церква мала розміри 16х19,5 м, була чотиристовпною, з однією апсидою, зорієнтована по осі захід – схід. Вона була збудована в 70-х рр. XII ст. майстрами, які раніше працювали у Володимирі-Волинському. На думку М. Малевської та Г. Пескової, Дорогобужька Успенська церква була першою давньоруською будівлею квадратною у плані, з однією апсидою, із чотирма масивними опорами, які могли нести масивну баню з куполом. Згодом, в кінці XII – на початку XIII ст., подібні храми із баштоподібною композицією були споруджені в багатьох руських князівствах.

Володимир-Волинський. Церква Св. Василя

Татаро-монгольські погроми середини XIII ст. стали причиною запустіння міст Південної Русі, занепадають ремесла, припиняється будівництво нових монументальних споруд. Однак у Волинському князівстві в другій половині XIII – першій половині XIV ст. зберігаються будівельні традиції, що сформувалися в передмонгольський період, а також під впливом західних сусідів поширюються нові європейські архітектурні форми, матеріали і техніка мурування. Про це свідчать особливості архітектури *Георгіївської церкви в Любомлі та Василівської церкви у Володимирі-Волинському*.

У Любомлі Волинської області знаходиться *Георгіївська церква*, збудована в кінці XVIII ст. Але про цю церкву повідомляє Іпатьський літопис під 1288 роком, де розповідається про діяльність князя Володимира Васильковича: «В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими, і начиння служебне срібне викував... Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та

*Володимир-Волинський.
Капітель Василівської церкви*

не скінчана, бо постигла його болість» [Літопис Руський, 1989, с. 447–448].

М. Малевська в 1975 р. виявила рештки найдавнішої церкви, про яку згадує літописець. Це була квадратна в плані, однобанева будівля з трьома апсидами. Її стіни складені із брускової цегли розмірами 26–27х12–13,5х8–9 см. Планування Георгіївської церкви вказує на те, що будівничі за взірці взяли храми, збудовані на території Волинського кня-

зівства ще в 60–70-х роках XII ст. А от брускова цегла і система кладки мають ранньоготичні традиції і свідчать про участь у будівництві майстрів із заходу, вірогідно із сусідньої Польщі, з якою волинські князі мали тісні зв'язки.

Василівська церква у Володимирі-Волинському порівняно добре збереглась до нашого часу. Вона розміщується на вигині Василівської вулиці, на краю правобережного пагорба р. Луги. За своїм планувально-просторовим вирішенням будівля не має аналогів в Україні. Це **ротонда** (кругла в плані споруда) без жодної внутрішньої опори з вісьмома округлими виступами по всьому периметру. По внутрішньому периметру стін, у місцях сходження дуг, передбачено вісім лопаток, які вертикально піднімаються до карнизного пояса, а потім у вигляді плоских ребер сходяться в zenіті півсферичного склепіння. Внутрішній діаметр церкви по осі північ-південь становить 8,1 м, а внутрішня висота в найвищій точці – 12,15 м. Конструктивні особливості мурування церкви, зокрема, використання брускової цегли, дозволили фахівцям датувати пам'ятку кінцем XIII – початком XIV ст.

Новий підйом монументального будівництва на Волині спостерігається в XVI ст. Він був зумовлений як загальним економічним піднесенням, так і особливостями суспільного життя краю. Тут формується численна князівська верства, яка мала величезні матеріальні статки, а, отже, могла виділяти значні фондуші для нових монастирських і храмових будівель.

*Острог. Руїни Богоявленського собору.
XVI ст.*

*Острог. Богоявленський собор.
XVI–XIX ст.*

Традиції давньоруської архітектури зберігали храми, збудовані князями Острозькими, зокрема, ***Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква Межиріцького монастиря.***

Замкова ***церква Богоявлення в Острозі*** була головним храмом родини Острозьких і символом їх приналежності упродовж багатьох поколінь до православної віри. Нові дослідження підтвердили висловлену ще в XIX ст. думку, що церкву споруджено Костянтином Івановичем Острозьким у першій чверті XVI ст., вірогідно, на місці давнішого дерев'яного храму. На це вказують конструктивні та стилістичні особливості будівлі, а також знахідка вмурованої в стіну плити з датою «1521».

Близько ста років Богоявленський храм був окрасою міста Острога й найпомітнішою церковною новобудовою Волині. Це майже квадратна в плані шестистовпна будівля із хрещато-баневою планувальною структурою, поширеною в архітектурі домонгольської Русі. Церкву прикрашають п'ять бань на високих восьмигранних барабанах. Вона була пристосована для оборони – північна стіна зі стрільницями входила в систему зовнішніх замкових укріплень.

Межиріч. Троїцький монастир XVI–XVIII ст. Загальний вигляд

Межиріч. Монастир. Троїцька церква і келії XVI–XVII ст.

Після припинення чоловічої лінії Острозьких непримиренна католичка Анна-Алоїза в 1636 р. розпорядилася закрити Богоявленську церкву і прирекла її на руйнацію. У 1886–1889 рр. храм було відбудовано.

За 6 км від Острога розташоване *с. Межиріч*, у якому збереглась *церква Святої Трійці*. Нині ця церква є складовою добре відомого монастирського ансамблю, спорудженого ченцями францисканського ордену на початку XVII ст. Монастир займає ділянку берегового підвищення недалеко від впадіння р. Світеньки у Вілію. Троїцька церква подібна до Богоявленського собору, але менша за розмірами та скромніша за архітектурним опорядженням. Тому висловлювалось припущення, що вона теж споруджена Костянтином Івановичем Острозьким.

Розширення політичних, економічних та культурних зв'язків Волині з Великим князівством Литовським та Польщею сприяло поширенню католицизму. Після Люблінської унії 1569 р., коли Волинське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої, у багатьох містах і містечках краю будуються костели, заснуються численні монастирі.

Бернардинський монастир в ім'я Непорочного Зачаття Діви Марії в м. Дубно засновано в 1617 р. за князя Януша Острозького. *Костел* освячено в 1629 р. Це грандіозна монументальна споруда, розмірами близько 55x22 м, збудована в архітектурних формах раннього бароко. Храм є шестистовпною тринавовою базилікою з нартексом та однією шестигранною, витягнутою на схід апсидою. Центральна нава більш як удвічі ширша й значно вища за бічні, перекрита півциркульним склепінням. До апсиди з півночі прилягає висока квадратна в плані башта-дзвіниця, поділена всередині на п'ять ярусів. Башту увінчує барокова чотиригранна баня оригінальної форми з двома заломами та *люкарною* (вікно в даху, що мало декоративне призначення) у центрі кожної грані.

Костел було відбудовано після пожежі 1784 р. У 70-х роках XIX ст. його перебудовано на православну церкву Св. Миколи. Тоді ж було розібрано частину монастирських будівель і зруйновано високий земляний вал, що служив огорожею костелу із заходу.

Більшість середньовічних церков на Волині були збудовані з дерева місцевими майстрами. Однак дерево – матеріал менш стійкий, ніж камінь і цегла, до того ж дерев'яні храми часто гинули у вогні пожеж, тому пам'яток дерев'яної народної архітектури XVI–XVIII ст. на Волині відомо небагато.

Дубно. Бернардинський костел. XVII–XVIII ст.

Дубно. Жіночий монастир у приміщенні бернардинського монастиря. Початок XX ст.

Дубно. Бернардинський монастир. XVII–XVIII ст.

У с. *Пересопниці* поблизу Рівного на узвишші правого берега р. Стубли збереглась дерев'яна *Миколаївська церква*. Вона стоїть на дитинці давньоруського міста. Час побудови храму документально не зафіксований. Архітектурні особливості будівлі та аналогії з іншими храмами цього краю дають змогу датувати її XVIII ст. Під час археологічних розвідок під існуючою церквою виявлено рештки більш ранньої цегляної будівлі доби середньовіччя.

Миколаївська церква – це тридільна одноверха споруда, яка складається з прямокутних бабинця та нави й шестикутного вівтарного зрубу. Над навою підноситься восьмигранний підбанник, увінчаний банею з декоративним ліхтариком. Під час ремонту 1888 р. зроблені зміни, зокрема, до бабинця із заходу прибудовано притвор. Будівля відзначається гармонійними пропорціями і належить до найдавніших дерев'яних храмів цього регіону Волині.

Традиції дерев'яної архітектури використовувались під час спорудження кам'яних храмів. Такі впливи простежуються в плануванні та вертикальній побудові *церкви Св. архистратига Михайла в містечку Гоці*. Це єдина споруда, яка віціліла від ансамблю монастиря, заснованого Регіною Соломирецькою-Гойською в 1639 р. При монастирі існувала школа, якою опікувався митрополит київський і галицький Петро Могила, а ректором був Інокентій Гізель, який згодом став ректором Києво-Могилянської колегії та архимандритом Києво-Печерського монастиря.

Первісно храм був тридольною триверхою спорудою зі склепом під навою та апсидою. Стіни церкви, товщина яких сягає 1,5–2,3 м, вимурувані з вапняку та жолобчастої цегли, а напівсферичні бані – із цегли. Кожен з трьох її об'ємів в інтер'єрі має вигляд невеликого купольного залу, проте внутрішній простір сприймається як єдине ціле завдяки широким подвійним аркам, які відкривають наву в бік апсиди та бабинця. Пізнім відлунням готичних впливів є стрільчаста форма вікон нави та апсиди.

У XVIII ст., коли монастир був уніатським, церква зазнала суттєвих перебудов, метою яких було надання їй зовнішнього вигляду католицького храму. Для цього стіни бабинця й апсиди надбудовано до єдиного рівня, а об'єми, які утворилися, перекрито двосхилими дахами.

Незважаючи на перебудови та пізніші нашарування Михайлівська церква не втратила архітектурно-художньої цінності. Це один із ранніх прикладів використання в кам'яній будівлі тридольної побудови безстовпового храму, яка сформувалась і часто використовувалась перш

Гоца. Михайлівська церква XVII–XVIII ст.

за все у дерев'яній архітектурі. Пам'ятка є втіленням оригінального типу мурованого культового будівництва першої половини XVII ст. і належить до найяскравіших витворів волинської архітектурної школи.

Визначною архітектурною пам'яткою є **церква Успіння Богоматері в с. Низкиничях Волинської області**. Вона входила до комплексу будівель укріпленого родового монастиря, заснованого київським воєводою А. Кисилем у 1643 р. (похований у 1653 р. у склепі під церквою). Будівля хрещата п'ятикамерна, п'ятиверха. До центрального, квадратного в плані об'єму прилягають за сторонами світу три півциркульні та одне квадратне в плані (західне) рамена. Над середохрестям на високому циліндричному підбаннику підноситься найбільша за розмірами центральна баня. Бічні рамена перекриті півсферичними куполами без підбанників. Бічні бані значно нижчі за центральну, завдяки чому створюється виразна пірамідальна композиція об'ємів.

Стіни храму вимурувані із цегли, фасади трьох напівкруглих рамен розчленовані лопатками. Велику художню цінність становить скульптурне

*Низкиничі.
Церква Успіння Богородиці XVII ст.*

*Низкиничі. Пам'ятник А. Киселю
в Успенській церкві*

поколінне зображення засновника храму А. Киселя, розміщене в ніші південно-західного пілона середохрестя.

На думку спеціалістів, зокрема, відомої дослідниці пам'яток Волині О. Годованюк, церква Успіння Богоматері в с. Низкиничях – яскравий витвір волинської архітектурної школи, видатний зразок культового будівництва України середини XVII ст. Саме цей храм поклав своєрідний початок будівництва ряду визначних п'ятикамерних п'ятиверхих хрещатих у плані храмів, які наприкінці XVII – у XVIII ст. під впливом дерев'яної народної архітектури сформувались в новий викінчений досконалий тип храму. Але він розвинувся в інших регіонах України – на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, тобто в межах Гетьманської України.

5.3. ПАМ'ЯТКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ІСТОРІЄЮ КОЗАЦТВА

Яскраві сторінки історії України пов'язані з козацтвом. Протягом тривалого часу козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу. Поява наприкінці XV ст. у південних степах вільного населення стала рубіжною віхою, адже з'явилася сила, здатна вести відкриту збройну боротьбу зі своїм войовничим сусідом – Кримським ханством, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. На певному етапі історичного розвитку козацтво почало віддзеркалювати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоча б яку сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний слід.

Славне минуле українського народу часів козаччини увічнене в пам'ятниках, пам'ятних знаках, меморіальних дошках. Усього до каталогу історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби, складеному археологами Д. Телегіним, І. Винокуром, І. Свешніковим та іншими українськими науковцями, включено об'єкти, які виявлені більш ніж у ста населених пунктах історичної Волині.

Хоча Волинь безпосередньо не входила до зони формування козацтва, тут відбувалися важливі події, пов'язані з історією козацтва, її жителі активно поповнювали лави козаків, серед них були й ушлявлені організатори та ватажки козацтва.

Про тяжкі наслідки татарських набігів на українські землі свідчить *могила татарських полонянок у с. Боремель Демидівського району Рівненської області*. За народними переказами, тут, під високим курганом поховано українських жінок, які загинули при визволенні з татарського полону. Ще одна *могила* відома *на західній околиці Берестечка Волинської області*. Вона називається *Свята Текля*. Легенда

*Боремель. Статуя Богородиці
«Непорочне зачаття» на могилі
татарських полонянок.*

передає, що в ній поховано 500 дівчат-слов'янок, яких татари захопили в полон. Прагнучи волі, вони вирішили загинути, аби не потрапити до рук ненависних ординців.

Важливу роль у захисті українських земель від татарських і турецьких нападів відігравали оборонні замки над степом, або, як тоді говорили, Подем. На території Великого князівства Литовського такі замки стояли в Каневі, Черкасах, Вінниці й Брацлаві, а на рубежах Польщі – у Хмільнику, Барі і Кам'янці-Подільському. Прикордонні урядники не тільки організовували варти й розвідки на татарських шляхах, але й виступали ініціаторами каральних походів «в татарські улуси» – під Килію, Білгород, Очаків і навіть у Крим. До таких походів широко залучалося козацтво. Організаторами спільних походів

на татар у 1540-х рр. були вінницький і брацлавський старости **Федір Сангушко і Богуш Корецький**, у 1550-х рр. – черкаський староста **Дмитро Сангушко**.

Одним із славетних ватажків козацтва був **Дмитро Іванович Вишневецький**. Родовим гніздом князів Вишневецьких було місто Вишнівець (тепер у Тернопільській області). Ще й до сьогодні тут зберігся палац князів Вишневецьких, перебудований з мурованої споруди замку, – пам'ятка архітектури XVIII ст.

Ім'я Дмитра Вишневецького вперше згадується під 1545 р., коли проводилася ревзія укріплень Кременецького замку. Як вважає сучасна дослідниця середньовіччя Н. Яковенко, на час першої згадки про нього йому могло бути ненабагато більше 20 років.

Дмитро рано виїхав з домівки у пошуках слави, щоб на українському порубіжжі «вправлятися в лицарській службі», відбиваючи напади татар. У 1550 р. за Сигізмунда II Августа Дмитра Вишневецького було призначено на Канівське й Черкаське староства. Йому вдалося знайти спільну мову з козаками Дніпрового Низу, а згодом уперше очолити козаччину зсередини, посівши лідерство в її епіцентрі.

У 1553 р. після конфлікту з польським королем Дмитро Вишневецький побував у Туреччині. Повернувшись, він будує фортецю на острові Мала Хортиця, неподалік від впадіння в Дніпро річки Кінська Вода. На початку 1554 р. Сигізмунд II Август надав йому щойно запроваджену посаду «стражника на Хортиці». Замок на Хортиці став першою Запорозькою Січчю.

У жовтні 1556 р. Вишневецький зі своїми козаками став на бік московського царя Івана Грозного, розгромив татар, узяв фортеці Джамкерман (сучасний Очаків), Іслам-Кермен, захопив військово майно, гармати та привіз усю цю здобич на Хортицю. Через рік, після дворазового нападу кримського хана, Вишневецький залишає Хортицьку фортецю і переходить на службу до московського царя. Протягом наступних двох років (1558–1559) разом з московським військом він робить походи під Перекоп і Азов.

Після повернення в Україну, князь Дмитро продовжує боротьбу проти турків і кримських татар. Але в 1563 р. у Молдові його загін було розгромлено, а полоненого Вишневецького передали туркам. За наказом турецького султана Сулеймана II Пишного Дмитра Вишневецького повісили на гак за ребро на фортечному мурі в одному з кварталів

Дмитро Вишневецький (Байда)

Стамбула. Воїнська слава князя і його мученицька смерть були оспівані українським народом в образі Байди. Князю Дмитру випала, за влучним висловом Михайла Грушевського, доля «степового короля» – людини, яка надала козащині перших організаційних форм.

У другій половині XVI ст. відбулося швидке зростання та організаційне оформлення нової суспільної групи – козацтва. Поступово воно виходить з-під контролю українських князів і урядників, стає суб'єктом соціальних і військово-політичних відносин.

Початок козацьких війн проти Речі Посполитої пов'язаний з іменем *Криштофа Косинського*. Під його керівництвом вперше козаки повернули зброю від ворога зовнішнього – татар і турків, – до противника внутрішнього – верхівки панівного класу Речі Посполитої.

Криштоф Косинський був шляхтичем з Підляшшя (землі між Берестям і Варшавою). Його ім'я згадується вперше в зв'язку із охороною дніпровських переправ у 1586 р. Очевидно, що Косинський провів серед запорожців не один рік і мав авторитет серед козацтва.

В 1590 р., коли в Польщі велися гарячкові приготування до війни з Туреччиною, виникла необхідність збільшити чисельність війська, і Косинський став посланцем короля Сигізмунда III до козаків. Тоді ж король дарував йому земельні володіння – маєтки Рокитне й Ольшаницю на Пороссі. Але Річ Посполита і Туреччина підписали мирну угоду, а, отже, потреба в козацькому війську відпала. Кількість реєстровців зменшили з трьох до однієї тисячі чоловік, до того ж поляки пообіцяли вивести козаків з дніпровського Низу і розправитися з непокірними. Не були компенсовані витрати на озброєння, яке козаки готували власним коштом. Тому обурення козацтва 1591 р. було напрочуд одностайним.

Особисто скривдили й Косинського. Землі, які йому були даровані королем, князі Острозькі здавна вважали своїми. В цей час Костянтин Острозький обіймав посаду київського воєводи, а його син Януш – воєводи волинського. Звичайно, маючи таких супротивників, Косинський в суді не зміг відстояти свої права, і маєток відібрали.

Тоді козаки у вересні–жовтні 1591 р. зайняли міста Переяслав, Білогородку, Білу Церкву, Трипілля, а згодом і Київ. На опанованих територіях вони намагалися запровадити власні порядки. Зокрема, Косинський вперше в історії велів населенню присягати козацтву. Повстанців зібралось до 5 тисяч чоловік.

Влітку 1592 р. Косинський перебрався на південний схід Волині, до містечка Острополя, яке належало князям Острозьким. Тоді на сеймиках в Луцьку й Володимирі-Волинському шляхта оголосила «посполите рушення» проти козаків. Вирішальна битва відбулася біля містечка П'ятки (тепер Чуднівського району Житомирської області). Повстанці були розбиті і попросили миру. Козаки зобов'язувалися виконувати розпорядження короля, усунути Косинського від гетьманування.

У травні 1593 р. Криштоф Косинський прибув з Низу до Черкас. Тут, у придорожній корчмі, він загинув у сутичці із слугами князя Вишневецького. Пам'ятник на честь козацького повстання під керівництвом Косинського встановлено в 1979 р. на Замковій горі в м. Біла Церква, яке було центром повстанського руху.

Продовжив боротьбу за права і вольності козацтва *Северин Наливайко*. Тривалий час доля сім'ї Наливайків була пов'язана з Острогом. Тут жив рідний брат Северина – Дем'ян. Він був придворним священиком князя Костянтина-Василя Острозького, активно займався релігійною і освітньою діяльністю. Відзначимо, що за однією із версій Северин Наливайко народився в Острозі. Його батько був шевцем з містечка Гусятина, землю якого відібрав Мартин Калиновський, а за опір так його побив, що той невдовзі помер.

Улюбленою справою Северина Наливайка стає козакування. Згодом його бере на службу князь Острозький. Історична традиція твердить, що Наливайко був сотником надвірного (особистого) війська Острозького.

У зв'язку із загрозою великого нападу татарської орди на Україну, Северин Наливайко у квітні 1594 р. з дозволу князя Острозького покидає службу в нього, збирає «охочих людей» і вирушає на подільське прикордоння. На початку літа татари з'явилися на Поділлі, але, зустрівши опір козаків, повернули назад.

Про битву із татарськими нападниками у 1594 р. поблизу села Манівці (тепер Красилівського району Хмельницької області) розповідають місцеві перекази. Так, один із них стверджує, що під ударами козаків Наливайка і місцевого населення зайти так тікали, що їх ватажок загубив шапку. Через деякий час, користуючись тим, що в селі вже не було козаків, вороги повернулись нібито за шапкою свого начальника і вирізали місцеве населення. Ті, кому вдалося врятуватися, поховали страчених у братських могилах, насипавши кургани уздовж Битого шляху, над ними поставили кам'яні хрести. Одна могила з таким хрестом збереглася й досі.

Козаки вели бойові дії у Молдові, захопили найбільше турецьке місто Придністров'я – Тягин. Повернувшись на Поділля, Наливайко зажадав від місцевої шляхти взяти на утримання його людей. Шляхта не погодилася, на цій основі й виник конфлікт, який призвів до збройних сутичок.

Польський уряд не втручався в конфлікт, оскільки був зацікавлений використати козаків для нових походів проти турків і татар. Разом із запорожцями під командуванням Григорія Лободи козаки Наливайка у 1594–1595 рр. здійснюють успішні походи в Молдову. Згодом Наливайко воює в Угорщині у складі війська австрійського імператора.

Влітку 1595 р. поляки ввели війська в Молдову, але, щоб підтримати мир з Туреччиною, заборонили козакам самостійні виправи. Тоді всю свою руйнівну енергію тисячі готових до воєнних дій козаків повернули проти уряду, місцевої влади, шляхти, спрямовуючи її на королівські й панські маєтки.

У вересні 1595 р., покинувши цісарську службу, Северин Наливайко разом з козаками прийшов на Волинь під Луцьк. Жителі Луцька зібрали кілька тисяч золотих, вручили їх Наливайкові й просили не захоплювати місто. Тоді козаки рушили на північ, захопили Слуцьк і Могилів. На початку лютого 1596 р. Наливайко повернувся на Волинь, де його військо діяло на досить великій території – в межириччі Прип'яті й Горині.

Проти повстанців було зібране значне військо – близько 12 тисяч чоловік під командою польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Наливайко рушив до міста Острополя, а потім з боями відійшов до Білої Церкви, де об'єднався з козацьким військом під командуванням Матвія Шаули та Григорія Лободи. Тут у квітні 1596 р. відбувся жорстокий бій, в якому обидві сторони зазнали значних втрат. Загинув полковник Сасько, Шаулі відірвало руку. Після бою Наливайко був обраний гетьманом усіма козаками.

Вночі повстанці вирушили до Трипільля, потім переправилися через Дніпро й зупинилися в Переяславі. В кінці травня 1596 р. поляки наздогнали їх під Лубнами, в урочищі Солониця. Козаки мужньо оборонялися, але великі втрати, спека і відсутність води остаточно деморалізували обложених, тому більшість із них вирішила виконати вимоги поляків. Наливайка та інших ватажків схопили й видали Жолкевському. Однак після цього поляки віроломно розгромили табір. Як відомо, Северина Наливайка і його близьких соратників відвезли до Варшави, де після жорстоких катувань стратили.

Портрет Адама Киселя

чоловічий монастир. Його будівлі були зведені спеціально запрошеними майстрами із Гощі і постали на місці родинного маєтку Киселів. При монастирі була споруджена нова парафіяльна церква Успіння Богоматері, яка збереглася до наших днів. А. Кисіль виділив кошти на придбання церковного начиння, замовив і помістив у церкві портрети своїх батьків, сприяв відкриттю при ній парафіяльної школи. У 1648 р. А. Кисіль записав Низкиницькому монастиреві землі в Гощі та 1500 польських злотих, а також пожертвував дзвін, на якому було нанесене зображення його герба.

А. Кисіль помер у 1653 р., і за його заповітом, був похований у церкві Низкиницького монастиря. При вході до монастиря, в червні 2002 р. на кошти парафіян і його сучасних благодійників урочисто було відкрито пам'ятний знак – гранітну плиту, на якій на тлі контурів куполів храму висічено портрет А. Киселя.

У 1997 р., до 400-річчя його загибелі, та в ім'я увічнення пам'яті про учасників козацько-селянського повстання під проводом С. Наливайка, в с. Великий Житин на Рівненщині був встановлений пам'ятний знак.

Пам'ятає волинська земля й про визначного діяча козацької доби, вихідця із старого волинського шляхетського роду, постійного представника польського уряду в переговорах з козаками, воєводу брацлавського і київського **Адама Киселя** (1580–1653). Ще з XIV ст. основою волинських маєтностей Киселів стали села Низкиничі, Дорогиничі та Іваничі (тепер Волинська область). Український магнат А. Кисіль з 1640 р. стає власником містечка Гоща (тепер районний центр Рівненської області). Відома і його благодійна діяльність на Волині: зведення храмів, відкриття шкіл. Так, у 1643 р. А. Кисіль заснував у с. Низкиничі православний Успенський

Рівне. Пам'ятник Богдану Хмельницькому

Особливо багато на Волині пам'ятних місць та об'єктів, пов'язаних з визвольною війною українського народу під проводом **Богдана Хмельницького** (1595–1657). Для узагальнення цих подій сучасними українськими істориками В. Смолієм і В. Степанковим введений термін «Українська національна революція середини XVII ст.», на Волині вона охоплює події 1648–1659 рр.

Це був час, коли український народ вів наполегливу кровопролитну боротьбу проти колоніального панування Речі Посполитої та феодальних порядків, за визволення українських етнічних земель з-під польського панування й за утвердження незалежної

державності та буржуазних суспільних відносин.

Перші перемоги українського війська та їх татарських союзників на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. стали запорукою й могутнім стимулом до розгортання Української національної революції на Волині. Підйом боротьби в краї був пов'язаний з військовими діями козацького полковника **Максима Кривоноса** проти карального походу 12-тисячного загону надвірного війська князя Я. Вишневецького. Виконуючи наказ Б. Хмельницького, М. Кривоніс на початку липня звільнив Вінницю, Бердичів, Чуднів, а 18 липня 1648 р. захопив Чорторию, увійшовши на територію Волинського воєводства. Козацькі війська оволоділи Полонним і попрямували до Острога, Заслава, Межиріча, Степані.

Перемоги українського війська активізували боротьбу жителів краю. Формуються великі повстанські загони. Один із них, керований Михайлом Тишею, діяв у Звягельській волості. В районі Гощі

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким

сформувався повстанський загін під керівництвом місцевого шляхтича Красносельського. Повстанці активно діяли поблизу Тайкур, Рівного, Тучина, Дубна, Острога, Корця, Олики, Луцька. «Покозачені» селяни громили маєтки, знищували шляхту, ксьондзів, євреїв.

У кінці червня М. Кривоніс, після запеклих боїв біля Старокостянтинова, примусив відступити польське військо під командуванням Я. Вишневецького і здобув місто. Після цього окремі козацькі загони заходилися здобувати містечка поблизу Збаража, куди відступило польське військо. Східна частина Волинського воєводства була звільнена з-під польського контролю. Я. Вишневецький у кінці серпня спробував захопити м. Острог, але відчайдушний опір козаків змусив поляків відступити.

В той же час повстанці під керівництвом Івана Боняка атакували Дубно, але не змогли захопити добре укріпленого Дубенського замку. Загони повстанців здобули Клевань, Олику, Луцьк, Володимир.

Помітний вплив на перебіг визвольного руху мала перемога Б. Хмельницького під Пилявцями (21–23 вересня 1648 р.), увічнена в с. Пилява Старокостянтинівського району Хмельницької області пам'ятним знаком і Курганом Пам'яті, насипаним у 1990 р.

Розгромлене, поділене на частини польське військо відступило через Старокостянтинів до Вишнівця, Збаража й далі за Віслу. 2 жовтня козацьке військо здобуло Збараж – добре укріплене місто із замком. Здобиччю козаків стали 50 гармат та чимало військового спорядження. Після цього Б. Хмельницький рушив до Львова, а до Стиру і Бугу розіслав полки Д. Нечая, М. Небаби, П. Головацького та інші.

Повстанський рух у Волинському воєводстві набув особливого розмаху в жовтні-грудні 1648 р. Документи свідчать, що повсюди відбувалися селянські виступи, дії учасників яких не виходили за межі одного-двох сіл. Повстанці, як правило, захоплювали майно шляхтичів, розподіляли його між членами громади, розправлялись із шляхтою, слугами, орендарями.

У той час як українська армія здійснювала похід у Галичину, брала в облогу Львів (5–26 жовтня), Замостя (6–24 листопада), визвольна боротьба у Волинському воєводстві досягла свого апогею. Упродовж жовтня-грудня 1648 р. вся його територія, включаючи волинсько-польське пограниччя, була звільнена й контролювалася окремими українськими козацькими загонами та місцевими повстанцями. Створення Звягельського і Гоцанського козацьких полків дало початок розбудові українських державних інституцій у Південно-Східній Волині. У всіх трьох повітах воєводства тоді було ліквідовано феодально-фільваркову систему господарювання, повністю вигнано або знищено тих представників шляхетського стану, які не приєдналися до українського визвольного руху, запроваджено самоврядування, усунуто фактори польського колоніального та католицького впливів.

Згідно з умовами Переяславської угоди між урядом Б. Хмельницького й комісією Сейму Речі Посполитої (25 лютого 1649 р.) розмежування між козацькою Україною та польськими володіннями Речі Посполитої мало проходити по р. Случі. Територія між Горинню і Случчю вважалася нейтральною, сюди не дозволялося самовільно вводити війська обох сторін, шляхті тимчасово заборонялося повертатися у свої маєтки до завершення перемир'я.

У першій половині 1649 р. на території Південно-Східної Волині продовжувалося формування українських державних інституцій та полково-сотенного адміністративно-територіального устрою. Організаційно зміцнюються Звягельський і Гоцанський, оформлюються Любартівський, Миропільський та Остропільський полки. Потужні козацькі залоги були в Гощі й Старокостянтиніві.

Збараж. Замок

Нове піднесення боротьби волинян було викликане успішними українськими військовими операціями у кінці червня – вересні 1649 р. Основні збройні сили Речі Посполитої зосередились тоді біля Старокостянтинова. Туди ж підійшов Б. Хмельницький. Польські війська відступили до Збаража. Українська армія, з'єднавшись з основним татарським військом на чолі з Іслам-Гіреєм III, 10 липня наблизилась до Збаража. Місто було оточене і почалася облога. 18 серпня Б. Хмельницький дізнався про наближення польських військ на чолі з Яном Казимиром. Тоді він спрямував 40-тисячне українське військо й загони татарської кінноти назустріч військам короля Речі Посполитої та атакував їх під Зборовом (15–16 серпня). Як відомо, після цього розпочалися переговори, на результати яких вплинули свавільні дії татарської верхівки на чолі з Іслам-Гіреєм III.

18 серпня було підписано Зборівський договір. Відповідно до його умов, територія козацької України обмежувалась Брацлавським, Київським та Чернігівським воєводствами. Східні райони Поділля й Волині (територія Барського, Любартівського, Миропільського, Остропільського і Придністровського полків) переходили під безпосередній польський контроль. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. козаків.

Шляхта могла повертатися до своїх маєтків в Україні, а селяни й міщани мусили виконувати попередні повинності.

Один із пунктів окремого договору між кримським ханом і королем Речі Посполитої дозволяв татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад». Це мало трагічні наслідки для населення Волині. Татари відразу розпочали грабувати край, брати в ясир волинян. Вони спустошили Кременець, Острог, Заслав, Полонне, Колки, Деражню, намагались здобути інші міста.

В лютому 1651 р. польські війська під командуванням гетьмана М. Калиновського почали наступ і захопили Красне, Шаргород, Ямпіль, Чернівці та інші українські міста. Таким чином, військово командування Речі Посполитої фактично анулювало Зборівський договір. Тому Б. Хмельницький спрямував українські полки на Брацлавщину, змусив поляків відступити, і оголосив на 5 червня великий військовий збір під Збаражем.

Польське військо очолив король Ян Казимир. Йому вдалося провести мобілізацію величезної армії Речі Посполитої (понад 150 тис.) під Сокалем. У червні 1651 р. поблизу м. Берестечка, на правому березі р. Стир, поляки влаштували укріпленний табір.

Б. Хмельницький збирав війська на Колодненському полі поблизу Вишнівця. Тут гетьман скликав загальну раду повстанців, на якій його намір продовжувати війну з королем було схвалено. Козацько-селянське

Бій козаків з летючими гусарами. Фрагмент барельєфа на саркофазі короля Яна Казимира. Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.

В. Леонтович та І. Їжакевич. Фото

військо нараховувало понад 100 тисяч чоловік. До того ж прибув союзник – кримський хан Іслам-Гірей III на чолі близько 28 тисяч воїнів. Після цього війська рушили назустріч королівській армії.

Обидві армії зустрілися для генеральної битви під м. Берестечком. Сутички почалися 28 червня. Перший наступ українсько-татарської кінноти був невдалим, його відбили польські війська. 29 червня атакуючі українські полки завдали поразки польській кінноті. Генеральна битва відбулася 30 червня 1651 р. на полях поблизу сіл Солонів, Пляшева, Острів і Митниця (тепер Радивилівського району Рівненської області). У відповідальний момент бою кримський хан із ордою покинув свої позиції на лівому фланзі козацько-селянського війська, в результаті цих дій виникла загроза його оточення і знищення. Богдану Хмельницькому не вдалося переконати хана повернутися на поле бою, а сам він був затриманий ханом як заручник на 10 днів.

Вночі на території с. Острів козаки влаштували укріплений табір. З двох сторін його захищала заболочена долина ріки Пляшівки, а з боку поля вони збудували потужні земляні укріплення. Десять днів козацько-

Будівництво меморіального комплексу «Козацькі могили». Фото 1913 р.

селянське військо витримувало гарматний обстріл і відбивало атаки поляків. А 10 липня під командуванням Івана Богуна козаки переправилися через заболочену долину ріки Пляшівки і з боями вийшли з оточення.

Бої продовжувалися і під час відступу українського війська. Народні перекази розповідають про героїчну оборону козацького загону, оточеного переважаючими польськими загонами між селами Пlosка і Семидуби (нині Дубенського району Рівненської області). Козаки насипали кільцевий вал і оборонялися, аж поки не загинув останній із них. Згодом місцеві жителі в пам'ять про загиблих встановили кілька кам'яних хрестів на земляних валах. Звитяга учасників **Берестецької битви** увічнена пам'ятним знаком, встановленим у 1990 р. на місці, де збереглися залишки козацького укріплення.

І хоча невблаганний час змінив місцевість, де відбулася Берестецька битва, про події героїчного минулого розповідають численні пам'ятки. Для увічнення пам'яті загиблих козаків, на острові Журавлиха поблизу с. Пляшева в 1910–1914 рр. було збудовано Георгіївську церкву, у

Пляшева. Меморіальний комплекс «Козацькі могили»

*Пляшева. Меморіальний комплекс «Козацькі могили».
Михайлівська і Георгіївська церкви*

підземеллі якої зберігаються останки учасників битви. Роботи проводилися за проектом В. Максимовича, під керівництвом архітектора В. Леонтовича. В художньому оформленні храму брав участь видатний український художник І. Їжакевич.

У 1912 р. на острів Журавлиху із села Острів було перенесено дерев'яну Михайлівську церкву, в ній, за народними переказами, перед битвою побував Богдан Хмельницький.

У 1966 р. було створено музей-заповідник «Козацькі могили», він включав обидва храми та колишні монастирські келії, в яких розмістився музей. З 1970 р. поле Берестецької битви почала досліджувати

археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею, яку очолив доктор історичних наук І. Свешніков. Найбільш важливі результати дали розкопки козацької переправи через р. Пляшівку поблизу с. Острів. Археологам вдалося виявити останки козаків, яких поглинула трясовина, зібрати унікальну колекцію речей – це предмети озброєння і спорядження українських воїнів, деталі кінської упряжі, ремісничі інструменти, гаманці з грошима та іншими цінностями, предмети побуту.

Місцем героїчної оборони 300 козаків, про яку згадують писемні джерела, став острів Гайок – невисокий пагорб, з'єднаний сьогодні ґрунтовою дорогою з правим берегом широкої заплави р. Пляшівки. Пам'яткою історії є й Козакова Яма – невелика водойма серед боліт річкової заплави. За місцевими переказами, це озеро пов'язане із загибеллю останнього з трьохсот козаків, які мужньо боролися на острові Гайок 10 липня 1651 р. Між островом Гайок і Козаковою Ямою дорогу перетинає пагорб, званий сьогодні Монастирщиною. Тут знайшли вічний спочинок козаки й селянські повстанці, які загинули поблизу переправ у день відступу з табору. Нині це місце позначене двома кам'яними хрестами, встановленими невдовзі після битви.

12 червня 1991 р. постановою Кабінету Міністрів УРСР комплекс пам'яток поля Берестецької битви оголошений державним історико-

Ігор Свешніков

Пляшева. Пам'ятник учасникам битви під Берестечком. 1991 р.

культурним заповідником. 16 червня 1991 р. з нагоди 340-річчя битви під Берестечком відбулося відкриття пам'ятника на честь козаків і українських селян, які загинули під Берестечком (автор проекту – заслужений художник України А. Куш).

За народними переказами, *одним із місць перебування українського війська під час битви була місцевість між селами Миротин і Гільча Здолбунівського району*, що на території сучасної Рівненщини. Тут лікували свої рани козаки, тут було поховано загиблих героїв. У 1966 р. на цьому місці, обіч дороги, що веде із Здолбунова до Острога, на давньому кургані постав пам'ятник державному і військовому діячеві, українському гетьманові Б. Хмельницькому. Принагідно відзначимо, що засобами монументального мистецтва ім'я Б. Хмельницького увічнене у пам'ятниках, які споруджені в м. Рівне, смт. Мізоч Здолбунівського району Рівненської області, м. Ковель, смт. Рожище, с. Мерва Горохівського району Волинської області, с. Людвище Шумського району Тернопільської області та деяких інших населених пунктах історичної Волині.

На честь козацького війська встановлено пам'ятний знак і в с. Ставище Коростишівського району Житомирської області.

Здовбиця. Кладовище XVII–XVIII ст.

За народною традицією курганні поховання нерідко пов'язували з козацькими могилами. Хоча, як відомо, подібні могили-насипи над похованнями з'явилися ще в епоху міді-бронзи (III – початок I тисячоліття до н. е.). Вони, безумовно, були характерні й для доби середньовіччя. Насамперед як козацькі могили трактують мешканці Волині кургани поблизу населених пунктів Ратнів Луцького району Волинської області, Набивці, Новосілки Здолбунівського району, Озлів і Пекалів Млинівського району, Семидуби Дубенського, Тайкури Рівненського району Рівненської області, Білогородка Ізяславського району, Плосна і Поляна Шепетівського району Хмельницької області. У місті Кременці на Тернопільщині збереглося козацьке кладовище XVIII ст. Козацькими могилами називають місцеві жителі поховання на кладовищах с. Здовбиця Здолбунівського району Рівненської області, на яких збереглося більше 50 кам'яних хрестів. У 1999 р. на кошти здовбицької громади було урочисто встановлено пам'ятний хрест і відправлена панахида на могилах козаків.

З відлунням козацької доби в Україні, як відомо, пов'язаний *рух гайдамаків* (від тюркського «гайде» – гнати, чинити свавілля). Гайдамаків народна традиція зображала як благородних розбійників, що захищають

 Максим Залізняк

 Іван Гонта

простих людей від кривди панів. У другій половині XVIII ст. вибух гайдамацького руху на Правобережній Україні отримав назву **Коліївщини**. Повстання розпочалось у травні 1768 р. в районі Мотронинського монастиря під Чигирином. Його очолили запорозький козак **Максим Залізняк** та уманський сотник **Іван Гонта**. Згодом повстання охопило Київщину, Поділля, Брацлавщину. На Волині гайдамаки діяли в районі Радомишля, Брусилова, Бердичіва. Криваві розправи гайдамаків над польським та єврейським населенням були зумовлені жорстокістю польського гноблення та умисним підбурюванням спалаху релігійного фанатизму серед українських козаків і селян зі сторони царської Росії. Однак невдовзі воно було придушене спільними зусиллями польського та російського війська. Частину бранців (за народними переказами близько 3000 повстанців, в тому числі трьох гайдамацьких кобзарів) було страчено в містечку Кодня (тепер Житомирського району Житомирської області). Гайдамаччина назавжди залишилась у народній пам'яті, що підтверджує поширений ще в першій половині XX ст. на Волині вислів: «Бодай тебе Кодня не минула!». 28 червня 1968 р. на честь 200-ліття Коліївщини, у

Кодня. Пам'ятник на могилі учасників Коліївщини

Кодні, на місці страти повстанців, було насипано курган, на вершині якого встановлено пам'ятник у вигляді могутнього орлиного крила.

Від козацької доби на Волині залишилось багато визначних пам'яток, які є гордістю українського народу. Адже Волинь відіграла значну роль у козацьких війнах, Українській національній революції середини XVII ст., з нею пов'язані життя і діяльність Д. Вишневецького, Б. Ружинського, К. Косинського, С. Наливайка, Б. Хмельницького та багатьох інших ватажків козацького руху. Серед козацьких пам'яток Волині – місця битв, залишки козацьких укріплень, замки, храми, некрополі тощо. Ставлення до історико-культурного надбання визначає рівень розвитку суспільства, тому охорона та збереження козацьких пам'яток належать до важливих проблем, які повинні вирішуватися як державними органами влади, так і активною громадськістю Волині.

5.4. ПАМ'ЯТКИ, ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ КРАЮ, УВІЧНЮЮТЬ ВИЗНАЧНИХ ДІЯЧІВ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

Доба пізнього середньовіччя в історії Волині позначена не лише кривавими подіями воєн і повстань, а й важливими здобутками в царині культури і освіти. Саме на Волині було створено рукописне *Пересопницьке Євангеліє* (1556–1561) – неперевершений взірець перекладу на староукраїнську літературно-писемну мову однієї з найпопулярніших книг Нового Завіту, що широко використовувалась в богослужінні. Почалася робота над рукописом у Троїцькому Дворецькому монастирі князів Жеславських (біля Заслава), а закінчено її було в монастирі Різдва Пречистої Богородиці, що в с. Пересопниця поблизу Рівного. Зазначимо, що у XVI ст. Пересопниця на березі р. Стубли (басейн р. Прип'яті) була власністю князів Чорторийських, які й заснували тут монастир.

На думку фахівців, щодо мови та художнього оформлення цієї книзі немає рівних серед перекладених на українську мову конфесійних творів XVI ст. Над текстом рукопису працювали Михайло Васильович із Сянока та пересопницький архімандрит Григорій.

Рукописне Пересопницьке Євангеліє являє собою том великого розміру, оправлений у дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Сам текст написаний на пергаменті чорним чорнилом, яке добре збереглося. Пам'ятка багато оздоблена. Крім чотирьох мініатюр із зображенням євангелістів, рукопис оформлено розкішними заставками, кінцівками, ініціалами. На думку дослідників Пересопницького Євангелія, декор цієї унікальної книги (зокрема, орнамент рукопису) пов'язаний певним чином з мистецтвом Відродження.

Захоплююча і ледь не детективна історія збереження цієї пам'ятки детально викладена в окремій науковій статті київської дослідниці І. Чепіги. Так, до 1600 р. рукопис був власністю Пересопницького монастиря. А далі протягом століття про пам'ятку немає жодних відомостей. Як свідчить

Мініатюра з Пересопницького Євангелія

*Пересопниця. Пам'ятний знак на честь
Пересопницького Євангелія*

*Хрест на місці Пересопницького
монастиря*

запис на полі одного з аркушів рукопису, у 1701 р. гетьман І. Мазепа привіз його з Волині і подарував Переяславському кафедральному собору. У 1845–1846 рр. за дорученням Київської археографічної комісії у Переяславі побував Т. Шевченко. При огляді старожитностей семінарської бібліотеки він звернув увагу й на Пересопницьке Євангеліє. Пізніше ця книга зберігалась у Полтаві, зокрема, до Другої світової війни в Полтавському історико-краєзнавчому музеї. На початку війни Євангеліє разом з іншими експонатами музею вивезли на схід радянської держави. А після визволення України від німецько-фашистських загарбників книгу повернули в Київ, вона потрапила до фондів музею-заповідника Києво-Печерської Лаври, а згодом була передана на збереження до рукописного відділу бібліотеки ім. В. Вернадського АН України. На Пересопницькому Євангелії в наш час українські президенти складають присягу у вірності своєму народові.

З метою вшанування найвідомішого в Україні рукопису XVI ст. в центрі с. Пересопниця 14 травня 1989 р., у дні проведення на Рівненщині міжнародного Шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій», був встановлений масивний гранітний камінь, на якому зображено книгу з написом: «У Пересопниці в 1556–1561 роках створено українську першокнигу «Пересопницьке євангеліє» – визначну пам'ятку української літератури і культури». Ініціатором створення пам'ятника виступила Рівненська обласна організація Спілки письменників України (голова Є. Шморгун).

Орієнтовне ж місце монастирської книгозбірні в урочищі Пастівник (власне самого монастиря) в с. Пересопниця позначене кам'яним хрестом.

У XVI ст. визначним культурним і духовно-релігійним центром Волині був *Острог – місто, яке дало назву князівському роду Острозьких*. «Некоронованими королями Русі» називали їх сучасники, маючи на увазі безмежні можливості князівського роду впливати на перебіг політичного, економічного і духовного життя на Волині та загалом у Польсько-Литовській державі. Земельні володіння Острозьких сягали третини усєї площі цього регіону України, значна частина їх знаходилась на теренах Поділля, Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття, Білорусі та Малопольщі.

Із семи князів, що володіли Острогом з XIV по XVII ст., найбільше зусиль до розбудови міста доклали Федір Данилович, Костянтин Іванович, Василь-Костянтин Костянтинович.

*Князь Костянтин
Іванович Острозький*

(1526–1608), на відміну від своїх попередників, не прославився на бранному полі, хоча теж одержував перемоги над татарами. Головна його заслуга – в про-світницькій діяльності.

В ознаменування 900-ліття першої писемної згадки про древній Острог в центрі міста, на розі проспекту Незалежності та вулиці Князів Острозьких у жовтні 2000 р. був відкритий пам'ятник князям Острозьким. Величні постаті трьох князів – Федора Даниловича, Костянтина Івановича

Федір Данилович, як власник Острога, вперше згадується у грамоті 1385 р. Відомий як учасник боротьби з Лівонським орденом, відзначився під час Грюнвальдської битви (1410). Брав участь у гуситських війнах проти німецьких лицарів, в Сілезькому поході чехів 1430 р. На схилі життя Федір Острозький став праведним монахом Києво-Печерської Лаври, і після смерті за свої благодіяння був віднесений православною церквою до лику святих.

Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) все своє життя провів у походах і битвах, одержав 63 перемоги над ворогами (найбільше над татарами). За ратні подвиги був нагороджений титулом гетьмана литовського, одержав королівське право прикладати свою печатку на червоному воску. За часів його правління на території, де розкинулись маєтності Острозьких, було побудовано багато храмів, монастирів, в тому числі Богоявленський собор в Острозі.

Василь-Костянтин Острозький

*Медаль із зображенням князя
Костянтина-Василя Острозького*

Острог. Пам'ятник князям Острозьким. 2000 р.

і Василя-Костянтина Острозького, втілені у монументальні образи скульптором С. Чумаковим, знову повернулися до Острога.

У 1574 р. Василь-Костянтин Острозький переносить головну адміністрацію своїх володінь з Дубна до Острога. Освічені урядовці та священослужителі з його найближчого оточення почали відігравати значну роль в житті цього волинського міста та краю.

Завдяки зусиллям князя Василя-Костянтина Острозького, а також його племінниці Гальшки Острозької, яка надала значні кошти, тут почала діяти школа. У цьому першому у східних слов'ян навчальному закладі вищого типу, який називали академією, викладали дисципліни циклу семи вільних мистецтв – граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторичку й діалектику. При цьому вивчали граматику трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. На думку Н. Яковенко, створення школи в Острозі слов'яно-греко-латинського типу було справжньою революцією в освітній православній традиції, адже вперше на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи

поєдналися візантійський Схід з латинським Заходом. Викладацькою діяльністю в академії займалися: літератор Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка, ватажка козацько-селянського повстання 1593–1596 рр.); грецький вчений та релігійний діяч Кирило Лукарис, астроном, математик, доктор медицини Ян Лятош. Першим ректором академії був Герасим Смотрицький – видатний освітній та культурний діяч. Серед вихованців академії – гетьман війська запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, перший ректор Київської братської школи Іов Борецький, архімандрит Києво-Печерської Лаври Єлисей Плетенецький, письменники Мелетій Смотрицький і Захарія Копистенський та ін. Услід за Я. Ісаєвичем наголосимо, що фундамент усіх досягнень школи було закладено в перші роки її існування. Тоді до науково-літературного гуртка при ній належав також друкар *Іван Федоров*.

Іван Федоров переїздить до Острога на запрошення князя Василя-Костянтина Острозького у 1575 р. і організовує друкарню, в якій того ж року було видано Азбуку (Буквар). В цій книзі вміщені грецький алфавіт, слов'янські назви грецьких букв, грецькі та слов'янські тексти, які йдуть паралельно, і слов'янська азбука. У титульному тексті цього видання йде мова про школу, створену князем Острозьким під назвою «триязичного ліцею».

Найбільшим досягненням І. Федорова і острозького гуртка вчених було перше повне видання Біблії. *Острозьку Біблію* видрукували у 1580 і 1581 роках. «Це була, – відзначав видатний мовознавець і культуролог І. Огієнко, – величезна подія не тільки в історії української культури, але і в культурі загальнослов'янській, бо це ж була найперша кирилівська друкована Біблія». Монументальне видання нараховує 628 аркушів, або 1256 сторінок і відзначається досконалим художнім оформленням. Книга відзначається високим рівнем поліграфічного мистецтва, а текстологічно і донині вважається канонічною. Після смерті І. Федорова друкарня в Острозі діяла ще до 1612 р. У 1978 р. на честь 400-річчя книгодрукування в Острозі був відкритий пам'ятний знак (автор – скульптор Н. Присяжнюк).

На півдорозі між Острогом – офіційним центром володінь князя Острозького та Дубно – його приватною резиденцією, лежав *Дермань*. Перша згадка в документах про нього відноситься до 1322 р. Припущення про те, що це поселення існувало ще й раніше, в часи Київської Русі, підтверджують численні археологічні матеріали. Враховуючи значущість цього відомого волинського села в історії України, у 1997 р. в с. Дермань

Титульна сторінка Острозької Біблії.
1581 р.

«Азбука»,
1575 р. Сторінка
з гербом князів
Острозьких

(тепер Здолбунівського району Рівненської області) був відкритий пам'ятний знак на честь 675-ї річниці першої писемної згадки про нього.

Заснований ще в середині XV ст. Троїцький монастир у Дермані виконував функції невеликої фортеці, і вважався одним з найбагатших православних монастирів, збудованих Острозькими. Славився він своїми ченцями-книжниками, пов'язаними з Балканами та Близьким Сходом, а також багатющою бібліотекою. Його управителем з 1675 р. був першодрукар І. Федоров, призначений на цю посаду князем Острозьким, аж поки не переїхав до Острога. Протягом деякого часу, вже після смерті І. Федорова у 1583 р., Острозька друкарня діяла саме тут, у Дерманському монастирі, де видавничою справою керував Дем'ян Наливайко.

Уславив своїм ім'ям цей монастир і **Максим (у чернецтві Мелетій) Смотрицький** (1575–1634), син першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Як відомо, Мелетій Смотрицький навчався в Острозі, пізніше – в університетах Західної Європи. Став відомим як автор знаменитої «Граматика словенської» (1619) та багатьох полемічних антиуніатських творів. Чернечий постриг він прийняв у Вільні, де мешкав з 1618 р. Пам'ятною в його біографії була далека подорож на Схід, до Константинополя. Там він зустрівся із константинопольським патріархом Кирилом Лукарисом – колишнім своїм наставником по Острозькій академії. Після повернення в Україну у 1627 р. стає архімандритом Дерманського монастиря, в якому проживав до смерті (1633), і де відкрито оголосив про свій перехід до унії. На схилі своїх літ письменник, пригнічений розбратом між Східною і Західною церквами, відходить від громадської і церковної діяльності. М. Смотрицький помер на 58 році життя, похований у Дерманському монастирі, під церквою у кам'яному склепі.

Монастирська Троїцька церква була повністю перебудована у XVIII ст. після пожежі, тому під час обстеження монастиря наприкінці 80-х рр. XX ст. працівниками Рівненського краєзнавчого музею разом із органами місцевої влади уже ніяких слідів могили розшукати не вдалося. У 1990 р. на території відродженого Свято-Троїцького жіночого монастиря було відкрито меморіальну дошку на честь Мелетія Смотрицького.

Пам'ятає волинська земля і про **Данила Братковського** – родовитого волинського шляхтича, сучасника І. Мазепи. Рік його народження орієнтовно визначається між 1630 і 1640 р. Дослідники вважають, що він навчався спочатку у Київському колегіумі, а потім, ймовірно, продовжив освіту за кордоном (в Італії). Його кар'єра розпочалася при дворі Яна

Дермань. Троїцький монастир. Загальний вигляд

*Дермань. Троїцький монастир.
В'їзна брама*

*Мелетій Смотрицький. Портрет
з Дерманського монастиря (втрачений)*

Луцьк. Церква Хрестовоздвиженського братства

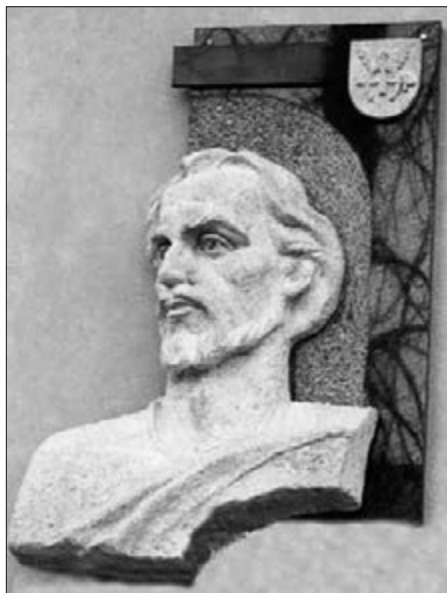
Казимира, де він досяг значних успіхів, про що свідчить обрання його секретарем посольства до Москви (ймовірно, у 1667 р.). За сумлінну службу від польських королів отримує вагомі титули – брацлавського підстоля, а згодом – підчашого венденського. Однак уславився він насамперед як поет, і саме музи повіряв свої найзаповітніші мрії – здобути кращу долю своїй сплюндрованій рідній землі.

Ім'я Братковського як поборника православ'я на Волині тісно пов'язане з діяльністю Луцького Хрестовоздвиженського братства. Як стверджує дослідниця історії братства О. Бірюліна, представники роду Братковських стали захисниками цього братського союзу ще на початку його заснування. У 1680 р. представник православної громади Луцька Д. Братковський побував на зустрічі уніатів з православними у Любліні, організованій за сприяння польського короля Я. Собеського з метою досягти між віруючими обох конфесій компромісу, однак перемир'я не було

досягнуто. Як свідчать документи Волинського краєзнавчого музею, протягом 80-х – на поч. 90-х рр. XVII ст. Д. Братковський як посесор володів селом Малин Луцького повіту (нині однойменне село Млинівського району Рівненської області). За недотримання правил посесорського (орендного, тимчасового) володіння був засуджений Люблінським трибуналом до так званої вічної баніції – позбавлення усіх станових і майнових прав. Услід за дослідниками діяльності Д. Братковського можна припустити, що після цього він відправляється до Кракова, де накладом більше чотирьох тисяч примірників виходить його єдина книга – «Світ, переглянутий по частинах». Цей збірник польськомовних сатиричних віршів був направлений проти тогочасного суспільного устрою Речі Посполитої. В цей час, як відомо, протистояння між козаками Правобережної України і коронним польським військом набуває характеру справжньої війни, відомої під назвою Паліївщини (від імені фастівського полковника Семена Палія). Повстання охопило територію Київщини, Південної Волині й Східного Поділля й супроводжувалось винищенням католицького й уніатського духовенства, польської шляхти та євреїв. Окрім козаків, до повстання були втягнуті міщани і навіть українська шляхта. Так, за контакти з Палієм, Д. Братковський 1702 р., був публічно страчений військовим судом у Луцьку, де й похований у Хрестовоздвиженській (братській) церкві.

Яскрава і багатобарвна культура українського народу щедро проростала на волинській ниві. Пам'ятники, монументи, пам'ятні знаки видатним діячам національної культури споруджені в багатьох населених пунктах історичної Волині.

Монументальна шевченкіана на теренах Великої Волині яскраво характеризує життя та діяльність одного з найславетніших синів

*Луцьк. Меморіальна дошка
Данилу Братковському.*

українського народу – письменника і борця за світле майбутнє України **Тараса Шевченка** (1814–1861).

Восени 1846 р., виконуючи завдання Тимчасової комісії для розбору давніх актів, що працювала в Києві при університеті Св. Володимира, на Волині побував Т. Шевченко. Він мав на меті зібрати для Археографічної комісії місцевий етнографічний матеріал, відомості про пам'ятки археології, архітектури, монументального мистецтва, а окремі з них замалювати.

Як вважають деякі дослідники, він їхав по так званому Великому польському тракту з Києва до Кам'янця-Подільського. Наступним пунктом подорожі Шевченка був Почаїв. Щодо маршруту цього відрізка шляху поета, гіпотези сучасних дослідників різняться. За однією з версій, перш, ніж вирушити на Волинь з Кам'янця-Подільського, йому потрібно було потрапити до Житомира і зустрітися з волинським губернатором. За іншою гіпотезою, Т. Шевченко з Кам'янця-Подільського вирушив безпосередньо до Почаєва, спочатку за тим же маршрутом через Ярмолинці і Проскурів, а вже з останнього – через волинські міста Старокостянтинів і Заслав. Його подорож знайшла своє відображення в поемі і повісті «Варнак», повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» та в серії малюнків і гравюр.

Найбільш достовірне місце перебування Шевченка – Почаїв, де, як відомо, він залишався найдовше. Збереглися виконані митцем акварелі «Почаївська Лавра з півдня», «Почаївська Лавра з заходу», «Собор Почаївської Лаври (внутрішній вигляд)», «Вигляд на околиці з тераси Почаївської Лаври».

По дорозі до Почаєва, під час перебування в ньому, та повертаючись до Києва, Шевченко відвідав ряд міст і містечок Волині, відомих своїми історичними та архітектурними пам'ятками. Ймовірніше, він побував у Вишнівці і Кременці, Дубно і Острозі, Корці, Новограді-Волинському. Частина оглянутих пам'яток (переважно давні фортеці, храми) була ним описана і замальована. Однак більшість малюнків загубилися після ув'язнення поета. Тож орієнтирами волинського маршруту подорожі Шевченка, а також оглянутих ним пам'яток на сьогодні залишаються його художні твори.

У повісті «Варнак» Шевченко згадує про Кременець та його пам'ятки: «Вертаючись з Почаєва, я завернув у Кременець подивитись на королеву Бону та на палати, або кляштор, що будували в той час під Кременецький

Рівне. Пам'ятник Тарасу Шевченку

Дубно. Пам'ятник Тарасу Шевченку

Почаїв. Малюнок Т. Шевченка

ліцей...». З Кременця шлях героя повісті Шевченка «Варнак» лежав «через село Верби в Дубно, а з Дубна на Острог, Корець та Новоград-Волинський, на береги ... прекрасної Случі».

Як місце волинської подорожі поета може вважатися поле Берестецької битви 1651 р., оспіване ним у віршованих рядках: «Ой, чого ти почорніло, зеленеє поле? Почорніло я од крові за вольную волю. Круг містечка Берестечка на чотири милі мене славні запорожці своїм трупом вкрили...». Однак заради істини зауважимо, що ні в офіційних документах, ні в творах поета, ні в спогадах сучасників немає жодних згадок про перебування його в Берестечку, чи на місці Берестецької битви.

На сьогодні більшість пам'ятних місць, пов'язаних з перебуванням Т. Шевченка на Волині, позначені меморіальними дошками. Так, одна з них прикрашає будинок на території Почаївської Лаври (сучасна Тернопільська область), де зупинявся поет. У 1964 р. була встановлена меморіальна дошка на приміщенні колишнього Кременецького ліцею, який відвідав

Т. Шевченко. З гранітної крихти, каменю й бетону у 1968 р. споруджена стела з барельєфом героїв із творів Кобзаря в урочищі «Джерело» біля с. Підлужжя Дубенського району, де, за народними переказами, він зупинявся.

Загалом треба відзначити, що в 50–70-і рр. ХХ ст. на теренах історичної Волині постало декілька десятків пам'ятників Великому Кобзареві, якого радянська влада намагалася возвеличити насамперед як революціонера-демократа. При цьому втілення його образу у монументальній скульптурі не завжди відповідало високому художньому змісту. Монументальне увічнення поета було прерогативою партійних і державних органів влади, а ініціативи громадськості, як правило, ігнорувалися. Так, в с. Бережниця Дубровицького району Рівненської області до 150-річчя від дня народження Т. Шевченка мешканці села вирішили на власні кошти спорудити пам'ятник, на що влада довго не давала дозволу. А вже після відкриття пам'ятника ініціаторів його створення (зокрема, вчителя місцевої школи А. Антончика) позбавили роботи і піддали нищівній критиці як «українських буржуазних націоналістів». Переслідували й автора пам'ятника – відомого українського скульптора, уродженку с. Бережниця Т. Бриж.

Проголошення незалежності Української держави започаткувало новий етап вшанування пам'яті невмирущого генія українського народу. Пам'ятники Т. Шевченку були споруджені у Володимирі-Волинському, Луцьку, Нововолинську, Ковелі, Горохові, Ківерцях Волинської області, Дубно, Костополі, Сарнах, Рівному, Дубровиці Рівненської області та багатьох інших куточках Великої Волині.

Родом із Волині славетна дочка українського народу поетеса *Лариса Косач (Леся Українка)* (1871–1913). Вона народилася у провінційному повітовому місті Новограді-Волинському. Батько майбутньої поетеси – Петро Антонович Косач, обіймав на той час посаду голови з'їзду мирових посередників. Зазначимо, що ця державна установа розглядала скарги на рішення і дії так званих мирових посередників, які після ліквідації в царській Росії кріпосного права займалися розмежуванням поміщицьких і селянських надільних земель. П. Косач користувався заслуженим авторитетом як серед селян, так і місцевих поміщиків. Мати Лесі Українки – Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка) – відома українська письменниця, походила з родини Драгоманових. Лесин дядько Михайло Драгоманов у 60–80-і рр. ХІХ ст. був одним із лідерів українського національного руху.

У Новограді-Волинському в будинку міщанина Окружка (сучасна вул. К. Маркса), де народилася і жила Леся Українка, нині діє літературно-меморіальний музей поетеси. Тут, на подвір'ї, встановлено пам'ятник видатній землячці. У 1987 р. в центрі Новограда-Волинського був відкритий ще один пам'ятник славетній волинянці (автори – М. Босенко, М. Обезюк).

Родина Косачів проживала в Новограді-Волинському впродовж 11 років (1868–1879), і тричі змінювала місце помешкання. Будинки панів Уварових та міщанина Окружка вціліли, а третій – повністю поновлений (на місці колишнього будинку Завадських). В останньому у 1999 р. відкрився музей родини Косачів. На згадку про проживання сім'ї в цьому будинку на стіні музею встановлена меморіальна дошка із скульптурно-барельєфним зображенням портретів Петра і Ольги Косачів та їхніх трьох дітей – Михайла, Лариси, Ольги, які народилися у Новограді-Волинському.

Невдовзі родина Косачів переїхала до Луцька, тут є багато місць, пов'язаних з перебуванням Лесі Українки. У 1967 р. на луцьких помешканнях Косачів були встановлені меморіальні дошки. Так, у 1890–91 рр. Леся мешкала з батьками на другому поверсі будинку на розі сучасних вулиць М. Драгоманова та Кафедральної, де нині розмістилася дирекція Луцького історико-культурного заповідника.

У 1977 р. на Театральній площі обласного центру Лесі Українці був встановлений пам'ятник (автори – скульптори А. Німенко, Н. Обезюк та архітектори В. Жигулін, С. Колессо). Відлита з бронзи статуя встановлена на невисокому подіумі з чорного полірованого каменю. Леся Українка зображена замріяною, з ледь схиленою головою. Легко ступаючи, вона притискує до грудей книгу – символ слова, за виразом поетеси, єдиної зброї, здатної відстояти духовність українського народу.

Луцьк. Пам'ятник Лесі Українці

Меморіальна дошка на честь перебування Лесі Українки в с. Чекно (тепер Межиріччя Ярославницької сільради), де разом із матір'ю вона записувала українські народні пісні, у 1971 р. була встановлена в с. Ярославичі Млинівського району Рівненської області. А в 2006 р., на честь 135-річчя від дня народження Лесі Українки у с. Мала Мощаниця Здолбунівського району відбулося відкриття меморіальної дошки поетесі.

Та чи не найбільш пам'ятні місця на Волині в житті Лесі Українки та її родини пов'язані з селом Колодяжне, що поблизу Ковеля. Лесина родина переселилася сюди з Луцька у 1882 р. Тут вона провела частину свого дитинства, юність, і пізніше, вже в дорослому віці, не раз відвідувала свою рідну оселю.

Директор Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки В. Комзюк, досліджуючи історію садиби, писала: «Жили Косачі в домі, що звався в родині «великим». У Колодяжному народилися менші діти – Оксана, Микола, Ісидора. Сім'я збільшувалася, діти підросли, і в 1890 р. побудували на садибі Лесин «білий» будиночок, а в 1896 р. розпочалося будівництво «сірого» будиночка».

Маєток Косачів у с. Колодяжному займав більше 470 десятин землі. У другій половині ХХ ст. вцілілі від воєнних лихоліть будівлі прикрасили меморіальні дошки, а самій поетесі був встановлений пам'ятник. Зустрічають відвідувачів у парку, біля музею, втілені в монументальну скульптурну композицію, і герої драми Лесі Українки «Лісова пісня» – Лукаш, Мавка та інші персонажі. Автор цієї композиції – скульптор Т. Бриж. Пам'ятник Лесі Українці у 1991 р. споруджено і в центрі Ковеля.

Борис Тен (Микола Хомичевський) (1897–1983) належить до плеяди талановитих українських митців ХХ ст. Відомий як перекладач творів «Іліади» й «Одіссеї» Гомера, Есхіла й Софокла, Арістофана й Аристотеля, Шекспіра й Шіллера, Міцкевича і Словацького, Пушкіна і Толстого. А ще як поет, музичний діяч, мовознавець, який зробив значний внесок у національну культурну скарбницю. Він народився у 1897 р. у славнозвісному с. Дермань на Рівненщині у священницькій родині. На батьківському будинку встановлена меморіальна дошка. Синівською любов'ю і душевним трепетом проникнуті рядки його сонету:

*«А навкруги старе моє село
Давно новітнім цвітом розцвіло,
Шляхи розкинувши у світ широкий.
Але ніколи не забуду я*

Колодяжне. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки

Колодяжне. Пам'ятник Лесі Українці

*Стежин, де доля звихрена моя
Непевні ще робила перші кроки».*

Напередодні Першої світової війни родина Хомичевських переїхала до Житомира. Тут майбутній митець навчався спочатку в гімназії, а згодом в Інституті Народної Освіти, в добу українізації викладав українську мову і літературу в житомирських школах, брав участь в концертній діяльності Волинського хору. А ще М. Хомичевский стає одним із відомих діячів Української автокефальної церкви. У 1924 р. його було обрано секретарем Всеукраїнської автокефальної Ради. З утвердженням сталінської тоталітарної системи в Україні у 1929 р. його заарештували і позбавили волі на десять років. На початку Другої світової війни, вже звільненого з ув'язнення, мобілізують до лав Червоної Армії. І знову нове ув'язнення – як військовополоненого його відправляють на примусові роботи до Німеччини. По завершенні війни він повертається до Житомира. Працює на викладацькій роботі. Плідну літературну працю поєднував із захопленням музикою і театром. Пішов з життя Борис Тен 12 березня 1983 р. Похований на Смолянському кладовищі, його могилу внесено до реєстру національних пам'яток України. У 1990 р. в м. Житомирі, на будинку, де жив Борис Тен, було встановлено меморіальну дошку, а по вулиці Шевченка споруджено пам'ятник.

«Центром центрів на планеті», «царицею волинських сіл» назвав с. Дермань ще один його уродженець, видатний український письменник і публіцист **Улас Самчук** (1906–1987). Тут пройшли його дитячі роки, тут він навчався у вищій початковій школі. У Троїцькій церкві Дерманського монастиря хрестили малого Уласа. І хоча хата, де з'явився на світ майбутній письменник, не збереглася, на її місці, на хуторі Запорожжя, родинному гнізді Самчуків, встановлений пам'ятний знак.

З ім'ям У. Самчука на Волині пов'язане і с. Тиливка (тепер Шумського району Тернопільської області), де по від'їзду з Дерманя, у 1913 р. оселилася його родина. Тут, у батьківській хаті, збудованій в 20-х рр., востаннє довелося гостювати йому у 1941–43 рр. У 1920–27 рр. він навчався у Кременецькій українській приватній гімназії. Цей період життя У. Самчука на Волині був пов'язаний із формуванням світогляду, початками літературної творчості. Емігрувавши з Польщі у 1927 р. до Праги, він починає друкувати свої перші твори. Невдовзі з'явився його найвидатніший твір – трилогія «Волинь», присвячений рідній землі, в якому виведений збірний образ української молодого людини кінця

Дермань. Будинок у якому народився Борис Тен (Микола Хомичевський)

Дермань. Меморіальна дошка на будинку, де народився Борис Тен

Рівне. Пам'ятник Уласу Самчуку. 2005 р.

20-х – початку 30-х рр., що прагне знайти місце України у світі і шляхи її національно-культурного та державного становлення. У 1941 р., повернувшись на Волинь, стає редактором газети «Волинь», яка під час нацистської окупації виходила в Рівному – центрі рейхскомісаріату «Україна». У 1992 р. в монументальному літописі Рівного з'явилася ще одна пам'ятка – на Театральному майдані була відкрита меморіальна дошка на згадку про співробітників газети «Волинь».

Після Другої світової війни письменник опинився спочатку в Німеччині, а згодом в Канаді, де в 1987 р. завершився його земний шлях. Повоєнний період творчості У. Самчука не менш багатогранний й плідний, і тема Волині продовжувала залишатися однією з найголовніших. Так, рідний край оспіваний ним у книгах спогадів «На білому коні», «На коні вороному». Однак лише після проголошення незалежної України його ім'я, а також його творчий спадок повернулися на батьківщину. У Дермані, на стіні сучасної гімназії, що розміщена у двоповерховому будинку колишньої вчительської семінарії, встановлена меморіальна дошка. З нагоди столітнього ювілею письменника у 2005 р. споруджені пам'ятники У. Самчуку у Рівному та Здобунові, відкрита меморіальна дошка в Дубно.

Ряд пам'яток історії та культури увічнеє життєвий і творчий шлях, а також перебування на Волині впродовж XVIII–XX ст. славетних польських та російських громадських діячів, науковців, письменників.

У м. Любешові (тепер Волинської області) в 1755–1760 рр. навчався видатний діяч національно-визвольного руху, керівник польського повстання 1794 р. **Тадеуш Костюшко** (1746–1817). Цей навчальний заклад діяв майже 140 років при монастирі піарів, який збудували у 80–90-х рр. XVII ст. До складу монастирського комплексу входив костел, розписаний фресками Д. Гюбета. Монастирська школа мала багату бібліотеку, кабінет фізики, при школі існував інтернат.

Місто Кременець Тернопільської області – мала батьківщина уславленого польського поета **Юліуша Словацького** (1809–1849), тут збереглися численні пам'ятки, пов'язані з його ім'ям. Він народився в сім'ї викладача Кременецького ліцею і поета Е. Словацького та його дружини – уродженої Янушевської. Молоде подружжя на той час жило в будинку Янушевських – дідуся й бабусі майбутнього поета. Невдовзі подружжя перебирається у збудоване для них через дорогу нове помешкання. До сьогодні родовий будинок Янушевських не зберігся, а в будинку Словацьких розмістився меморіальний музей класика польської літератури. На подвір'ї дому в 1969 р. встановлений гранітний постамент з погруддям Ю. Словацького (скульптор – В. Бородай, архітектор – А. Ігнатенко). Поряд, на садибі Янушевських, відновлений розарій, а на Тунницькому кладовищі міста у 1999 р. впорядкована родинна могила Янушевських: матері, дідуся, бабусі і двоюрідної сестри поета.

Понад двадцять років (1838–1859) прожив на Волині **Юзеф Ігнацій Крашевський** – відомий польський письменник, літературний критик, філософ, фольклорист, етнограф, археолог, художник, композитор, мистецтвознавець. З його іменем цей край назавжди увійшов в історію польської і світової літератури. Літературна спадщина Ю. Крашевського нараховує більш ніж 600 томів (проза, поезія, праці з історії, філософії).

Перше знайомство письменника з Поліссям і Волинню відбулося у 1834 р. Враження від цієї та наступних мандрівок згодом вилились в історико-публіцистичний твір «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» (1840). Тут, на Волині, написав він свої найкращі твори «Історія кілка в тині» (1860), «Остап Бондарчук» (1847), «Два світи» (1856), «Рештки життя», «Уляна» (1843). Село Городок (тепер Луцького району Волинської області) увічене в перлині селянських повістей Ю. Крашевського –

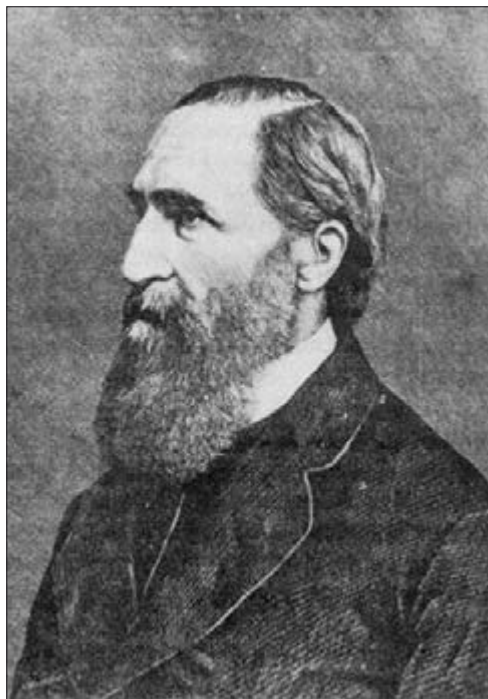
Кременець. Меморіальний музей Юліуша Словацького

Кременець. Пам'ятник Юліушу Словацькому на подвір'ї музею.

Кременець. Пам'ятник Юліушу Словацькому у костелі Св. Станіслава

Титульна сторінка книги «Спогади про Волинь, Полісся і Литву»

Юзеф Ігнацій Крашевський

знаменитій «Хаті за селом» (1855). Відомі його описи волинських міст і містечок Луцька, Олики, Губина (Локачинський район Волинської області), Млинова, Межиріч, Корця, Дубна (тепер Рівненська область). Довгий час він проживав у Житомирі.

Займаючись археологією та етнографією, Ю. Крашевський багато подорожував, робив замальовки пам'яток старовини. Більша частина волинських малюнків увійшла в його «Альбом видів Волині, Полісся і Литви». Серед них малюнки із зображенням архітектурних пам'яток: «В'їзна башта Луцького замку», «Кляштор тринітаріїв у Луцьку», «Дубенська брама в Острозі», «Замок у Клевані». Деякі з його малюнків зафіксували вже втрачені на сьогодні пам'ятки, зокрема, ратушу в Олиці, замок у Чорторийську.

Плідно працював на Волині видатний просвітник, засновник Волинської гімназії, а на її базі славнозвісного Кременецького ліцею, **Тадеуш Чацький** (1765–1813). У 1803 р. він був призначений інспектором

Дубно. Будинок, у якому помер Тадеуш Чацький та меморіальна дошка на ньому

училищ Західного краю, до якого в ту пору входили Волинська, Подільська і Київська губернії. За задумом Чацького, перша гімназія на Волині повинна була з'явитися в Дубні, однак Михайло Любомирський – власник міста, не виявив бажання сприяти втіленню мрії просвітника, і Волинську гімназію було відкрито в Кременці. Загалом за десять років своєї діяльності Чацький ініціював відкриття у трьох вищезгаданих губерніях 126 початкових шкіл (з них лише на Волині – 85), 8 волосних училищ і 2 гімназії – Волинську і Київську. У 1809 р., ще за життя Чацького, йому була піднесена пам'ятна золота медаль «За труды по распространению просвещения» від вдячних жителів Волинської губернії (виконав її відомий російський скульптор і

медальєр Ф. Толстой). У 1813 р. Т. Чацький важко застудився і зупинився в будинку лікаря Лорнета у Дубні, де невдовзі помер. Як відомо, у 1846 р., подорожуючи Волиню, до Дубна заїздив Т. Шевченко, щоб вклонитися праху свого вчителя і духовного наставника, про якого він лишив чудові рядки у повісті «Варнак»: «Пером земля тобі, благородний Чацький. Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як Христос заповідав нам любити її!».

У 2000 р. на будинку, що по вулиці Шевченка у Дубні, в якому скінчив свій земний шлях великий просвітник Волині Т. Чацький, була встановлена пам'ятна дошка (автор М. Тимчак).

Волинь тривалий час перебувала у складі Російської імперії, тому нерідко на ґрунті української національної культури відбувалося формування творчих здібностей письменників, які стали класиками російської літератури.

Волинь – батьківщина видатного російського письменника-демократа **Володимира Короленка** (1853–1922). Він народився в Житомирі у родині судового чиновника. Родом із містечка Степань (тепер Рівненська область) була його матір – Евеліна Скуревич, полька за походженням. У липні 1953 р., коли громадськість України широко відзначала 100-річчя з дня народження письменника, на будинку, де він народився, була встановлена пам'ятна дошка, а в самому помешканні нині розмістився літературно-меморіальний музей письменника (сучасна площа Короленка, 1). В колишньому центрі Волинської губернії у 1973 р. був споруджений пам'ятник В. Короленку на честь 120-річчя від дня його народження (скульптор В. Вінайкін, архітектор Н. Іванчук). Бронзовий бюст встановлений на чотиригранному постаменті з полірованого габро.

Позначений пам'ятними місцями життєвий шлях В. Короленка і в Рівному, куди переїхала його родина у 1867 р. Відомо, що в 60–70-і рр. XIX ст., дворяни Волинської губернії, обираючи місце для проживання, після Житомира – губернського центру, надавали перевагу саме Рівному. Адже тут, у 1839 р., був відкритий ще один середній навчальний заклад на Волині – Рівненська гімназія. В період навчання дітей, батьки змушені були наймати для них помешкання, а в зимовий час нерідко й самі переїздили до міста на постійне проживання. Саме з цієї причини були зацікавлені в призначенні на службу до Рівного державні чиновники, які мали дітей шкільного віку. Так, у 1866 р. домігся свого переведення з Дубна до Рівного, на посаду повітового судді батько майбутнього

*Рівне. Будинок гімназії, де навчався Володимир Короленко
(нині обласний краєзнавчий музей)*

письменника – Галактіон Короленко. Це дозволило його дітям отримати середню освіту в Рівненській чоловічій гімназії. Успішно навчався в гімназії Володимир Короленко. Вчитель російської словесності Авдієв, про якого з душевною теплотою згадував Короленко на схилі літ, зумів прищепити майбутньому письменнику любов до російської класики: «Я знайшов тоді свою батьківщину, і цією батьківщиною стала насамперед російська література».

Як відомо, В. Короленко у 1871 р. закінчив гімназію із срібною медаллю і назавжди покинув Рівне. Із мріями про краще майбутнє він їде до Петербурга. Розпочинається новий, повний життєвих поневірянь і водночас творчих звершень період його життя. Проте у своїй літературній творчості письменник неодноразово звертався до волинського періоду свого життя. Цінним джерелом для вивчення історії Волині XIX ст. можна вважати автобіографічний твір В. Короленка «История моего современника». Не позбавлені реалістичних картин життя Рівного й сторінки його художнього твору «В дурном обществе».

Меморіальна дошка з барельєфом В. Короленка прикрашає приміщення колишньої Рівненської чоловічої гімназії (нині приміщення обласного краєзнавчого музею), де в 1867–1871 рр. навчався майбутній

Рівне. Меморіальна дошка з барельєфом В. Короленка на будинку обласного краєзнавчого музею

письменник. На старому рівненському кладовищі «Грабник» поховані батько й сестра В. Короленка.

Життя і творчість видатного російського письменника **Олександра Купріна** (1870–1838) тісно пов'язані з Україною – насамперед Волинню, Поліссям, Поділлям, де письменнику довелося служити офіцером у царській армії, працювати журналістом в газетах і журналах, що тоді видавалися в Україні. Одна із газет під назвою «Волинь» виходила в Житомирі. Він добре знав життя простих людей, адже доводилось заробляти собі на існування то працюючи землеміром, то управителем чи конторщиком, то співаком чи артистом, а то й вантажником. Усе це давало йому багатющий матеріал для творчості. Так, у 1897 р. О. Купрін служив управителем маєтку в с. Кузьмівка на Волині. Спілкування з поліщуками, людьми різних суспільних верств, збагатило його літературну тематику і дозволило в подальшому написати такі чудові

твори як «Олеся», «Лесная глушь».

У Житомирі, по вул. Хлібній, 17, зберігся будинок, в якому в 1908–1909 рр. разом із родиною проживав О. Купрін. Тут ним було написано і опубліковано у місцевій газеті «Волинь» чимало оповідань. У 1971 р. на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку із сірого граніту з барельєфом письменника (скульптор В. Нечуйвітер).

Символом нескореного духу, виняткової життєвої мужності назавжди залишиться в історії ім'я радянського письменника **Миколи Островського** (1904–1936). Тяжко хворий, прикутий до ліжка, він до останньої хвилини свого життя, як і герой його відомого твору «Як гартувалась сталь» П. Корчагін, слугував прикладом стійкості у протиборстві з життєвими незгодами, віри в краще майбутнє, ствердження високої моральності.

*Вілія. Пам'ятник Миколі
Островському. 1984 р.*

Пам'ятають про М. Островського на рідній волинській землі. Ще в 1953–54 рр. в с. Вілія Острозького району Рівненської області, в будинку, де він народився, а також у Шепетівці (тепер Хмельницька область), де жив і навчався майбутній письменник, були відкриті меморіальні дошки. У 1966 р. в Шепетівці, а в 1984 р. у рідному селі М. Островського були встановлені пам'ятники письменнику. І в нашому бурхливому сьогодні має бути місце його проникним словам: «Умій жити й тоді, коли жити стає несила. Зроби життя корисним».

Пов'язане з Волинню ім'я видатного російського композитора і диригента зі світовим ім'ям *Ігоря Стравінського* (1882–1971), який щоліта упродовж двадцяти років приїздив відпочивати і працювати до Устилуга (тепер Волинська область). Мальовнича природа надавала йому наснаги і надихала на творчі злети. Саме тут ним була написана музика до балетів «Жар-птиця», «Весна священна». В устилузькому будинку І. Стравінського нині знаходиться музична школа і створено музей композитора, це приміщення частково реставроване в такому

вигляді, як при житті композитора.

У волинському пам'яткознавстві знайшли відображення і важливі віхи історії вітчизняної науки, увічнінені імена тих, хто своєю кропіткою працею прокладав шлях до досягнення таємниць природи і суспільства.

Життя відомого українського вченого в галузі географії, геології, мінералогії та багатьох інших природничих наук *Павла Тутковського* (1858–1930) тісно пов'язане з Волинню. Майбутній академік у 1877 р. закінчив із срібною медаллю Житомирську класичну гімназію. У 1904 р., йому, як вже відомому молодому досліднику, надходить пропозиція від попечителя Київського навчального округу обійняти посаду інспектора

народних училищ Луцького повіту Волинської губернії. У Луцьку він жив і працював п'ять років. А з 1909 р. по 1913 р. він знову проживає в Житомирі, працює на посаді директора народних училищ губернії. По вулиці Дитячої Комуни, 6, зберігся будинок, в якому тоді мешкав П. Тутковський. Працюючи тут, він продовжує займатися дослідженнями природи Волині і Полісся в польових умовах, бере активну участь в діяльності природничо-історичної секції Товариства дослідників Волині. У 1910 р. його обирають віце-головою товариства. На цій відповідальній громадській посаді по-новому розкрився його багатогранний таланти як науковця та організатора науки. У переліку його статей, видрукованих на сторінках збірників товариства, були «Зональність ландшафтів Волинської губернії», «Бурштин у Волинській губернії», «З геології міста Житомира», «Антропогеографічні етюди по Волині», «Стародавня добувна промисловість на Волині» та ряд інших, які і на сьогодні складають вагомий науковий і пізнавальний цінність для дослідників. А його самовіддане служіння науці й сьогодні є прикладом для тих, хто обрав для себе цю нелегку життєву стежину. Саме тому продовжують хвилювати рядки його автобіографії: «При моїх обширних літніх дослідках на Поліссі завжди траплялося так, що по три з половиною місяці не обідав і харчувався тільки чорним хлібом та чаєм, бо в тих поліських нетрях і за гроші не можна нічого дістати, та й часу для цього не було. Саме наукова робота та можливість раз у раз спостерігати надзвичайно цікаві нові явища та об'єкти настільки захоплювали, що думка про їжу цілком пропадала... Присвятити все життя такій природничій роботі – це було для мене справжнім щастям».

Родом із Володимира-Волинського визначний український орієнталіст, письменник, історик української мови й літератури, дослідник фольклору *Агатангел Кримський* (1871–1942). Його юнацькі роки пов'язані й з Острогом,

Агатангел Кримський

де він навчався у місцевій чоловічій гімназії. Вищу освіту майбутній вчений здобував на історико-філологічному факультеті Московського університету. Довгий час він працював у Москві, а в 1918 р. повернувся до Києва, де став одним із організаторів Всеукраїнської Академії Наук і її першим секретарем, фактично керівником, поклавши багато зусиль для розбудови ВУАН, насамперед її історико-філологічної секції. У 1992 р. в пам'ять про видатного українського вченого на приміщенні педучилища у Володимирі-Волинському було відкрито меморіальну дошку.

Двадцять століття ввійшло в історію людства як початок космічної ери. Одним із найяскравіших учених нової епохи став **Сергій Корольов** (1907–1966), який розпочав конструювати і розробляти ракетно-космічну техніку. Він був першим у світі, кому вдалося подолати, здавалося б, непохитну міць земного тяжіння і вивести на орбіту сконструйований ним космічний апарат. Досягнення Корольова у космічній галузі порівнюють із заслугами Ейнштейна у фізиці чи Коперника в астрономії.

Видатний теоретик і творець ракетно-космічної техніки народився в Житомирі, куди його батько отримав призначення на роботу вчителем російської мови у першу чоловічу гімназію. Родина Корольових два роки проживала в будинку (сучасна вул. Дмитрівська, 5), де нині розміщений Житомирський музей космонавтики ім. С. Корольова і встановлена меморіальна дошка на його честь.

У 1971 р. в Житомирі було споруджено пам'ятник С. Корольову (скульптор О. Олійник, архітектор А. Корнєєв). Скульптурне зображення вченого немовби виростає з глиби необробленого граніту, що за задумом авторів, мало підкреслити цілісність і твердість характеру талановитого науковця. В лівій руці він тримає макет штучного супутника Землі.

Житомир. Пам'ятник Сергію Корольову. 1971 р.

5.5. Пам'ятки Волині, пов'язані з державотворенням України у ХХ ст.

Боротьба за утвердження державності України продовжилася у ХХ столітті. Дві світові війни, революція, сталінський тоталітарний режим залишили кривавий слід в її історії. Драматичний перебіг цих подій на теренах історичної Волині зафіксував її монументальний літопис.

Окрему сторінку в історію ХХ ст. на Волині вписала *Перша світова війна*. Починаючи з 1915 р. по її території проходила лінія фронту. Улітку 1915 р. австрійські та німецькі війська окупували всю Західну Волинь. Так, 31 серпня 1915 р. австро-угорські війська вступили до Луцька. Того ж літа військам 4 австрійської армії вдалося захопити Дубенський (Тараканівський) форт «Застава» – потужне укріплення прикордонних російських військ, яке вважалося неприступним. У ході боїв тут загинуло

Солдати Південно-Західного фронту, що полягли в районі Дубна. 1916 р.

200 австрійських солдатів, які були поховані біля форту.

З осені 1915 р. і до весни 1916 р. бойові дії на Волині носили позиційний характер. Війна затягувалася. Важливе місце в історії Першої світової війни займає Луцька наступальна військова операція, відома під назвою **Брусилівського прориву**. Відповідно до затвердженого плану 4 червня 1916 р. чотири російські армії Південно-Західного фронту розпочали великий наступ. Протягом двох місяців вони зуміли прорвати фронт глибиною від 15 до 125 кілометрів від Пінська на півночі, і аж до Чернівців на півдні. Запеклі бойові дії на той час точилися на Волині.

Багато учасників цих подій, воюючи по обидві сторони від лінії фронту, навічно залишились лежати, переважно безіменними, у волинській землі. Пам'ять про них продовжують зберігати кладовища, братські могили та окремі поховання у Рівному, Сарнах, Дубровиці, с. Ниговищі та с. Кухотська Воля (тепер Зарічненського району Рівненської області), с. Ромашківка (тепер Ківерцівського району Волинської області) та інших населених пунктах колишньої Волинської губернії. Та все ж багато поховань на сьогодні не збереглося. Відроджуючи національну пам'ять, представникам громадськості Великої Волині на сьогодні вдалося відновити окремі з них. Так, у 2004 р. в с. Люб'язь Любешівського району Волинської області був встановлений пам'ятний знак на місці поховання німецьких воїнів, а в Рівному у 2006 р. відновлена братська могила воїнів російської армії – учасників Брусилівського прориву.

Рівне. Пам'ятний знак на могилі загиблих у Першій світовій війні. 2006 р.

Величну сторінку в історію українського народу вписали *українські січові стрільці*, які в 1914 р. зі згоди Австро-Угорщини організувалися у військову формування з метою створення першого в новітній історії українського війська. Вони опинилися на Волині у 1915 р., коли в результаті літніх боїв союзні німецько-австрійські війська здобули Володимирський, Ковельський, частково Луцький, Кременецький та Дубенський повіти.

Військове командування Австро-Угорщини розмістило тут лише окремі підрозділи УСС і створило так звані «вербункові комісаріати УСС». На Волині було організовано три комісаріати. Перший, на чолі з Д. Вітовським – у Ковелі, другий, з М. Саєвичем – у Володимирі-Волинському, і третій, з Г. Гаврилком – у Луцьку. Перед ними стояло завдання вербувати до австрійської армії добровольців з місцевого населення. Проте самі січові стрільці вважали своїм головним завданням на Волині пропаганду національно-визвольної ідеї. На думку українського історика Д. Дорошенка, українські січові стрільці багато прислужилися для розвитку й поширення української національної ідеї не тільки на Галицькій Україні, але й на Волині, де вони у 1916–1917 рр. організували українське народне шкільництво.

За короткий час ними була створена тут мережа народних шкіл. Так, перша українська школа на Волині була відкрита у березні 1916 р. в с. Острів Володимир-Волинського повіту. Тоді ж уперше за часів російського панування була відкрита українська національна школа в Луцьку. Відомо, що стрільці взяли навіть за укладання підручників для волинських шкіл, і вже наприкінці 1916 р. у Володимирі-Волинському з друку вийшов буквар та читанка «Матернє слово» з матеріалами та ілюстраціями на волинську тематику.

УСС не обмежували свою діяльність на Волині тільки шкільництвом, а й на взірць галицької «Просвіти», засновували тут читальні та курси для неписьменних, займалися дослідженням народної архітектури, пам'яток старовини, збирали фольклорні матеріали. Так, за сприяння січових стрільців на Волині з'явилася українська преса, зокрема, газета «Луцькі новини» друкувалася й українською мовою. Як стверджують сучасні дослідники, галицьким українцям вдалося розвинути серед волинян український національний рух.

Пов'язана з Волинню і подальша участь українських січових стрільців (1917–1919) у розбудові української державності у складі військових формувань УНР та ЗУНР. В добу незалежної України окремі

могили українських січових стрільців були розшукані, взяті на облік і впорядковані (м. Сарни, м. Костопіль Рівненської області).

Створення *Центральної Ради* у березні 1917 р. як всеукраїнського керівного органу підтримала на Волині насамперед найбільш революціонізована частина українського суспільства – військо. Так, навесні 1917 р. солдати військових гарнізонів, які дислокувалися у Сарнах та Рівному відкрито заявили про свою підтримку Центральній Раді. З нагоди проголошення третього універсалу у листопаді 1918 р. в Житомирі та деяких інших містах Волинської губернії пройшли масові маніфестації, які продемонстрували прихильність місцевого населення до українського уряду.

Головними осередками культурно-просвітницької роботи на Волині на той час виступали «Просвіти», які активно працювали в Житомирі, Коростені, Брусиліві, Рівному, Острозі, інших містах та селах краю. Їхніми зусиллями закладаються українські театри, бібліотеки, хатичитальні, клуби, хори. В Житомирі виходить перша українська газета «Громадянин». Однак на середину січня 1918 р. більшовики захоплюють владу майже на всій Правобережній Україні. Їх інтервенція привела до кровопролитної громадянської війни в українському суспільстві, яка трагічно відгукнулася у долях багатьох волинян.

Наприкінці січня 1918 р., після захоплення більшовиками Києва, Центральна Рада змушена була виїхати зі столиці в напрямку до Житомира, а потім Коростеня та Сарн. Ось як згадував про цей період діяльності Центральної Ради Д. Дорошенко: «1 сотня січових стрільців під командою Сушка була вислана на ст. Коростень. За нею виїхав уряд і все військо, яке на ст. Коростень остаточно переформувалося. Після того рушили до Сарнів, які й були зайняті після невеликого бою. Уряд і штаб залишилися у вагонах на ст. Сарни... В Сарнах було використано величезні запаси військового майна, які залишилися тут від старої російської армії».

Отож у лютому 1918 р. осередком національної державності на короткий час стає Східна Волинь, де тоді опинилася Центральна Рада. У волинський період своєї діяльності вона приймає ряд важливих законодавчих актів. Серед них – закон про грошову одиницю (гривню), закон про громадянство УНР, закон про адміністративно-територіальний устрій УНР. У Сарнах голова Центральної Ради *Михайло Грушевський* (1866–1934) пише статтю «На порозі нової України. Очищення огнем», у якій розкриває суть московського більшовизму. Незважаючи на складність тогочасної

ситуації, її автор й надалі залишається переконаним, що «українство кінець кінцем виграє українську справу».

Здобувши перемогу «в українській справі» лише наприкінці ХХ ст., у наш час пошановано пам'ять про перебування Центральної ради на Волині, а також її лідера М. Грушевського. У вересні 1997 р., в Житомирі було відкрито меморіальну дошку, присвячену перебуванню тут у 1918 р. уряду УНР. У 2001 р., напередодні десятої річниці незалежності України, на пошану М. Грушевського пам'ятна дошка прикрасила західний фасад вокзалу залізничної станції Сарни. У 2002 р. пам'ятник великому сину України М. Грушевському був відкритий у м. Луцьку (скульптор Я. Скакур, архітектор А. Бідзіля).

*Затурці. Пам'ятник В'ячеславу
Липинському. 2002 р.*

29 квітня 1918 р. в історії української революції розпочався період *Гетьманату*, який характеризувався відтворенням традиційної системи гетьманської влади на чолі з Павлом Скоропадським. Головним ідеологом гетьманського руху виступав **В'ячеслав Липинський** (1882–1931), уродженець с. Затурці (тепер Локачинського району Волинської області). За Гетьманату він обіймав посаду посла Української держави у Відні. В. Липинський знаний пізніше як ідеолог українського консерватизму, політолог та історик. З його іменем пов'язана так звана державницька візія української історії. На його думку, насамперед інститути держави, а також політична еліта мають виступати основними державотворчими силами. Ці тези він обґрунтував у своїй праці «Україна на переломі», опублікованій у 1920 р. Поляк за походженням, але українець за самосвідомістю, за своє недовге і нелегке життя він зробив надзвичайно багато для утвердження віри народу у можливість, правомірність і необхідність побудови України як незалежної держави.

Затурці. Будинок, в якому народився В. Липинський

У 1931 р. хворий на туберкульоз В. Липинський помер у Відні, був перевезений і похований у с. Затурці на місцевому католицькому кладовищі, яке за радянської влади зрівняли із землею. Тільки на початку 90-х рр. ХХ ст. могилу В. Липинського відновили, встановили на ній хрест, а у 2002 р. – пам'ятник, автором якого є скульптор І. Дацюк. Сьогодні поступово відроджується і родовий маєток Липинських у Затурцях. У будинку, де він народився, передбачено створити меморіальний музей. Частково зберігся і старий парк родини Липинських.

Волинська земля народила і виховала багатьох відомих діячів українських визвольних змагань. Серед них – **Івана Огієнка** (1882–1972), міністра освіти в уряді УНР (згодом міністра віросповідань за Директорії). Видатний український церковний, науковий і громадсько-політичний діяч митрополит Іларіон (в миру – професор І. Огієнко) походив з Брусилова (тепер районний центр на Житомирщині). Пам'ятний в його біографії й Острогож, в якому він у 1903 р. в місцевій чоловічій гімназії екстерном склав іспит на атестат зрілості. Зауважимо, що в подальшому важливе місце в його багатогранній науковій спадщині займають питання острозького періоду в історії української культури (XVI–XVII ст.), зокрема, друкарства.

Любов до рідної землі І. Огієнко проніс через усе своє життя. Після Другої світової війни, опинившись в еміграції далеко за океаном, в Канаді, він пророоче виголосить: «Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю. Де хто народився, хто провів свої безтурботні дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею своєю

на ціле життя. А хто змушений буває відірватися від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужині, просять покласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...». У вересні 1993 р. на пошану великого земляка І. Огієнка в Житомирі було відкрито анотаційну дошку.

У квітні 1919 р., коли в Рівному перебував *уряд Директорії*, департамент освіти, очолюваний міністром І. Огієнком, знаходився в приміщенні Рівненського реального училища (на сьогодні в цій пам'ятці архітектури XIX ст. по вулиці Драгоманова, 19 розміщується обласний краєзнавчий музей). Рівненський освітянин Ф. Пекарський згадував згодом про зустріч із ним у стінах відомого на Волині навчального закладу і його пророчі слова: «Не спіть... є найкраща підмога зробити що-небудь гімназії. Надолужуйте. Гімназія у вашому місті з такими традиціями як Костомаров, Короленко має більші права, ніж яка інша...» (мова йшла про відкриття в Рівному української гімназії). Зазначимо, що побажання І. Огієнка таки збулося: у 1923 р. в Рівному була відкрита українська приватна гімназія, директором якої став вже згадуваний Ф. Пекарський.

Брав активну участь у діяльності Центральної Ради та Директорії (в останній як міністр торгівлі і промисловості) *Іван Феценко-Чопівський* (1884–1952), родом з м. Чуднова на Житомирщині, випускник першої житомирської гімназії. В еміграції – професор металургії з європейським ім'ям. У 1945 р. І. Феценко-Чопівського було заарештовано органами НКВС СРСР на території Польщі і засуджено на 10 років ув'язнення. Життя вченого трагічно обірвалося в одному із сталінських таборів у Комі АРСР у 1952 р. На сьогодні, завдячуючи зусиллям рідних та близьких вченого,

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)

житомирських краєзнавців ім'я І. Фещенка-Чопівського повертається на рідну волинську землю. Так, у 1996 р. відбулося символічне перепоховання праху видатного земляка з табірної могили в Абезі в могилу його батька Адріяна на Смолянському цвинтарі в Житомирі.

У 1919 р., за часів Директорії, радником та головою української дипломатичної місії в Греції був *Модест Левицький* (1866–1932) – громадський діяч і письменник, автор української граматики. Тривалий час він підтримував тісні стосунки з родиною Косачів. З 1927 до 1932 р. зі своєю сім'єю мешкав у Луцьку, працював лікарем і вчителем української мови, займався громадсько-культурною, просвітницькою та літературною діяльністю. Меморіальна дошка із рельєфним зображенням М. Левицького встановлена на будинку гімназії в Луцьку, де він викладав.

У 1918–1920 рр. Волинь стає ареною жорстоких боїв, в яких брали участь кілька армій: українська, більшовицька, білогвардійська, польська. Економічне становище краю в цей час характеризувалося як украй тяжке. Мешканці Волині були позбавлені елементарного – палива, хліба.

Весною 1919 р. політичне та військове становище у відновленій Директорією УНР ще більш ускладнилося. Більшовики перекинули на Волинь свої найкращі військові частини, зокрема, Таращанську дивізію, яка перейшла у контрнаступ у напрямку на Козятин. Виснажені українські війська відступали на захід, намагаючись зосередити головні сили в районі Рівне–Шепетівка–Кременець. З півдня українським військам загрожували з'єднання повстанських формувань Григор'єва і Махна. За таких обставин у квітні 1919 р. центром українського політичного життя стає Рівне, куди з Кам'янця евакуюються центральні державні установи. Тут була проведена реорганізація Директорії та сформований об'єднаний соціалістичний уряд, головою якого став Б. Мартос. При цьому були впорядковані функції Директорії та її взаємини з урядом.

Тим часом ситуація на фронті погіршувалась. Крок за кроком українські війська змушені були відступати на лінію Броди–Кам'янець–Дубно–Рівне. І навіть у цих складних умовах, на території, яка перебувала під контролем військ Армії УНР, проводилась робота по створенню органів української влади. Однак частина відомих політиків та державних урядовців стали в опозицію до соціалістичного уряду Б. Мартоса. Вночі 29 квітня 1919 р. в Рівному було організовано невдалу спробу державного перевороту на чолі з отаманом В. Оскілко. Повстання Оскілка внесло у військо УНР ще більшу дезорганізацію. Адже під час заколоту до Рівного були стягнуті

значні сили, тим самим був відкритий фронт більшовицьким військам.

Ускладнило становище українського війська навесні 1919 р. й поширення інфекційних захворювань – постійних супутників життєвих катаклізмів. Так, у Рівному помер від тифу у грудні 1919 р. **Василь Тютюнник** (1882–1919), полковник Генерального штабу армії УНР, незадовго до смерті – генерал-хорунжий, командувач армії УНР. Через 82 роки, у грудні 2001 р. на будівлі військового шпиталю в Рівному, де помер генерал-хорунжий, була встановлена меморіальна дошка. У 20–30-і рр. могилу військового діяча УНР на Дубенському кладовищі дбайливо доглядали учні місцевої української приватної гімназії, тоді ж був встановлений скромний бетонний пам'ятник з його барельєфним зображенням. У 1992 р. барельєфне зображення В. Тютюнника на пам'ятнику було відновлено рівненським скульптором О. Євтушенком.

Рівне. Пам'ятник Симону Петлюрі. 2001 р.

З метою увічнити пам'ять про перебування Директорії в Рівному, у 2001 р. на перехресті вулиць С. Петлюри і Пересопницької був закладений сквер. З ініціативи обласної організації Української Народної Партії 14 жовтня 2001 р. тут встановили погруддя головного отамана УНР Симона Петлюри (автори – скульптори П. Подолець, В. Стасюк; архітектори – Т. Мельничук, В. Шолудько).

5 травня 1919 р. уряд УНР покинув Рівне і евакуювався до Радзивилова. Після переїзду уряду Б. Мартоса і членів Директорії Ф. Швеця, А. Макаренка до Радзивилова, С. Петлюра був обраний 9 травня 1919 р. головою Директорії. І в цей скрутний для збройних сил УНР час, його не полишав намір про наступ на Червону Армію. Однак реорганізувати українське військо для боротьби з більшовиками не вдалося, оскільки почався наступ польської армії. В цей час в районі

Володимира-Волинського–Ковеля зосередилися прибулі із Франції військові формування генерала Ю. Галлера. 16 травня 1919 р. польські війська зайняли Луцьк. Невдовзі армія УНР опинилася затиснутою між більшовицькими і польськими військами на клаптику території завширшки декілька десятків кілометрів.

Перегорнемо ще одну сторінку національно-визвольних змагань на Волині 1917–20 рр., пов'язану з перебуванням на цій землі *Української Галицької Армії*. З метою збереження збройних сил ЗУНР, та керуючись потребами допомоги армії УНР, у липні 1919 р. відбувся перехід Української Галицької Армії на територію Наддніпрянської України. Її бойовий шлях, як відомо, проліг і по Волині. Так, 13-й сотні 5-ої Сокальської бригади УГА під командуванням сотенного Манька довелося обороняти станцію і село Іваничі (тепер райцентр Волинської області) від військ генерала Ю. Галлера. З інформації, опублікованій у Літописі «Червоної калини» у 1936 р., відомо, що сотня УГА, до складу якої входило 160 стрільців-новобранців з Галичини, переважно молодих юнаків, мужньо тримала оборону Іваничів з раннього ранку, і лише після обіду почала відступати, втрачаючи своїх бійців у непрохідних поліських болотах. У серпні 2001 р. у райцентрі Іваничі Волинської області був відкритий пам'ятник бійцям УГА.

Бійці УГА, у складі якої воювали і українські січові стрільці, вели на той час бойові дії з більшовицькими збройними силами в районі Шепетівки–Полонного та Житомира–Коростеня. Однак під ударами переважаючих сил ворога в середині вересня 1919 р. вони змушені були полишити Житомир. *Наприкінці 1919 р.* українська національна влада контролювала невелику ділянку території Волині (район Чорторії), звідки розпочався п'ятимісячний *Зимовий похід 5 тис. вояків УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка* на схід по тилах більшовиків і Денікіна. В числі тих, хто вирушив у запілля більшовиків, був *Олексій Алмазов* (1879–1936), командувач одного з підрозділів військ УНР. За бойові заслуги уряд УНР нагородив відважного командувача найвищою військовою відзнакою – орденом «Залізного хреста» та присвоїв звання генерал-хорунжого. По завершенні революційних подій, О. Алмазов деякий час (з 1935 р.) жив у Луцьку, займався активною громадською діяльністю. Переслідуваний польською владою, у грудні 1936 р. О. Алмазов помер від серцевої хвороби. На території колишнього цвинтаря, що в центрі Луцька, де він був похований, встановлений пам'ятний знак.

У листопаді 1921 р. під проводом генерала Ю. Тютюнника розпочався Другий зимовий похід, одним із напрямків наступу знову стає Волинь. Вихідним пунктом походу стало с. Борове (тепер Рокитнівського району Рівненської області). 7 листопада 1921 р. повстанцям на Волині вдалося захопити Коростень, проте сил утримати місто не вистачило. Оточені червоною кіннотою Г. Котовського біля містечка Базар (тепер Житомирська область) багато з них загинуло у битві й значна кількість потрапила в полон. 23 листопада 1921 р. під Базаром 359 чол. з числа полонених були розстріляні. Могила українських повстанців сьогодні позначена високим земляним пагорбом та величним кам'яним хрестом на його вершині.

Весною 1920 р. Червона Армія витіснила об'єднане польсько-українське військо з Волині. Як і попередні, цей відтинок бойових дій приніс багато жертв з усіх ворогуючих сторін. Так, місцем вічного спочинку стала волинська земля для трьохсот воїнів польської армії (так званих «галерників»), похованих у Рівному на Дубенському кладовищі, а майже впритул із польськими похованнями позначена монументом братська могила воїнів 1-ї кінної армії. В рівненському парку культури і відпочинку ім. Т. Шевченка (колишньому парку князів Любомирських) похований командир 36-ї кавалерійського полку 6-ї кавалерійської дивізії цієї армії О. Дундич. Під Дубно в с. Мирогоща загинув командир 2-ї бригади 11-ї кавалерійської дивізії 1-ї кінної армії С. Патолічев.

На сьогодні змушені констатувати, що створення повноцінного монументального літопису боротьби за незалежність України у ХХ столітті, вимагає проведення на території історичної Волині

Рівне. Пам'ятник Олеко Дундичу

серйозної пошукової і пам'яткоохоронної роботи з метою виявлення і взяття на державний облік пам'ятних місць, а також поховань учасників тих подій, насамперед воїнів УНР. Так, у межах сучасної Рівненської області вдалося розшукати поховання бійців армії УНР на громадських кладовищах та в деяких інших місцях у Здолбунові, Радивиліві, с. Шубків Рівненського району, Костополі, Острозі, Сарнах.

Незважаючи на те, що українська революція 1917–20 рр. зазнала поразки, багатьох представників української інтелігенції Західної Волині у міжвоєнний період, в умовах відновленої Польської держави не полишала думка про здобуття незалежності України. Великою їх заслугою була розбудова національного шкільництва, яке формувало нове покоління української молоді та розвивало її здатність розв'язати національне питання в інтересах українського народу. До цієї важливої справи були причетні такі найчисельніші громадські організації як «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок». Так, ініціатором створення у Рівному української приватної гімназії у 1923 р. виступили місцева організація «Просвіта», українська газета «Дзвін», учитель Ф. Пекарський. Наприкінці 20-х років щороку тут навчалося до двохсот учнів.

Рівненська українська приватна гімназія прирівнювалася в правах до державних, а її випускники могли вступати до вищих навчальних закладів Польщі. Однак відомий випадок, коли в 1930 р. рівненську гімназію позбавили цього права, оскільки під час проведення Шевченківського вечора гімназисти відмовилися співати польський державний гімн. Цей навчальний заклад давав не лише ґрунтовні знання, змістовним було і його позакласне життя. Окрім українського учнівського хору, тут діяли різні гуртки. Загартовуватися фізично, а також усвідомити себе, насамперед, українцями, допомагала українська молодіжна організація «Пласт» (аж поки її не заборонили наприкінці 20-х років). А ще нелегально в гімназійному середовищі поширювалися ідеї Організації українських націоналістів.

По-різному склалися долі її вихованців. Значна частина колишніх учнів пов'язала своє життя з боротьбою за незалежність України. Одні з них стали жертвами сталінського терору, інші були розстріляні німецько-фашистськими окупантами в роки Другої світової війни. Сьогодні в Рівному на двох будівлях, пов'язаних з діяльністю українською гімназії (по вул. 16 Липня, 6 та вул. Пушкіна, 17), встановлені меморіальні дошки.

Події 1939–1945 рр. залишили глибокий відбиток в історичній пам'яті народу України, адже на його долю випали страшні лихоліття

Другої світової війни, розв'язаної німецько-фашистськими загарбниками. Практично кожна українська родина відчула на собі її смертоносний подих. За підрахунками В. Косика, Україна під час війни втратила 8 млн. населення (19,1% від загальної його чисельності). Економіці України було завдано колосальних руйнувань та збитків. Понад 28 тисяч братських і одиночних могил, 45 тис. пам'ятників і обелісків по всій Україні – свідчення дорогої ціни, яку заплатили визволителі за свободу і довгождану перемогу над ворогом. Безперечно, що повне звільнення України від окупантів у жовтні 1944 р. та історична перемога над фашизмом у травні 1945 р. стали запорукою сучасної вільної, суверенної, незалежної Української держави.

На сьогодні можемо констатувати, що найчисельніша група пам'яток історії та монументального мистецтва у межах історичної Волині пов'язана саме з подіями Другої світової війни.

За радянських часів монументальний літопис, який увічнював всенародний подвиг перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, перебував під контролем компартійних і державних органів влади. При цьому громадськість широко залучалася до впорядкування братських могил радянських воїнів, місць масових захоронень жертв фашистської окупації, могил невідомих солдатів, пам'ятних місць перебування радянських партизанських загонів та комуністичного підпілля. Повсюди на теренах історичної Волині були споруджені пам'ятники землякам, які загинули в роки Другої світової війни. У 70–80-і рр. у багатьох районних і обласних центрах Великої Волині були споруджені меморіальні комплекси Військової Слави, монументи Вічної Слави. Вони продовжують нагадувати нашим сучасникам про жахливі втрати, пов'язані з останньою війною.

Незаперечний той факт, що фашистською ідеологією був передбачений геноцид єврейського та слов'янських народів. Українському населенню довелося сповна пізнати його на собі. Як і повсюди в Україні, нацистські окупанти на території волинської землі практикували масові розстріли населення, нищення осель мирних жителів. У ворожих застінках фашистських концентраційних таборів масово гинули в'язні. Так, лише в Рівному в трьох таборах смерті окупантами було знищено більше 100 тисяч чоловік. На місці одного з них, що по вулиці Білій, у 1968 р. був споруджений пам'ятник жертвам фашизму (автори – скульптори Б. Ричков, А. Пироженко, архітектор В. Герасименко). Він зведений на невисокому пагорбі, засадженому тополями. Центральну композицію пам'ятника

Рівне. Пам'ятник жертвам фашизму. 1968 р.

складають два перехрещені бетонні пілони, між якими розміщені чотири фігури скульптурної групи. Динамічні постаті передають страдницькі почуття радянських в'язнів у момент розстрілу. На правій стороні площадки встановлена скульптура скорботної жінки.

В роки війни трагедія спіткала жителів с. Кортеліси Ратнівського району Волинської області. З перших днів окупації вони переховували поранених радянських воїнів, а згодом переправляли їх до партизан. Чимало жителів села і самі поповнили ряди партизанського загону, який увійшов до складу радянського партизанського з'єднання О. Федорова. 23 вересня 1942 р. село оточили карателі із спеціальної роти «Нюрнберг». Зігнавши жителів на центральну площу, вони почали криваву розправу: було розстріляно 2892 чоловіка, спалено 715 дворів. У 1960 р. жителі села на братській могилі спорудили пам'ятник. Як нагадування про жертви фашизму у 1980 р. в Кортелісах був відкритий меморіальний комплекс (автори – скульптори А. Олійник, Н. Олійник, архітектор – Н. Корнєєв).

На захист українського населення ще восени 1941 р. на Поліссі уродженцем с. Бистричі (тепер Березнівського району Рівненської області) Тарасом Бульбою-Боровцем була створена так звана Поліська Січ. А з осені 1942 р. на Волині розпочалося формування збройних загонів ОУН (Б), політичним проводом якої був взятий курс на створення Української Повстанської Армії.

Між тим ворогами самостійної України виступали не лише нацисти, а й сталінський тоталітарний режим, що стало причиною непримиренної збройної боротьби між радянським і оунівським рухом Опору. Мало місце у роки Другої світової війни й українсько-польське військово-політичне протистояння на землях спільного проживання двох народів, яке вилилось у так звану волинську трагедію 1943–1944 рр. Не полишаючи думки про розв'язання проблеми української державності, **Українська Повстанська Армія** продовжувала війну з тоталітарною сталінською системою і після звільнення волинської землі Радянською Армією аж до середини 50-х рр. ХХ ст.

В радянський час, в силу ідеологічних настанов, у монументалістиці Волині не могло бути місця учасникам українського націоналістичного руху Опору. Однобокість монументальної пропаганди формувала у свідомості населення думку, що УПА діяла заодно із нацистською окупаційною владою, а значить так звані «українські буржуазні націоналісти» (такий ярлик радянська пропаганда прикріпила до учасників українського націоналістичного руху Опору) – вороги українського народу.

Лише в умовах незалежної України стало можливим віддати належну шану тим, хто був пов'язаний з українськими визвольними змаганнями в добу Другої світової війни і продовжував у нелегальних умовах боротися за українську державність у повоєнне десятиліття. В наш час громадськості при підтримці місцевих органів влади та демократичних політичних сил вдалося чимало зробити для збереження народної пам'яті про боротьбу УПА на Волині.

Сучасна сфера пам'яткознавчої діяльності розширюється за рахунок всебічного пошуку, вивчення та збереження пам'яток, пов'язаних із державотворчими процесами в Україні ХХ ст. Святий обов'язок перед минулим і майбутнім – закарбувати усі трагічні сторінки історії у повноцінному монументальному літописі. Так, багатьма дослідниками із залученням молоді ведеться пошук **поховань бійців УПА**, на їх могилах встановлюються пам'ятники. Пам'ятними знаками позначаються **місця боїв УПА** та **місця пам'ятних подій**, пов'язаних з їхньою діяльністю.

Символічні могили-кургани, пам'ятні знаки, монументи воякам УПА повсюди з'являються на волинській землі.

У серпні 1996 р. в с. *Дермань Здолбунівського району Рівненської області на місцевому цвинтарі, де похований генерал-хорунжий УПА Леонід Ступницький (Гончаренко)*, урочисто був відкритий пам'ятник. Уродженець Волині, кадровий військовий, Л. Ступницький проживав у Дермані з 1921 до 1944 р. В УПА був начальником штабу військової округи «Заграва», організатором старшинських шкіл УПА на північно-західних українських землях.

У лютому 1992 р. *на Рівненщині відбулися урочистості на честь головнокомандувача УПА «Північ» Дмитра Клячківського (Клима Савура)*. 12 лютого 1945 р. в урочищі Лісничівка поблизу с. Суськ, що в Костопільському районі на Рівненщині, він загинув у бою з військами НКВС. На місці його гибелі була відслужена панахида й освячений символічний курган-могила, а також березовий хрест з пам'ятною меморіаль-

Рівне. Пам'ятник Климу Савуру. 2002 р.

ною дошкою. У жовтні 2001 р. в пам'ять про Кліма Савура, а також бійців УПА – учасників українського руху опору у Рівному в районі цвинтаря «Грабник» була освячена каплиця. А через рік, 14 жовтня 2002 р., з нагоди 60-ої річниці від дня створення УПА, в центральній частині міста постав величний пам'ятник Климуну Савуру.

3 березня 2002 р. в с. Сухівці Рівненського району відбулося вшанування пам'яті видатного українського графіка, що воював у лавах УПА, Нілу Хасевича.

Бистричі.
Пам'ятник Тарасу Бульби-Боровцю

Рівне. Меморіальна дошка
Нілу Хасевичу

Він трагічно загинув 4 березня 1952 р. від рук НКВС. Зараз за Сухівцями, на місці колишнього хутора, де знаходилася криївка, у якій загинув Ніл Хасевич зі своїми побратимами, здіймається невисокий пам'ятник, що його встановила обласна організація РУХу. А біля залізничного вокзалу в Рівному, по вул. Кіквідзе, було відкрито меморіальну дошку.

Меморіальною дошкою в рідному с. Бистричі Березнівського району та пам'ятником у Березному пошанована сьогодні на Рівненщині пам'ять про земляка, організатора перших збройних загонів, пов'язаних з українським самостійницьким рухом, які з'явилися на Поліссі, Тараса Бульби-Боровця.

Позначена діяльність УПА й пам'ятними місцями на Волині. Одне з них – у с. Будераж Здолбунівського

району Рівненської області, де 21–22 листопада 1943 р. відбулася Перша конференція поневолених народів Східної Європи та Азії. Для участі в ній під охороною УПА прибуло 39 делегатів, які репрезентували 13 національностей. На конференції прозвучав заклик до народів СРСР створити спільний фронт для боротьби проти гітлерівських і сталінських режимів та заснувати Антибільшовицький блок народів. У 2003 р. з нагоди 60-ої річниці проведення конференції *місце події було позначене меморіальною дошкою.*

13 жовтня 2002 р. *в урочищі Гутвин, що біля с. Малий Стидин Костопільського району,* відбулося урочисте відкриття та освячення кургану-пам'ятника УПА на місці перебування *Головного штабу УПА.*

Зі зброєю в руках українські народні месники боронили населення від свавілля німецької адміністрації, вивозу молоді до Німеччини. *Один із перших боїв УПА на Волині з німецько-фашистськими окупантами відбувся 7 лютого 1943 р.* У ході бойової сутички одна рота (сотня) УПА під командуванням сотника Григорія Перегійняка (Довбенко, Коробка) звільнила на короткий час *м. Володимирець (сучасна Рівненщина).* Потому шлях вояків проліг від села до села аж до Висоцька. Тут, *у Висоцьку, відбувся бій,* в якому загинув сотник Довбенко. З нагоди 60-ліття легендарного бою у лютому 2003 р. *у Володимирці відбулося відкриття меморіальної дошки.*

У ніч з 10 на 11 березня 1943 р. сотня УПА атакувала завод в Оржеві (поблизу Рівного), де зберігалася значна кількість зброї та боєприпасів. Близько 60 німецьків окупантів було знищено під час цієї військової операції. Тоді ж в бою загинув командир сотні УПА *«Остан» (Сергій Качинський).* *На батьківщині командира перших відділів УПА, уродженця с. Піддубці Луцького району Волинської області С. Качинському в наш час була відкрита меморіальна дошка.*

Найбільшим за кількістю учасників та задіяної в бою військової техніки вважається так званий *Гурбенський бій,* який відбувся *в квітні 1944 р.* між частинами військової округи «Богун» УПА-Північ та повстанськими відділами УПА-Південь із радянськими збройними формуваннями НКВС. Майже п'ять тисяч повстанців УПА, з яких значна частина була лише нещодавно мобілізованою, протистояли тридцятитисячній регулярній Радянській Армії, у розпорядженні якої були танки, авіація, артилерія. Війська УПА понесли величезні (до півтори тисячі чоловік) втрати. Проте командирам УПА вдалося вивести з «Гурбенського котла» значну частину війська, яке продовжувало збройну

*Гурби. Відкриття першої черги Пантеону,
в якому перепоховані останки вояків УПА. 2007 р.*

боротьбу за незалежність України. У жовтні 2002 р. на місці легендарного бою відбулося відкриття пам'ятника загиблим українським воякам та перепоховання останків невідомого повстанця. А з 2006 р. розпочалися пошукові роботи на місці боїв. На сьогоднішній день знайдено останки 27 вояків, і ці пошуки продовжуються. **У травні 2007 р. в урочищі Гурби (поблизу Здолбунова на Рівненщині) була відкрита перша черга Пантеону, в якому перепоховали знайдені останки.** Ініціатори його спорудження наголосили, що це пам'ятне місце покликане вчити молоде покоління патріотизму та історії України.

Тисячі українських патріотів ціною власного життя боролися за незалежність України. Борцям за волю України, її соборність та незалежність у багатьох містах і селах історичної Волині встановлені пам'ятники.

В умовах державної незалежності України й демократизації українського суспільства відкрилися широкі можливості для створення повноцінного монументального літопису України. Вивчення і пропаганда пам'яток історії та культури дозволяє наблизити до наших сучасників героїчне минуле волинської землі, об'єктивно реконструювати історичний процес.

**Запитання
для
самоконтролю**

1. З'ясуйте семантичний зміст понять «пам'ятник» і «пам'ятка».
2. Проаналізуйте класифікацію пам'яток історії за способом збереження інформації.
3. Обґрунтуйте визначення «пам'ятка містобудування та архітектури».
4. Коли на Волині з'являються перші слов'янські фортеці?
5. На які види за схемою оборони поділяються городища періоду Київської Русі?
6. З яких укріплених частин склалися давньоруські міста?
7. Охарактеризуйте дерев'яні конструкції, що використовувалися для посилення укріплень міст періоду Київської Русі.
8. Охарактеризуйте кам'яні волинські вежі другої половини XIII–XIV ст.
9. Дайте порівняльну характеристику Луцького і Острозького замків.
10. Наведіть приклади «регулярних» фортець, збудованих на Волині у XVI–XVII ст.
11. Назвіть волинські пам'ятки архітектури культового призначення періоду Київської Русі.
12. Дайте характеристику планової структури волинських церков доби середньовіччя.
13. Назвіть волинські пам'ятки дерев'яної архітектури культового призначення XVI–XVIII ст.
14. Охарактеризуйте пам'ятні місця на Волині доби козаччини. Діяльність яких ватажків козацтва була пов'язана з Волинню?

**Запитання
для
самоконтролю**

- 15.** З якими населеними пунктами Волині пов'язане розгортання бойових дій в часи Української національної революції середини XVII ст.?
- 16.** Назвіть усі види пам'яток (археологічних, історичних, монументального мистецтва і живопису, архітектури тощо), відомих на полі Берестецької битви.
- 17.** Яку інформацію про культурно-освітнє життя Волині зберігає Пересопницьке Євангеліє?
- 18.** Охарактеризуйте сучасний стан вивчення пам'яток Острога.
- 19.** Що Вам відомо про пам'ятки історії та культури Дерманя? Імена яких уродженців цього волинського села широко відомі сьогодні в Україні?
- 20.** Подайте маршрут подорожі Т. Шевченка по Волині і опишіть найбільш достовірні місця його перебування на волинській землі.
- 21.** Охарактеризуйте пам'ятні місця, пов'язані з перебуванням Лесі Українки на Волині.
- 22.** Яким чином на сьогодні увічнена пам'ять про славетних польських громадських діячів, науковців і письменників XVIII–XX ст., пов'язаних із волинським краєм?
- 23.** Охарактеризуйте пам'ятні місця, пов'язані з перебуванням В. Короленка у Рівному.
- 24.** Імена яких діячів науки увічнює волинське пам'яткознавство?
- 25.** Що Вам відомо про увічнення подій Першої світової війни на теренах історичної Волині?
- 26.** З'ясуйте обставини перебування у січні 1918 р. Центральної Ради на Волині та вкажіть пам'ятні місця, пов'язані з її діяльністю.
- 27.** Проаналізуйте, як у сучасному волинському пам'яткознавстві відображена діяльність уродженців

Запитання для самоконтролю

краю – відомих діячів українських визвольних змагань 1917–1920 рр.

28. Аналізуючи пам'ятки історії, знайдіть підтвердження перебування на Волині Директорії весною 1919 р.
29. Охарактеризуйте найбільш відомі історичні пам'ятки Волині часів Другої світової війни.
30. Назвіть пам'ятки монументального мистецтва, які були споруджені на теренах історичної Волині в добу незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. – К., 1995.
2. Антончик А. Квіт пам'яті неопалимий: Історія створення пам'ятника Т. Г. Шевченкові в с. Бережниця Дубровицького району на Рівненщині. – Рівне: Азалія, 1996.
3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : Навчальний посібник / Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свешніков І. К. та ін. – К., 1997.
4. Бірюліна О. Луцьке Хрестовоздвиженське братство 19 ст. // Волинь назабуття: Тези V регіон. наук-практ. конф. – Рівне, 1994. – С. 33–35.
5. Гатальська Н. Спадщина Липинських у Затурцях // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К. – Філадельфія, 1994. – С. 246–250.
6. Денисюк В. Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути: Історико-краєзнавчий нарис. – Вид. третє. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 112 с.
7. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): Монографія. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2004.
8. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995.
9. Іващенко О. М. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. – Житомир: Полісся, 2006. – Вип. 6.
10. Льюшин І. І. До питання про Волинську трагедію 1943–1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 115–123.
11. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1986.
12. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К., 1998.
13. Заброварний Б., Бернадський Б. Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині і Полісся:

- Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. історико-краєзн. конф. – Луцьк, 2003. – С. 304–306. – Ч. 2.
14. Комзюк В. Колодяжне на Волині. Історія садиби Косачів в документах і спогадах // Волинський музей: Історія і сучасність: Наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 111–122.
 15. Костриця М. Ю. Законотворча діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради в Житомирі та Коростені (кінець січня – початок березня 1918 р.) // Проблеми українського державотворення: Історія і сучасність: Матеріали міжнар. наук.- краєзн конф.: У 2-х т. – Житомир: М. Косенко, 2007. – Т. 1.
 16. Кралюк П. М., Торконяк р. (отець Рафаїл), Пасічник І. Д. Острозька біблія в контексті української та європейської культури. – Острог: Вид-во НаУ «Острозька Академія», 2006.
 17. Крамар Є. С. Про подорож Шевченка по Волині // Літопис Волині. – 1977. – № 12. – С. 33–43.
 18. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волин. обл. друк., 2004.
 19. Лепявко С. Криштоф Косинський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 210–218.
 20. Лепявко С. Семерій Наливайко // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 219–227.
 21. Носов К. Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв. – М.: Полигон, 2003.
 22. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1987.
 23. Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 140–154.
 24. Прищепя О. Вулицями Рівного. – Рівне, 2006.
 25. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140.
 26. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–47. – Ленинград: Наука, 1982.
 27. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград: Наука, 1986.
 28. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989.
 29. Рычков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002.
 30. Рычков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004.
 31. Свешніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили». – Л.: Каменяр, 1990.
 32. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1993.
 33. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К.: Укр. видавничя спілка, 2005.

34. Терський С. Лучеськ Х–ХV ст. – Л.: Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2006.
35. Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2005.
36. Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. – К.: Наук. думка, 1992.
37. Тронько П. Т. Внесок народу України в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 87–90.
38. Ткачоу М. А. Вежы валынскога тыпу і їх распаусюджванне на Беларусі // Беларускія старажытнасці. – Мінск, 1972. – С. 312–331.
39. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992.
40. Чепіга І. Пересопницьке євангеліє // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – С. 190–195. – Вип. 24.
41. Шовкопляс Г., Шовкопляс І. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1990.
42. Яковенко Н. Дмитро Вишневецький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 76–84.
43. Яковенко Н. Костянтин Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 68–76.
44. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: Наук. думка, 1986.
45. Ярошинський О. Б. Волинь у роки української національної революції середини ХVІІ ст. – К.: СтилоС, 2005.

Розділ 6

НУМІЗМАТИКА ВОЛИНІ

- 6.1.** _____
Нумізматичні джерела
в історико-красознавчих
дослідженнях Волині 303
- 6.2.** _____
Антична монета на Волині 306
- 6.3.** _____
Грошовий обіг на Волині
у середньовіччі 312
- 6.4.** _____
Російська імперська
фінансово-грошова система 323
- 6.5.** _____
Нумізматичні джерела Волині
доби Української національно-
демократичної революції
1917–1920 рр. 330

НумізMATика вивчає монети, історію грошового обігу і техніку монетної справи, розробляє прийоми та методи дослідження нумізматичних знахідок, займається виявленням монет, їх обліком (реєстрацією), визначенням (атрибуцією), класифікацією, топографуванням, встановленням ступеня поширення і побутування, пошуком писемних джерел, вивченням історії монетних дворів, виясненням їх суспільних, економічних і політичних функцій.

Основним об'єктом вивчення нумізматики є самі монети від часу їх появи у VII–VI ст. до н. е. і до сьогодення.

Боністика займається вивченням бон, тобто паперових грошових знаків і цінних паперів: банкнот, державних і банківських білетів, чеків тощо.

Нумізматика і боністика торкаються сфери грошового обігу і грошового рахунку. Адже і металеві, і паперові гроші в багатьох державах функціонували і функціонують в системі грошового обігу, об'єднані грошовим рахунком, а тому їх історія тісно пов'язана між собою. І якщо колекціонеру здебільшого достатньо систематизації окремих монет, або окремо – бон, то досліднику необхідно глибоко вникати у сутність лічби грошей певного часу, техніки карбування та емісії, сфери обігу.

6.1. НУМІЗМАТИЧНІ ДЖЕРЕЛА В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛИНИ

Монети і бони є важливими історичними джерелами, їх можна розглядати в якості засобів обігу; політичної пропаганди; пам'яток фінансової системи, держави і права; пам'яток мистецтва; предметів колекціонування.

Для вчителя історії монети і бони – незамінний наочний посібник на уроках і в гуртковій роботі, цінні експонати в експозиції шкільного музею.

Необхідну інформацію для проведення нумізматичних і боністичних досліджень містять спеціальні каталоги, довідники, посібники. Вони включають дані про монети чи бони певної території, місцевості, історичної епохи, про техніку і технологію їх виготовлення, територіальне і хронологічне їх поширення, побутування, час чеканки, про матеріал, вагу, тираж, емісії, найважливіші знахідки, розвиток монетної справи та інші дані.

Найважливішим напрямком нумізматичної роботи є *опис монет*. Кожну монету характеризують такі основні поняття як *розміри (в міліметрах), маса, лицевий бік (аверс), який свідчить про приналежність монети (символ чи герб міста, держави, портрет правителя), і зворотний бік (реверс), країна чеканки, володар монетної регалії (правитель, місто, союз держав), вартість (номинал), вміст дорогоцінного металу (проба), написи (легенда) і зображення (іконографія).*

Важливу інформацію для краєзнавця дає *складання списків знахідок монетних скарбів і окремих монет* у регіоні з наступною науковою обробкою матеріалу і нанесенням їх результатів на карти. *Метод картографування* дає у руки дослідників історії давніх часів багатющий матеріал.

Із топографічних описів і нумізматичних карт історики дізнаються про розміщення давніх економічних центрів, мережу торговельних шляхів, напрямки зовнішньої та інтенсивність внутрішньої торгівлі на українських землях у різні історичні епохи.

При зверненні до топографічних зведень знахідок монет і нумізматичних карт у поле зору дослідника потрапляють зовсім невеликі економічні і торговельні центри, дрібні місцеві комунікації, які не так вже й часто знаходили відображення у писемних джерелах. Особливо це стосується доби середньовіччя. Багато може дати історикові й аналіз скарбів за кількісними та якісними показниками. Адже монети є своєрідними візитними картками тих міст і країн, де вони виготовлені. Тому, визначаючи співвідношення між монетами досліджуваних скарбів, можна встановити, гроші яких саме країн були найбільш ходовими в регіоні у ту чи іншу епоху.

Аналіз якісного складу скарбів може розповісти й про те, з якими містами і країнами підтримували торговельні зв'язки українські купці. Кількість монет у скарбі, цінність їхнього металу переконливо свідчать про майновий стан, отже, про соціальне становище тієї особи, яка цей скарб заховала.

Історія грошей на Волині цікава тим, що тут в обігу були римські монети, грошові гривні доби Київської Русі, монети литовські, польські та багатьох європейських держав середньовіччя, російські, українські та інші монети і паперові знаки. Враховуючи загальні тенденції грошового обігу в Україні та регіональні особливості цих процесів, ***можна виділити такі періоди в історії грошового обігу Волині:***

Пізньоримський час:

- Обіг римської монети (перша половина I тис. н. е.).

Княжа доба:

- надходження невеликої кількості західноєвропейської монети (X–XI ст.);
- «безмонетний період», використання вагових одиниць срібла (грошових гривен) та ювелірних виробів й інших грошових замінників (XII–XIII ст.).

Литовсько-польська доба:

- поява в обігу срібних монет, серед яких переважають празькі гроші та литовські денарії (XIV–XV ст.);
- поживлення товарно-грошових відносин, використання монет литовських, польських та інших європейських держав (XVI–XVIII ст.).

Під імперською владою:

- запровадження і використання монет і бонів Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.).

Період Української національно-демократичної революції:

- обіг монет і бонів різних урядів і держав, зокрема, УНР та УСРР, місцевих грошей (1917–1920).

Міжвоєнний період:

- обіг у Волинському воєводстві монет і бонів Польської держави;
- на території Східної Волині впровадження платіжних засобів радянської держави (1921–1939).

Радянський період:

- обіг грошових знаків Радянського Союзу (1939–1991).

Україна в умовах незалежності:

- після проголошення незалежності України введення купоно-карбованців, а з 1996 р. – українських грошових знаків – гривень і копійок (з 1991 р.).

Ознайомлення з історією грошового обігу на Волині свідчить про те, що цей регіон є своєрідною скарбницею грошей багатьох держав і народів. Цікаві нумізматичні збірки зберігаються у Волинському, Рівненському, Житомирському обласних краєзнавчих музеях, Острозькому і Дубенському історико-культурних заповідниках.

6.2. АНТИЧНА МОНЕТА НА ВОЛИНІ

В перших століттях нашої ери на території Волині значного поширення набуває римська монета. Це переважно срібні денарії вагою 3,4–4,5г, але трапляються також мідні і золоті монети. Такі знахідки були відомі в Україні ще за доби середньовіччя під назвою «Іванових голівок». Зображення голови імператора у профіль на монеті сприймалося як зображення голови Іоанна Хрестителя, тому такі монети вважалися предметами християнського культу і в народі використовувалися як медальйони-обереги та прикраси.

Римські монети зустрічаються переважно в межах лісостепової зони України як поодинокі знахідки на поселеннях та у похованнях, а також у комплексах скарбів. Найчастіше скарби нараховують від 10 до 300 монет. Масове поширення на території України мали монети, карбовані від часів імператора Траяна (97–117), а найчастіше і в найбільшій кількості зустрічаються монети II ст. н. е. Антоніна Пія (138–161) і Марка Аврелія (161–180). Монет часів Коммода (180–192) вже значно менше, а монети, карбовані після Септимія Севера (193–211) трапляються надзвичайно рідко.

На Волині в різні часи було знайдено цікаві скарби римських монет. Так, ще у 1890 р. між селами Рубче і Бегень (тепер Рівненського району) місцеві жителі натрапили на горщик з монетами. З них науковцям вдалося визначити 118 срібних денаріїв від Адріана (117–138) до Септимія Севера. Нині вони зберігаються в Історичному музеї в Москві та у Варшавському археологічному музеї.

У Мізочі Здолбунівського району Рівненської області в 1927 р. було знайдено скарб, з якого вдалося зібрати 102 монети від Антоніна Пія до Коммода. Знахідку було передано до Варшавського археологічного музею.

На території історичної Волині найбільші скарби були знайдені поблизу сіл Брани і Борочиче (тепер Горохівського району Волинської області). У 1929 р. під час будівництва залізниці біля с. Борочиче знайдено скарб, який включав кілька тисяч монет від Веспасіана (69–79) до

Септимія Севера та посуд античного виробництва. У скарбі з села Брани крім монет були також два золоті медальйони Траяна. Такі медальйони призначалися для дарунків як знаки пошани від самого імператора, або виготовлялися у зв'язку з визначними подіями в історії Риму, як правило, на честь перемоги над небезпечним ворогом. Медальйони, великі і малі, роздавалися вищим військовим чинам, видатним цивільним особам. Вони вручалися також в особливих випадках окремим вождям варварських племен, які займали суміжні з імперією території, були союзниками імперії і визнавали верховну владу імператора. Такі медальйони для варварських королів були своєрідними символами влади, підтвердженої самим імператором.

У повоєнні роки значні скарби трапилися у Новограді-Волинському Житомирської області та с. Збуж Костопільського району Рівненської області. Останній скарб включав близько 200 римських денаріїв, два масивні срібні кільця і золотий перстень. Було визначено 177 монет, від Траяна до Септимія Севера. Вони зберігаються у Львівському історичному музеї.

Обіг римської монети на території України дослідники пов'язують з періодом розвитку населення, яке залишило пам'ятки черняхівської та вельбарської культур. Період їх розквіту припадає на III–IV ст. Знахідки великої кількості римських монет та виробів античних майстрів вказують на тісні економічні зв'язки населення України з римськими провінціями.

Аналіз писемних та археологічних джерел свідчить, що найбільш інтенсивні контакти населення України з римськими провінціями припадають на III–IV ст. В той же час більшість знайдених тут монет карбовані у I–II і на початку III ст. Така невідповідність вимагає пояснення. Найбільш прийнятною серед науковців є точка зору німецького вченого Т. Моммзена, автора трьохтомної «Римської історії», про те, що головною причиною припинення надходження монети було так зване псування монети, яке римські імператори практикували особливо активно у III ст. н. е., внаслідок чого варвари відмовлялися приймати низькопробну монету.

Денарій в часи Нерона (54–68) відповідав 1/96 римського фунта, тобто мав 3,41г чистого срібла. Домішка міді становила 5–10 %. У III ст., під час правління Септимія Севера вагова частка срібла знизилася до 40–50 %. Іншими словами, у III ст. римська монета втратила свою вартість. При імператорі Каракаллі (211–217) взамін повноцінних срібних денаріїв починається випуск білонових антонініанів. Однак варвари добре розуміли

Римська монета

1–3 – срібні денарії Веспасіана; 4, 5 – срібні денарії Тіта; 6, 7 – срібні денарії Доміціана;
 8 – срібний антоніан Нерви; 9 – срібний денарій Нерви; 10, 12–15 – срібні денарії Траяна;
 11 – мідний ас Траяна; 16, 18 – срібні денарії Адріана; 17 – мідний сестерцій Адріана.

Медальйон імператора Іовіана. Аверс, реверс. З Борочиче на Волині

різницю між чистим благородним металом і дешевим сплавом, вони довгий час продовжували використовувати стару повноцінну монету. Як відзначав відомий український історик М. Брайчевський, тривалість обігу монети в давнину нічим не лімітувалась. Вартість монети визначалася повноцінністю і вагою металу. Тому практичною межею обігу була значна втрата металу.

Нові археологічні дослідження, проведені Д. Козаком, засвідчили, що на території Волині від Західного Бугу до Горині та Случі у III–IV ст. поселяються племена, які залишили пам'ятки вельбарської культури. У сучасних науковців, як вітчизняних так і зарубіжних, не викликає сумніву, що волинські пам'ятки вельбарської культури сформувалися в результаті переселення населення з басейну р. Вісли, в тому числі і східногерманських племен, основу яких складали готи.

Помірний клімат, родючі землі, густі лісові масиви, наявність великої кількості річок та озер, які разом створювали міцну базу для господарської діяльності, нарешті, панівне становище серед оточуючого корінного населення сприяли високому і стабільному зростанню народонаселення, розквіту готських племен, накопиченню племінною верхівкою багатств. Останньому сприяли, мабуть, також численні грабіжницькі війни на кордонах з Римською імперією.

На Волині відомі скарби великої майнової вартості. Власниками таких скарбів – Ласківського, Борочицького, Бранівського та інших були люди з високим соціальним статусом. Писемні джерела свідчать, що основну масу населення готів складали вільні общинники, серед яких вирізняють простий народ і знатних людей, зокрема, старійшин, вождів, королів. Реальна влада у суспільстві належала племінній раді і раді племінного союзу. У військових походах вождь чи король мав, очевидно, більше прав.

Саме війна була важливим джерелом накопичення багатств вождів та королів. Прагнення до наживи, нагромадження у своїх руках найбільшої кількості коштовностей, які підвищували соціальний статус, штовхало військових ватажків і рядових общинників до війни, грабунків, найманства. Римська адміністрація для захисту державних кордонів вербувала варварів у свою армію. Підкупам та винагородами перетягувала на свій бік цілі загоони на чолі з військовими ватажками та племінними королями.

Тому найбільші скарби, знайдені на Волині, треба розглядати як такі, що належали тим військовим вождям, які ходили з цих земель на рубежі імперії і вступали у безпосередні військові чи дипломатичні стосунки з Римом. У цих скарбах представлена доволі велика кількість золотих медальйонів, які були найвищою відзнакою Риму за військову доблесть чи інші заслуги. Це свідчить, що воїни з Волині у другій половині IV – на початку V ст. відігравали важливу роль у військових подіях Подунав'я.

Велику кількість скарбів було зарито в землю в один і той же період – на початку V ст. і не підібрано власниками, що свідчить про якусь надзвичайно драматичну ситуацію, яка склалася для населення Волині в цей час. Хто міг її створити? Ворогами готів з другої половини IV ст. на території України були гуни і слов'яни. Але гуни діяли переважно у степовій частині України і становили загрозу для готів, що займали землі Північного Причорномор'я, можливо, Подніпров'я. Тому, на думку Д. Козака, вірогідніше пов'язати події на Волині з війною, що розпочалася між слов'янами та готами в останній чверті IV ст. і знайшла відображення в історії готів, описаній Йорданом у його праці «Готика». Ця війна, яка спочатку, як пише Йордан, проходила з перемінним успіхом, закінчилася поразкою слов'ян. Слов'янського вождя Божа і його соратників було розіп'ято, за римським звичаєм, як рабів – на хрестах. Але, як свідчить подальший хід подій, це не був остаточний результат війни. У V ст. слов'яни заселяють всю територію Правобережної України, а готські

поселення зникають. Вірогідно, організатором цієї війни з боку слов'ян могло бути міжплеменне об'єднання, сконцентроване у Подністров'ї – від його верхів'їв до Буковини. Це єдиний на території України регіон дуже щільно заселений слов'янами – творцями своєрідної групи черняхівської культури, де протягом III–IV ст. не відзначено безпосередніх впливів германців. Під час війни це об'єднання могло перерости у військовий політичний міжплеменний союз, відомий з писемних джерел під назвою дулібського – перше і найбільш раннє політичне, протодержавне об'єднання слов'ян. Воно концентрувалося, на думку дослідників, саме на території Подністров'я та Волині.

Якщо це так, то готи Волині, що межували з подністровськими слов'янами, на чолі зі своїми військовими ватажками могли брати участь у подіях, в результаті яких багатьом воїнам не судилося повернутися до своїх домівок, а решті – назавжди залишити добре обжиті протягом понад двох століть місця, поступившись ними корінному люду – слов'янським дулібам.

*Виставка «Українські гроші – історія і сучасність».
Рівненський обласний краєзнавчий музей*

6.3. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ВОЛИНІ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

У ранньому середньовіччі, особливо в VI–IX ст., монети на території Волині зустрічаються надзвичайно рідко. Тому не можна говорити про якусь більш-менш помітну їх роль як засобу купівлі та продажу. Наприклад, під час розкопок Зимнівського городища поблизу Володимира-Волинського було знайдено візантійську посріблену монету VI–VII ст. з двома отворами для підвішування. Отже, її використовували як прикрасу.

На території України справжній грошовий обіг розпочався у IX ст., коли з'являється велика кількість арабських срібних монет – куфічних дирхемів. Вони названі так від грецької монети – «драхми», а написи на них виконувалися стилізованим арабським шрифтом – «куфою». Знахідки їх концентруються на основних торгових шляхах, на берегах великих рік Східної Європи – зокрема, Дніпра, Десни, Сіверського Дінця, а *для Волині дирхеми не характерні.* В X ст., коли різко скоротився приплив куфічних дирхемів, на Русі з'явилися *західноєвропейські денарії.* Так, у Луцьку в 30-і рр. XX ст. було виявлено скарб монет XI ст., що складався головним чином із германських денаріїв і вендок.

В кінці X ст. київський князь Володимир Святославич починає карбування власної монети. Це були срібляники та златники. Монети карбували також його сини – Святополк і Ярослав, а на Тамані знайдено кілька монет Олега Святославича 70-х рр. XI ст. Всього відомо десять золотих і більше трьохсот срібних монет цих князів.

Руське монетне карбування, що виникло услід за прийняттям християнства, в першу чергу було викликане політичними потребами історичного моменту. Це підтверджують і написи на монетах, які мали репрезентативний характер, і є найдавнішими державними документами Русі, що дійшли до нашого часу. Спочатку на златниках був напис «Владимир, а се его злато», що стверджувало право князя карбувати власну монету. В скорому часі ця легенда була замінена іншою – «Владимир на

*Златник Володимира Святославича.
Золото*

*Срібляник першого типу Володимира
Святославича. Срібло*

*Срібляник Ярослава Володимировича
часів правління в Новгороді. Срібло*

*Срібляник Святополка Ярополчича.
Срібло*

столе» (тобто на престолі). Цим підкреслювалось становище князя як суверенного правителя, володаря держави.

Період XII–XIII ст. у нумізматичній літературі прийнято називати «безмонетним». З обігу на території України-Русі майже повністю зникає карбована монета, натомість у скарбах ми зустрічаємо **монетні гривні**. Монетними гривнями називають зливки срібла певної форми і ваги. За цими ознаками гривні діляться на кілька типів: київські, новгородські та чернігівські. Перші стандартні гривні з'явилися в кінці XI ст. У Києві це були шестикутні зливки вагою в середньому біля 160 г. Їхня вага пов'язана із вагою візантійської вагової одиниці – літри (163,73 г).

На Волині срібні київські гривні відомі зі скарбів біля сіл Городок і Хотин поблизу Рівного, біля Висоцька Дубровицького району на нижній

Дорогобуж. Чернігівські гривні

Горині, поблизу міста Миропіль на Случі, випадково знайдено в Луцьку, виявлено під час розкопок на городищі в селі Городище Шепетівського району Хмельницької області. А золоту київську гривню було знайдено наприкінці XIX ст. поблизу міста Корець.

Новгородські та чернігівські гривні мають вагу близько 200 г, їх теоретичну норму пов'язують з півфунтом (204,756 г), тобто гривнею срібла. Новгородська гривня входила до складу скарбу срібних прикрас XI – початку XII ст., знайденого у селі Торговиця Млинівського району Рівненської області. Це срібна паличка завдовжки 17 см і вагою 193 г. Дві чернігівські гривні було виявлено під час розкопок літописного міста Дорогобуж.

Закінчення «безмонетного періоду» на землях України дослідники пов'язують із появою **празьких грошей**. Їх почали карбувати на рубежі XIII і XIV ст. у столиці Чехії – Празі при королі Вацлаві II (1278–1305). Ці великі, діаметром близько 3 см, виготовлені із високопробного срібла монети з середньою вагою 3,7 г вигідно вирізнялися від інших тогочасних монет, зокрема, брактеатів – тонких, немов пелюстки, ламких монет з вагою в десяті долі грама. Уже в першій половині XIV ст. празькі гроші з'явилися на території Галицької Русі та Волині. Згодом вони розповсюдилися і на інших українських землях.

У XIV ст. розпочався випуск монети на території України. Перші монети були карбовані у найбільшому місті Галицької Русі – Львові, на думку М. Котляра, приблизно у 1351–1354 рр. Галичина в цей час була завойована Польщею (1349), але зберігала права автономії. Випуск монети у Львові був зумовлений розвитком галицької економіки і торгівлі.

Торговиця. Новгородська гривня зі скарбу срібних прикрас

У документах кінця XIV ст. галицько-руські напівгроші виступають під назвами «гроші руської лічби», «монета, що курсує в руській землі».

У 60-х роках XIV ст. відновлюється карбування монет у Києві за князя Володимира Ольгердовича (1362–1394). Вони були в обігу на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Виготовляли їх на кружечках розплющеного дроту (як монети північно-руські), тоді як польські, литовські та інші західноєвропейські монети виготовлялися на кружечках, вирізаних із пластини срібла.

На Волині у скарбах XIV–XV ст. домінують празькі гроші, зустрічаються також литовські денарії («пенязі»), вагові зливки срібла – гривні і, зрідка, монета польська та львівського карбування. Так, наприклад, знайдений у 1897 р. скарб із с. Пулганів (сучасне с. Промінь Луцького району Волинської області) включав 400 празьких грошів, 800 литовських денаріїв і галицько-руський напівгріш. Як вказує український дослідник монетного обігу доби середньовіччя М. Котляр, у XV ст. в Польщі 1 гріш дорівнював трьом солідам (тернаріям), а 1 солід дорівнював трьом денаріям.

У монетній лічбі Великого князівства Литовського з XIV ст. використовувалась одиниця рахунку грошей – копа, що об'єднувала 60 монет (руських карбованих у Львові напівгрошів). Так, наприклад, село Ровноє (сучасне м. Рівне) у 1461 р. було продане І. Дичком князеві С. Несвицькому «...за 300 коп широких грошей чеське личбы...».

У XIV–XV ст. обіг монет на Волині був у стадії становлення, на ринку курсували монети двох-трьох номіналів небагатьох країн, головним чином, празькі гроші й руські напівгроші, литовська й польська срібна монета. З'являються золоті монети – флорини.

У XVI ст. на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Польщі спостерігається економічне піднесення. Зростає

Київське князівство. Монети князя Володимира Ольгердовича (1362–1396). Срібло

1 – Королівство Польське. Володислав Ягайло (1386–1434). Руський (галицький) півгріш (квартник). Срібло; 2 – Королівство Польське. Володислав Ягайло (1386–1434). Львівський півгріш. Срібло; 3 – Велике князівство Литовське і Руське. Вітовт (1392–1430). Монетний двір Вільно (Луцьк?)

виробництво сільськогосподарської продукції, розвивається фільваркове господарство, розбудовуються міста. Ці тенденції були характерні і для Волині. Економічне зростання цього регіону було пов'язане із загальними процесами, що відбувалися у Великому князівстві Литовському і Польщі. Після Люблінської унії польсько-литовська держава розширила свої володіння в Прибалтиці і стала головним постачальником на ринки Західної Європи хліба, меду, худоби, поташу, попелу, овечих шкір, льону, пеньки, лісу та найбільшим імпортером міді, заліза, срібла, сукна, оселедців, галантереї, інших товарів західноєвропейського походження.

У зв'язку зі стрімким зростанням обсягів товарної продукції спостерігаються важливі зміни у монетній справі європейських країн. Якщо раніше переважна більшість країн обходилася монетами двох чи трьох номіналів, то з *другої половини XVI ст.* грошовий ринок поповнився цілим рядом нових номіналів.

Основним номіналом грошового обігу на українських землях був гріш. Населення віддавало перевагу литовським грошам, оскільки вони були кращої якості, ніж сучасні їм польські гроші. Половинною фракцією гроша був напівгріш – найбільш поширена до середини XVI ст. монета на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Польщі. Денарії (пенязі) майже до кінця XVI ст. були єдиною дрібною монетою. З 1579 р. їх, по суті, замінили соліди (шеляги).

Один із найбільших скарбів на Волині, що включав монети першої половини XVI ст., було знайдено біля села Малинівка (стара назва – Коростятин) Гощанського району Рівненської області. Він нараховував 3017 срібних грошів Великого князівства Литовського, Польщі, Пруссії, Сілезії та міста Данциг.

У другій половині XVI ст. на українському грошовому ринку з'являються *трьохгрошовики і чотирьохгрошовики.* Тоді ж в обігу поширюються *таляри* – великі срібні монети вагою 28–29 г. Перші талари були карбовані в 1519 р. у Богемії, а пізніше їх почали карбувати в багатьох країнах Західної Європи.

У період правління Стефана Баторія в 1578 р. було уніфіковано польську і литовську монетні системи, а з 1579 р. емісія польської і литовської монети здійснюється за єдиною стопою.

Окрім срібних монет на українських землях в обігу перебували золоті монети багатьох країн. В актових матеріалах XVI ст. часто зустрічається термін «червоний золотий». Золоті монети були найбільш

1 – Чехія. Вацлав IV (1378–1419). Празький гріш. Срібло; 2 – Велике князівство Литовське і Руське. Олександр Ягеллон (1492–1506). Денарій. Срібло; 3 – Королівство Польське. Ян Ольбрехт (1492–1501). Півгріш. Срібло; 4 – Велике князівство Литовське і Руське. Сигізмунд I Старий (1506–1548). Півгріш 1513 р. Срібло; 5 – Пруссія (під владою Польщі). Сигізмунд I Старий. Гріш 1533. Срібло

авторитетними платіжними засобами в добу середньовіччя. Вони були основою накопичення скарбів, але використовувалися і в повсякденних торговельних операціях. Цікавий скарб золотих монет знайшла на своєму городі жителька села Кириївці Любарського району Житомирської області. У двох горщиках зберігалось 540 монет з датами від 1533 року до 1598 року. Вони були карбовані у Речі Посполитій, Угорщині, Венеції, Нідерландах, Туреччині.

Особливістю XVII ст. було не лише відчутне зростання грошового обігу, а й те, що на ринок Речі Посполитої надходили срібні монети нових номіналів, насамперед півторагрошовики й орти. Півторагрошовики або «пултураки», як їх називали в Галичині й на Волині, були найбільш поширеним номіналом грошового обігу на українських землях у XVII ст.

Орти (німецьке «ort» – четверть) – срібна монета спочатку в $\frac{1}{4}$ таляра, а у XVIII ст. – п'ята і навіть шоста частина таляра.

При Сигізмунді III (1587–1632) фінанси Речі Посполитої досягли найвищого розквіту. На початку XVII ст. карбуються півторагрошовики, потрійні гроші, шестигрошовики, орти. З 1627 р. випуск дрібної монети припиняється, а натомість карбують таляри і золоті монети (дукати). Емісія монет за правління Володислава IV (1632–1648) обмежувалася лише золотими і талярами, такі монети рідко знаходять на Волині.

На українських землях у монетних скарбах першої половини XVII ст. зустрічаються російські копійки, деньги, полушки. За підрахунками М. Котляра, на Волині вони виявлені в одинадцяти скарбах, зокрема, знайдених біля сіл Мощаниця Острозького району, Підгайці Млинівського району Рівненської області.

Вже за часів Сигізмунда III монети поступово втрачають свою якість. На кінець його правління вміст срібла в грошеві знизився у 2,5 рази. Ще гіршою якість монет стає в період правління Яна II Казимира (1649–1668). В цей час Річ Посполита перебувала у стані війни, економічна ситуація її стає критичною, зростає заборгованість перед армією. Щоб вийти зі скрутного становища, уряд у 1659 р. погодився на пропозицію італійця Т. Боратіні випускати *мідні соліди за офіційним курсом обігу карбованих раніше білонних монет*. Але замість очікуваної стабілізації державних фінансів ця емісія лише посилила інфляційні процеси. На вимогу польського сейму в 1666 р. карбування мідної монети було припинено.

«Поганою» монетою називали сучасники і *тимфи*. Їх карбували у 1663–1666 рр. на монетних дворах Кракова, Бидгоща, Львова. Назва цієї монети походить від прізвиська керуючого королівськими монетними дворами Андрія Тимфа. Це була монета номіналом 30 грошів (тобто лічильний золотий), тоді як фактична вартість цих монет відповідно до вмісту срібла не перевищувала 12 грошів.

У складі волинських скарбів XVII ст. зустрічаються монети багатьох європейських країн. На територію Речі Посполитої не заборонялося ввозити іноземну монету, а скорочення власного грошового виробництва в останні п'ять років правління Сигізмунда III, і ще більше його погіршення при Володиславі IV, стимулювало надходження монети із-за кордону. Наприклад, до скарбу, знайденого у 1975 р. поблизу селища Березне Рівненської області входили монети Чехії, Нідерландів під владою Іспанії, Голландії, Швейцарії, Іспанії, маркграфства Бранденбург,

1 – Королівство Польське. Сигізмунд III Ваза (1566–1632). Трояк коронний 1591 р. Срібло; 2 – Королівство Польське. Сигізмунд III. Шостак коронний 1627 р. Срібло; 3 – Королівство Польське. Сигізмунд III. Орт коронний 1622 р. Срібло; 4 – Королівство Польське. Сигізмунд III. Орт гданський 1612 р. Срібло.

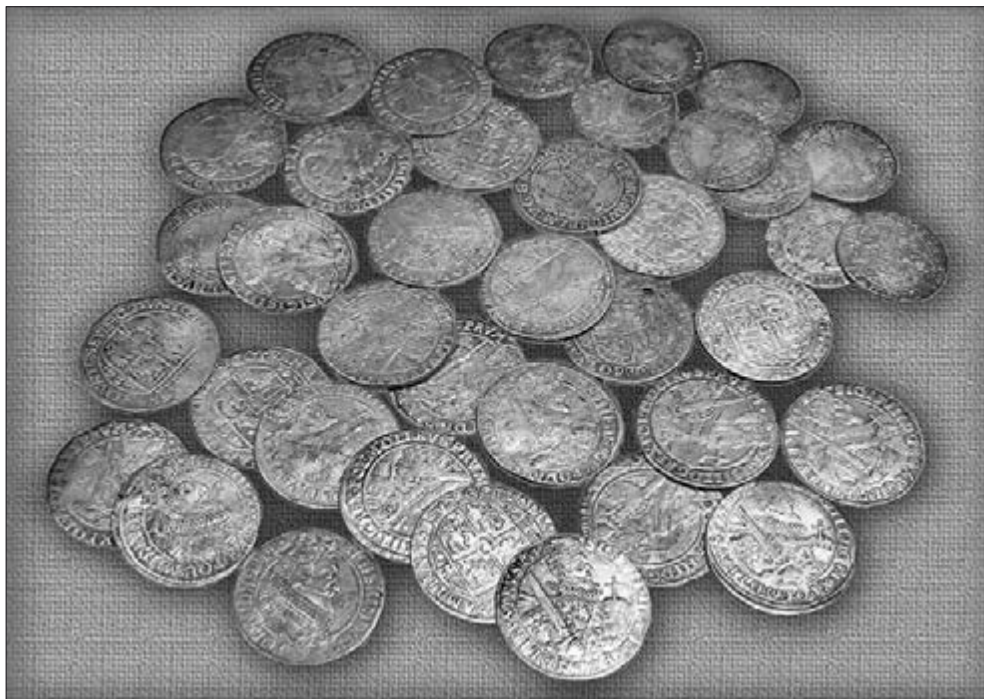
1 – Королівство Польське. Сигізмунд III Ваза (1566–1632). Таляр коронний 1628 р. Срібло; 2 – Королівство Польське. Тимф 1664 р. Срібло; 3 – Боратинка коронна 1660 р. Мідь; 4 – Боратинка литовська 1665 р. Мідь.

*Скарб срібних та мідних монет XVI–XVII ст. Знайдено в с. Новий Корець
Корецького р-ну. Рівненський обласний краєзнавчий музей*

герцогств Брауншвейг, Вюртемберг, архієпископства Зальцбург, єпископства Пассауського, міста Гамбурга.

Хоча загалом якість грошової маси Західної та Правобережної України в другій половині XVII ст. знизилася у порівнянні з попереднім періодом, на ринку зберігалася ще досить значна кількість доброякісної

*Скарб срібних монет XVI–XVII ст. Знайдено в с. Глинка Рівненського р-ну.
Рівненський обласний краєзнавчий музей*

монети. Карбування тимфів, а потім близьких до них за монетною стопою шестигрошовиків значно підвищило ціни на стару монету, і не лише на таляри й дукати, а й на розмінні гроші.

За «Вічним миром» 1686 р. Правобережна і Західна Україна залишились у складі Речі Посполитої. Тому стан грошового ринку тут визначався тривалою кризою фінансової системи Речі Посполитої. В обігу були червоні золоті, таляри, тимфи, орти, шостаки, півторагрошовики, шеляги, російські копійки. Такий набір монет зберігався в обігу на Західній і Правобережній Україні аж до кінця XVIII ст. З 1685 р. по 1765 р. у Речі Посполитій практично не карбувалася срібна монета. Жвавий торговий обмін між Правобережною і Лівобережною Україною сприяв поширенню на захід від Дніпра російської монети. Ці монети вигідно вирізнялися від монет Речі Посполитої високою пробою. Але **на Волині російська монета у XVIII ст. посідала скромне місце в обігу.**

6.4. РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ФІНАНСОВО-ГРОШОВА СИСТЕМА

За другим і третім поділами Речі Посполитої (1793, 1795) Західна Київщина, Волинь і Поділля відійшли до Російської імперії. Уряд царської Росії надійно контролював свій грошовий ринок, і в обігу знаходилися тільки російські монети. Тому наприкінці XVIII ст. в Україні (за винятком Галичини і Буковини) завершується обіг монети польсько-литовської та західноєвропейських держав, і, таким чином, запанувала російська монета.

У 1698–1704 рр. за царювання Петра I була проведена грошова реформа, в результаті якої царська Росія отримала досконалу грошову систему, яка базувалася на десятковому принципі, і майже на століття випередила монетні системи інших країн Європи. *З початку XVIII ст. до обігу вводиться мідна розмінна монета: напівполушка (1/8 копійки), полушка (1/4 копійки), деньга (1/2 копійки) і копійка. Карбуються срібні монети: алтин (3 копійки), 10 денег (5 копійок), гривеник (10 копійок),*

Російська імперія. Рубль 1724 р. Перша продукція Петербурзького монетного двору

Російська імперія. Монети 1797–1885 рр. Срібло.

1, 2 – 1797–1801 рр.; 3 – 1802–1806 рр.; 4 – 1806–1810 рр.; 5 – 1810–1826 рр.; 6 – 1826–1831 рр.; 7 – четвертак 1827–1831 рр.; 8 – 1832–1858 рр.; 9, 10 – 1858–1885 рр.

Російська імперія. Монети 1797–1901 рр. Золото.

1 – Червонець Павла I 1797 р.; 2 – Напівімперіал 1797–1801 рр.; 3 – Імперіал 1801–1809 рр.; 4 – Напівімперіал 1802–1805 рр.; 5 – 5 рублів 1817–1831 рр.; 6 – 5 рублів 1832 р.; 7 – 3 рублі 1869–1885 рр.; 8–11 – Імперіали і напівімперіали 1886–1897 рр.; 12–13 – Новий імперіал і напівімперіал 1897 р.; 14 – 1/3 імперіалу (5 рублів) 1897 р.; 15 – 2/3 імперіалу (10 рублів) 1901 р.

напівполтина (25 копійок), полтина (50 копійок) і рубль. З 1701 р. почалося карбування золотої монети – червінців.

Без суттєвих змін створена Петром I грошова система проіснувала до 60-х років XVIII ст. Змінювалися лише проба срібних і вага мідних монет. З'явилися також нові номінали срібних монет: 5, 15 і 20 копійок.

У 1762 р. російською імператрицею стає Катерина II. Інтенсивний розвиток економіки Російської імперії і зростання товарообігу у другій половині XVIII ст. вимагали удосконалення грошової системи. Адже виникали труднощі під час фінансових операцій, коли розрахунки велися на тисячі рублів. Наприклад, 1000 рублів, не така вже й рідкісна сума при здійсненні тогочасних торговельних операцій, відповідала в 1760 р. 1 кг 308 г золотої, 25 кг 850 г срібної, або ж одній тоні мідної монети.

Тому в 1768 р. в обіг були випущені перші в Росії паперові грошові знаки – асигнації. У Москві і Петербурзі були засновані асигнаційні банки з багатьма відділеннями. Спочатку випускалися асигнації великих на той час номіналів: 25, 50, 75, 100 руб. Це звужувало сферу їх використання і майже не торкалося обігу монети. З введенням асигнацій були усунуті труднощі для руху великих капіталів, а, отже, з'явилися сприятливі можливості для розвитку промисловості та сільського господарства.

Після запровадження асигнацій металеві гроші перестають обслуговувати сферу обігу великих капіталів, а з появою асигнацій дрібних номіналів монети втрачають своє значення в загальній частці грошового обігу.

Початок XIX ст. Російська імперія зустріла в умовах поглиблення розладу грошового обігу. Все це співпало з початком правління Олександра I (1801–1825), відомого своїми не досить вдалим реформами, зокрема, й у сфері грошового обігу. Тоді було змінено типи всіх монет. Російська монета з імператорської перетворюється на державну. На місці зображення правлячої особи з'являється напис: «Государственная русская монета». Здійснювався випуск великої кількості асигнацій, що призвело до відчутного їх знецінення.

В 1810 р. уряд робить спробу провести фінансову реформу. Мірилом усіх монет стає срібний рубль, ці заходи мали на меті запровадження в країні політики срібного монометалізму. Однак початок війни з Наполеоном перешкодив царській владі втілити заплановане в життя.

У 1810–1812 рр. за вказівкою Наполеона у Парижі виготовлялися фальшиві російські асигнації, якими була забезпечена армія під час

Російська імперія. Державний кредитний білет. 100 рублів. 1910 р.

Російська імперія. Державний кредитний білет. 1 рубль. 1898 р.

Російська імперія. Гроші марки. 1, 2, 3, копійки. 1915 р.

російської компанії. При відступі Наполеон наказав їх знищити, але значна кількість фальшивок залишилася в обігу, знецінюючи російський рубль.

У 20–30-ті роки легшою стала мідна монета, змінилося зображення державного герба і малюнок реверса срібної монети. З 1828 по 1845 рр. в Росії карбувалась платинова монета номіналами 3, 6, 12 рублів.

В результаті реформи 1839–1843 рр. в імперії Романових остаточно утвердився срібний монометалізм – срібло стало єдиним мірилом вартості і законним платіжним засобом. Реформа завершилась випуском державних кредитних білетів – паперових грошей, забезпечених обміном на срібло.

В останній чверті ХІХ ст. відчутно змінюється співвідношення цін на срібло і золото: срібло знецінюється, а ціни на золото зростають. Срібло стає дуже дешевим для виконання функції грошей, як мірила вартості, громіздким і незручним для функції засобів обігу. Стало очевидним, що лише перехід до грошової системи, яка базується на золотому рублі, зможе вивести фінанси і економіку Росії із кризи.

В 1895–1898 рр. під керівництвом міністра фінансів С. Вітте була проведена грошова реформа, в ході якої відбулася реорганізація фінансово-грошової системи на основі золотого монометалізму. Спочатку у вільний обіг було допущено золоту монету по твердому курсу. **В основу реформованої грошової системи було покладено золотий рубль, який містив 17,424 долі чистого золота (0,774234 г).** Кредитні білети дістали силу законного платіжного засобу нарівні із золотом. Вся срібна монета, в тому числі і банківська, перетворювалась на допоміжний грошовий матеріал.

Однак грошова система, запроваджена в царській Росії реформою 1885–1898 рр. була досить дорогою і недостатньо гнучкою. Дорогою – бо значна частина золота втрачалася за рахунок природного зношення монет. Негнучкою – бо державний банк змушений був тримати великий запас золота для забезпечення кредитних білетів, які знаходилися в обігу.

6.5. НУМІЗМАТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ВОЛИНІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Рубіжною віхою на початку ХХ ст. в історії Європи стала *Перша світова війна (1914–1918)*. На боці однієї з воюючих сторін (Антанти) в ній взяла участь царська Росія. В роки війни через територію Волині двічі проходила лінія фронту, тут велися бойові дії. *В цей час на Волині припинився обіг монет, єдиним платіжним засобом залишалися паперові гроші царської Росії.*

2 березня 1917 р. імператор Микола II змушений був підписати заяву про зречення від престолу, і влада перейшла до рук Тимчасового уряду. Війна продовжувалась, а це вимагало від Тимчасового уряду значних фінансових витрат. Тому вже *в квітні 1917 р. було розпочато випуск нових грошових знаків, які були в обігу і на території Волинської губернії.* Найбільшого розповсюдження в цей період набули *державні казначейські білети номіналом у 20 і 40 рублів – так звані «керенки»* (назва походить від прізвища міністра військових справ Тимчасового уряду, а згодом його голови О. Керенського).

Інфляційні процеси, які супроводжували діяльність Тимчасового уряду, призвели до наповнення грошового ринку величезною масою кредитних білетів. В той же час відчувалася їх нестача при здійсненні купівлі-продажу товарів, виплаті заробітку робітникам і службовцям.

20 листопада 1917 р. у Києві Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Більшовики, які прийшли до влади в Петрограді, як і попередній Тимчасовий уряд, не були зацікавлені в розбудові незалежної України. Тому завдання випуску українських грошей стало особливо актуальним, адже це дозволило б піднести престиж Центральної Ради і забезпечити фінансову незалежність від більшовицького російського уряду.

Перша банкнота України. Центральна Рада. Державний кредитний білет Української Народної Республіки. 100 карбованців («горпинки»). Київ. Художник Г. Нарбут. Період обігу — з 5 січня по 24 вересня 1918 р. Слова «100 карбованців» на звороті банкноти написано російською, польською та єврейською мовами; Знак державної скарбниці Центральної Ради. 50 карбованців («лопатки»). Київ, Одеса. Художник О. Красовський. Період обігу — з 6 квітня 1918 р.

З цією метою 19 грудня 1917 р. був прийнятий тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів УНР – карбованців. Їх назва пов'язана зі словом «карбувати». За однією з версій, в давнину для збереження інформації про розрахунки люди робили мітки на лозині (інколи такі мітки зустрічаються на срібних грошових зливках доби Київської Русі), тобто карбували, за іншою версією, термін походить від насічок (карбування) на гурті металевих грошей. **Вже 5 січня 1918 р. була введена в обіг перша українська купюра номіналом 100 крб.**

У березні 1918 р. за пропозицією голови Центральної Ради М. Грушевського було прийнято рішення про зміну назви українських грошей на гривні. Цим самим українська влада підкреслювала традиції державності на українських землях, започатковані ще в добу Київської Русі. Замовлення на їх друкування розмістили в Німеччині. Однак гривні були введені в обіг лише в жовтні 1918 р. в добу Гетьманату.

Українська держава. Кредитні білети уряду гетьмана П. Скоропадського. 2, 10, 100, 500 гривень (друк замовлено ще Центральною Радою, тому на всіх купюрах напис «Українська Народня Республіка»). Виготовлено у Німеччині.
Художники В. Кричевський (2 гривні) і Г. Нарбут (10, 100, 500 гривні).
Введено в обіг із жовтня 1918 р.

За короткий час правління гетьмана П. Скоропадського були випущені також українські гроші – гривні, але як і попередня українська влада, гетьманський уряд не затвердив за українською грошовою одиницею офіційного статусу національної і не визнав російські гроші іноземною валютою. **В Україні, в тому числі і на Волині, в обігу були «царські гроші», «думські» – Тимчасового уряду, німецька та австро-угорська валюта, українські карбованці, гривні та місцеві гроші.**

У 1919 р. уряд Директорії, який відродив Українську Народну Республіку, продовжив реформування національної грошової системи шляхом подальшого випуску гривень. І хоча було прийнято рішення про вилучення з обігу російських грошей царського періоду, а також Тимчасового уряду, виконати його нова українська влада не змогла.

За підрахунками істориків, **з кінця 1917 р. до кінця 1920 р. в добу Центральної Ради, Гетьманату та Директорії** було випущено українських грошей на суму 19,5 млрд. гривень. **В обіг надійшли 24 різні паперові грошові знаки – карбованці, гривні, шаги.** Вони були виконані на високому художньому рівні провідними українськими графіками та художниками. В їх оформленні були використані національні мотиви і елементи українського народного мистецтва. І хоча слабка поліграфічна база не дозволила втілити всі задуми авторів українських паперових грошей, в переважній більшості вони й на сьогодні можуть служити взірцем художнього оформлення.

Однак в умовах економічної розрухи і неодноразової зміни влади, в регіонах України постійно відчувалася **нестача грошових знаків**, особливо дрібних розмірних купюр. **Такі тенденції були характерні й для Волині. Це призвело до випуску у багатьох її містах та містечках, і навіть у деяких селах, власних (локальних) грошей. Ними виступали бони, купони, квитанції, чеки, ордери, які обраховувалися у гривнях, карбованцях, рублях.**

Впродовж 1918–1919 рр. на Волині було випущено близько 80 видів місцевих паперових грошей багатьох номіналів. Під різними назвами їх випускали в Луцьку, Дубні, Житомирі, Старокостянтинові, Кременці, Острозі, Рівному, Корці, Шепетівці, Славуті та в інших населених пунктах краю.

Такі локальні грошові знаки мали обмежену територію поширення та термін дії. Їх емітентами (юридичними особами, від імені яких здійснювався випуск грошей) виступали повітові органи виборної влади

Знаки державної скарбниці Директорії. 250, 1000, 10, 25 карбованців.

Усі номінали друкувалися у Кам'янці-Подільському, а банкноти вартістю 1000 карбованців – також у Києві (1918 р.) та Варшаві (1920 р.).

Художники: Б. Романовський (250 крб.), Г. Золотов (1000 і 10 крб.) та А. Приходько (25 крб.). Введені в обіг із серпня 1919 р., а 25 крб. – із жовтня 1919 р.

Розмінний білет народного банку м. Житомира. 250 рублів. 1920 р.;

Розмінний білет м. Житомира. 5 карбованців. 1918 р.

(земства), міські управління, громадські організації, кооперативи, окремі підприємства.

Одними з перших на території Волині паперові гроші з'явилися в Дубні. 10 березня 1918 р. Дубенське міське управління випустило бони номіналом 1 та 3 рублі з терміном обігу до 30 червня поточного року. Їх двосторонній друк російською мовою був виконаний у трьох кольорах жовтою, червоною і чорною фарбами. Дубенські бони мали всі ознаки паперових грошей: назву та номінал, серію та номер, дату випуску, окремі елементи художнього оформлення. Їхня легенда інформувала про забезпеченість бонів майном та покарання за фальшування. Дублювання номіналу та емітента на цих грошах на українській, польській і єврейській мовах свідчило про багатонаціональний склад міського населення.

Значними за обсягами у 1918–1919 рр. були емісії грошових знаків у м. Житомирі. Всього, за підрахунками колекціонерів, у місті було здійснено близько 220 випусків місцевих і приватних грошей. Особливо активно їх випускали кредитно-фінансові установи: відділення Азовсько-Донського комерційного банку, земська каса дрібного кредиту, товариство взаємного кредиту, позичково-ощадне товариство «Взаємопоміч» та ряд інших.

У роки Української національно-демократичної революції м. Рівне продовжувало утримувати позиції значного торговельного центру Волині. На сьогодні відомо 20 грошових знаків різних номіналів, які були випущені в Рівному у 1919 р. Найбільша їх кількість надійшла в обіг у квітні-травні 1919 р. Саме тоді в місті перебував уряд Директорії та військові підрозділи Північної групи військ УНР, тому відчутно зросла кількість його населення, що викликало нестачу вільних обігових коштів. Один із дописувачів газети «Надія України» – друкованого органу Північної групи військ УНР, з гумором писав: «Має Одеса свої гроші. Має і Житомир. Тільки Рівне попереду всіх. Воно має не тільки городські, а й кожна крамниця, їдальня, кав'ярня, майже кожен мешканець виробляє собі власні гроші».

Найбільшого поширення на території Рівненського повіту набув розмінний грошовий знак номіналом у 10 карбованців. Рівненська міська управа та її продовольчий відділ випускали власні гроші, вони називалися квитанціями. Це були стандартні односторонні бланки, надруковані на папері різного кольору. Чорнилами заповнювалися дати випуску, термін дії, а на деяких – і номінал знаку. Зауважимо, що дуже рідко легенди цих грошових знаків були написані українською мовою. Оригінал

Рівненські гроші, випущені кооперативами «Ахдус», «Лінас-Гацедек», Рівненським товариством споживачів «Опора», Рівненською міською управою, акціонерним товариством парового пивоварного заводу «Бергшлос». 1919 р.

підтверджувався відбитком міської печатки із зображенням державного герба УНР, а також особистими підписами керівних посадових осіб.

Безумовно, поява місцевих паперових грошових знаків на Волині була вимушеним і тимчасовим заходом. Їх випуск допоміг жителям краю перенести соціально-економічні та фінансові труднощі в роки революційних потрясінь, однак не міг забезпечити нормального функціонування фінансово-грошової системи в державі.

Нині відомо 11103 грошових знаки, виготовлених у 515 населених пунктах України 1742 організаціями та підприємствами. Зокрема, у 1914–1920 рр. грішми власного виготовлення користувалися близько 250 населених пунктів України, і Волинь в цьому відношенні не була винятком.

**Запитання
для
самоконтролю**

1. Поясніть, що вивчає нумізматику.
2. Розкрийте зміст понять, які характеризують монету.
3. Які періоди в історії грошового обігу на Волині можна виділити?
4. Які монети використовувало населення Волині в перші століття нашої ери?
5. Якими були назви монет, що карбувалися князями Київської Русі в кінці X–XI ст.?
6. Грошові гривні яких типів були платіжними засобами у Волинській землі в XI–XIII ст.?
7. Назвіть найбільш поширену монету на Волині у XIV ст.
8. Визначте роль талярів у грошовому обігу на Волині.
9. Охарактеризуйте грошовий обіг на Волині у XVI–XVII ст.
10. З якого металу карбувалися дукати?
11. Які наслідки мав масовий випуск дрібної монети «боратинок» в часи правління польського короля Яна Казимира?
12. Як змінився грошовий обіг на Правобережній Україні – Поділлі та Волині після включення їх до складу Російської імперії у кінці XVIII ст.?
13. Коли в Російській імперії були випущені перші паперові гроші?
14. Поясніть, що означає вислів «срібний номометалізм».
15. Назвіть номінали українських грошей часів Центральної Ради.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеюк М. Денежные знаки г. Ровно в 1919 г. // Советский коллекционер: Сб. ст. – М., 1982. – С. 127–134. – Вып. 20.
2. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
3. Брайчевський М. Римська монета на території України. – К., 1959.
4. Ветров І., Виговський М. Національні грошові знаки України // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 88–93.
5. Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918–1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 26–41.
6. Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник. – Тернопіль-Львів: Вид-во "Тернопіль", Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1998.
7. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971.
8. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1981.
9. Кухаренко В. Частные денежные знаки г. Ровно в 1918–1919 гг. // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2003. – № 3. – липень-вересень. – С. 19–21.
10. Рябченко П. Ф., Бутко В. И. Полный каталог дензнаков и бон России, СССР, Стран СНГ (1769–1990 гг.). – Т. 2. Боны Украины. – К., 1999.
11. Рябцевич В. Н. Нумизматика Белоруси. – Минск: Польша, 1995.
12. Спасский И. Русская монетная система. – Ленинград: Аврора, 1970.
13. Трємбіцький В. Гроші на Волині 1917–1920 // Літопис Волині. – Вінніпег, 1971–1972. – Рік X – XI. – № 10–11. – С. 58–65.
14. Тхоржевський Р. Й. Національні паперові гроші України. – Донецьк: Аспект, 1992.
15. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007.

ПОКАЖЧИКИ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамов І. 39
 Авдієв В. 272
 Адріан 306, 308
 Алмазов О. 286
 Андрій, угр. король 76
 Андрій Юрійович 78
 Андріяшев О. 25
 Андрухів П. 59, 60
 Антонін Пій 306
 Антонович В. 23, 24, 25, 32, 162, 169, 260
 Аристотель 262
 Арістофан 262
 Арндт Н. 57
 Ауліх В. 156, 169

Б

Багалій Д. 49
 Баженов Л. 19, 22, 65
 Балінський М. 27
 Барановський С. 30
 Батий 77, 175
 Батюшков П. 26
 Бідзіля А. 281
 Біляшівський М. 25, 37, 38, 39
 Бірюліна О. 255, 298
 Безюк О. 261
 Блудова А. 107
 Богун Г. 54
 Богун І. 239, 294
 Болеслав (Юрій II) Тройденевич 78
 Бондаренко Г. 58, 59, 60, 177
 Боняк 234
 Боратіні Т. 319
 Борецький Іов 251
 Борис Тен (Хомичевський М.) 262, 264, 265
 Боровиков Г. 32
 Бородай В. 267
 Босенко М. 261
 Брайчевський М. 309, 337
 Братковський Д. 253, 255, 256
 Братчиков О. 30, 54
 Бриж Т. 260, 262
 Бульба-Боровець Т. 291, 293
 Бурундай 188
 Бухало Г. 54

В

Ваганов Г. 54
 Василько Романович 76, 77, 188
 Вацлав II 314
 Вацлав IV 318
 Верменич Я. 10
 Веспасіан 306, 308
 Винокур І. 226
 Вишневецький 230
 Вишневецький Д. (Байда) 227, 228, 229, 245
 Вишневецький Я. 233, 234
 Вишневецькі 82
 Вінайкін В. 271
 Вітовський Д. 279
 Вітовт 79, 195, 316
 Вігте 328
 Володимир Святославич 8, 72, 163, 188, 312, 313
 Володимир Васильович 77, 216
 Володимир Мономах 211
 Володимир Ольгердович 315, 316
 Володислав IV 319
 Володислав Ягайло (див. Ягайло)
 Всеволод, вел. кн. Київський 73
 Всеволод Володимирович 72
 Всеволод Мстиславич 75, 172

Г

Гаврилко Г. 279
 Галлер Ю. 286
 Гамченко С. 25, 39, 40
 Гедимін 78
 Гедиміновичі 82
 Герасименко В. 289
 Германаріх 152, 153
 Геродот 147
 Гізель І. 223
 Годованюк О. 225
 Гольшанські-Дубровицькі 82
 Головацький П. 235
 Гомер 262
 Гонта І. 244
 Гофман Я. 46, 47, 54
 Григор'єв М. 284
 Грушевський М. 24, 25, 54, 229, 280, 281, 299, 330
 Гула А. 54
 Гуртовий Г. 54
 Гюбет Д. 267

Д

Давид Ігоревич 73, 167
 Данило Романович (Галицький) 75, 76, 77, 78
 Дацюк І. 282
 Дверницький О. 32, 33, 50
 Дециньський Л. 54
 Дичко І. 315
 Дмитрук Н. 50, 298
 Довбенко (Переги́няк Г.) 294
 Довнар-Запольський М. 25
 Доміціан 308
 Дорошенко Д. 279, 280
 Драгоманов М. 260
 Дре́вко М. 163
 Дубляньський А. 47
 Дундич О. 287

Е

Есхіл 262
 Ейнштейн А. 276

Є

Євтушенко О. 285

Ж

Жеславські 246
 Жигулін В. 261
 Жолкевський С. 231
 Жолтовський І. 30

З

Завадські 261
 Залізняк Л. 131, 177
 Залізняк М. 244
 Заславські 82
 Збаразькі 82
 Золотов Г. 334

І

Іван Грозний 228
 Іванов П. 24, 25
 Іванчук Н. 271
 Ігнатенко А. 267
 Ізяслав Мстиславич 74
 Іларіон (митрополит) див. Огієнко І.
 Інгвар Ярославич 75
 Іовіан 309
 Ісаєвич Я. 251
 Іслам-Гірей III 236, 238

Ї

Їжакевич І. 238, 241

Й

Йордан 310

К

Казимир III 78, 162
 Казимир Ягайлович 79
 Калиновський М. 230, 237
 Каракалла 307
 Каргер М. 162
 Каретніков С. 26
 Катерина II 87, 326
 Качинський С. 294
 Керенський О. 329
 Кисіль А. 224, 225, 232
 Клим Савур (Клячківський Д.) 292, 293
 Коваленко Л. 54
 Ковальський М. 2, 13, 20, 58, 65
 Козак Д. 151, 152, 163, 177, 309, 310
 Колессо С. 261
 Колосок Б. 54, 82
 Комзюк В. 262, 299
 Коммод 306
 Копистенський З. 251
 Копернік Н. 276
 Корецький Б. 205, 227
 Корецькі 82, 205
 Корнеєв А. 276, 290
 Короленко В. 271, 272, 273, 297
 Короленко Г. 271
 Корольов С. 276
 Корчагін П. 273
 Косач П. 260,
 Косачі 261, 262
 Косик В. 289
 Косинський К. 229, 230, 245
 Костомаров М. 283
 Костриця М. 58, 59, 62, 68, 299
 Костюшко Т. 87, 267
 Котляр М. 314, 315, 319
 Котов Г. 210, 211, 213
 Котовський Г. 287
 Кравченко В. 39, 40, 50, 119
 Красовський О. 330
 Крашевський Ю. 267, 269
 Кривоніс М. 233, 234
 Кримський А. 27, 275
 Кричевський В. 331
 Ксенжопольський Ф. 43
 Купрін О. 273
 Кухаренко Ю. 157, 177, 190
 Кучера М. 163, 178, 188
 Кучінко М. 161, 162, 163, 178
 Куш А. 242
 Кшивіцький Й. 27

Л

Лев Данилович 77
 Лев Юрійович 78
 Левицький О. 33, 284
 Левицький Д. 30, 32,
 Левицький М. 284
 Левкович І. 55
 Леонтович В. 238, 241
 Леся Українка (Лариса Косач) 65, 260, 261, 262,
 263, 297
 Лешко краківський кн. 77
 Липинський В. 281, 282, 298
 Липко С. 54
 Ліпінський Т. 27
 Лобода А. 49,
 Лобода Г. 231
 Лорнет 271
 Лукарис К. 251, 253
 Любарт Гедимінович 78, 195
 Любомирські кн. 207
 Любомирський Ф. 107
 Любомирський М. 270
 Лятош Я. 251

М

Мазепа І. 248
 Макаренко А. 285
 Максимович 241
 Малевська М. 162, 163, 215, 217
 Малишевський І. 26
 Малушинський М. 43
 Манько, сотенний 286
 Марія (Юрїївна) 78, 220
 Марк Аврелій 306
 Мартос Б. 284, 285
 Маслов Л. 47, 49, 77
 Мах П. 54
 Махно Н. 284
 Машков В. 39
 Мацко С. 45
 Мельник К. 163, 169
 Мельничук Т. 285
 Метельницький Р. 163
 Микола II 329
 Міцкевич А. 262
 Мовчанівський Ф. 50
 Могила П. 223, 287
 Модест (архієпископ) 34
 Молчанов О. 54
 Момзен Т. 307
 Мстислав Данилович 77, 193
 Мстислав Ізяславич 74, 76, 172, 211
 Мулик-Луцик Ю. 55, 56
 Мюнц Й. 205

Н

Наливайко Д. 230, 251, 253
 Наливайко С. 230, 231, 232, 245, 251, 299
 Наполеон 326, 329
 Нарбут Г. 330, 331
 Небаба М. 235
 Нерва 308
 Нерон 307
 Несвицький С. 315
 Нестор (літописець) 8
 Нечай Д. 235
 Нечуйвітер В. 273
 Нікольченко Ю. 164
 Німенко А. 261
 Новицький Й. 47, 49

О

Обезюк Н. 261
 Огієнко І. 55, 251, 282, 283
 Оглоблин О. 107
 Окенцький Е. 41
 Окружко, міщанин 261
 Ольгерд 79
 Олег Святославич 312
 Олександр (архімандрит) 32
 Олександр Всеволодович 75, 77
 Олександр I 326
 Олександр Ягеллон (див. Ягеллон)
 Олена Пчілка (Ольга Косач) 260
 Олійник Н. 290
 Олійник О. 276,
 Олійник А. 290
 Ольбрехт Я. 318
 Омелянович-Павленко М. 286
 Онофрійчук І. 55
 Орда Н. 80, 84, 85, 86, 89, 90, 97, 202, 204
 Орлович М. 46, 47
 Оскілко В. 284
 Островський М. 273, 274
 Острозька Анна-Алоїза 220
 Острозька Гальшка 250
 Острозькі 36, 82, 167, 197, 200, 206, 207, 218, 220,
 229, 230, 248, 249, 252, 253, 299
 Острозький Василь-Костянтин 200, 229, 230, 248,
 249, 250
 Острозький Данило 200
 Острозький Костянтин Іванович 218, 220, 248, 249
 Острозький Януш 206, 220, 229
 Охріменко Г. 131, 163, 178, 299
 Ошуркевич О. 54

П

Павло I 325
 Палій С. 256

Пастернак Я. 55, 172
 Патолічев С. 287
 Пащук І. 59, 120
 Пекарський Ф. 283, 288
 Перегийняк Г. (Довбенко) 294
 Перлштейн А. 30
 Переговський В. 30, 32
 Пескова Г. 162, 213, 215
 Петегирич В. 172, 173
 Петлюра С. 285
 Петров М. 26, 30
 Петро І 321, 326
 Пій Антонін 306
 Пілсудський Ю. 112
 Пироженко А. 289
 Плетенецький С. 251
 Пліній Старший 148
 Подолець П. 285
 Позіховський О. 135
 Покришкін П. 35
 Прахов А. 32, 33, 162, 211
 Присяжнюк Н. 251
 Приходько А. 333
 Прищепа Б. 164, 170, 177, 178
 Прищепа О. 299
 Прусевич О. 45
 Птолемей 148
 Пушкін 262, 288
 Пясецький В. 126, 131, 178

Р

Равчук Г. 54
 Радзивил М.-К. 83
 Радзивили 204
 Раппопорт П. 162, 169, 172, 178, 190, 191, 193, 299
 Рафальський Л. 30
 Ричков Б. 289
 Роман Мстиславич 76
 Романови 328
 Романовичі 77
 Романовський Б. 333
 Рудницький С. 213
 Ружинський Б. 245
 Русов С. 23
 Рюриковичі 82

С

Савич 127
 Савчук П. 54
 Сагайдачний П. 251
 Сасвич М. 279
 Сайчук Б. 163
 Самолук В. 135
 Самчук У. 55, 82, 264, 266

Сангушки 82
 Сангушко Д. 227
 Сангушко Ф. 227
 Санжаров Л. 54
 Сас П. 85
 Сасько, полковник 231
 Свешніков І. 123, 137, 143, 178, 226, 241, 298, 299
 Свидригайло Ольгердович 79, 82, 195
 Святополк Ярополчич 312
 Сендульський А. 30
 Септимій Север 306, 307
 Сигізмунд II Август 228
 Сигізмунд III Ваза 229, 319, 320
 Сигізмунд I Старий 318
 Ситник О. 126
 Скакур Я. 281
 Скоропадський П. 281, 331, 332
 Скуревич Е. 271
 Словацькі 267
 Словацький Е. 262
 Словацький Ю. 262, 267, 268
 Смолій В. 233
 Смотрицький Г. 251, 253, 300
 Смотрицький М. 251, 253, 254
 Собеський Ян, король польський 255
 Соломирещка-Гойська Р. 223
 Софокл 262
 Сталін Й. 56
 Стасюк В. 285
 Степанков В. 233
 Стефан Баторій 317, 319
 Стецький Т. 27
 Стравінський І. 274
 Ступницький Л. (Гончаренко) 292
 Сулейман II Пишний 228
 Суслів В. 211

Т

Тацит 148
 Телегін Д. 226
 Теодорович М. 30, 31
 Терський В. 162, 170
 Терський С. 162, 163, 164, 170, 300
 Тимф А. 319
 Тимчак М. 271
 Тиша М. 233
 Тібо Ж. 237
 Тіт 308
 Толстой Л. 262
 Толстой Ф. 271
 Траян 306, 307, 308
 Трипольський М. 34
 Тройден 78
 Троневич П. 163
 Тронько П. 5, 10, 39, 52, 300
 Тутковський П. 39, 40, 274, 275

Тучемський М. 35
Тютюнник В. 285,
Тютюнник Ю. 286

У

Уварови 261

Ф

Федір (Любартович) 79,
Федір Данилович 248, 249
Федоров І. 251, 253, 298
Федоров О. 290
Фещенко-Чопівський І. 283, 300
Фітцке Я. 45, 163
Фотинський О. 34, 36, 40

Х

Хасевич Н. 293
Хмельницький Б. 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241,
242, 245
Хойнацький А. 30
Хомичевські 264
Хомичевський М. (Борис Тен) 264, 265

Ц

Цинкаловський О. 47, 48, 55, 162, 169, 178

Ч

Чарторійський А. 107
Чацький Т. 107, 269, 270, 271
Чачковський Л. 172
Чепіга І. 246
Черв'як К. 50
Чернихівський Г. 54, 58
Чертков М. 41
Четвертинські 82
Чорторійські 82, 197, 205, 246
Чубинський П. 26
Чумаков С. 250

Ш

Шаула М. 231
Швець Ф. 285
Шевченко Т. 8, 44, 248, 257, 258, 259, 260, 264, 271,
287, 297, 299, 300
Шевчук В. 23
Шекспір В. 262
Шіллер Г. 262
Шморгун Є. 248
Шолохова Є. 162
Шолудько В. 285
Штейнгель Ф. 37, 38
Шумовський М. 30

Ю

Юзевський Г. 111, 112, 113, 115
Юрій Львович 77, 78, 79

Я

Яблоновський О. 27
Яворницький Д. 49
Яворський М. 50
Ягайло 79, 82, 316
Ягеллон 318
Якимович Р. 186-
Яковенко Н. 227, 250, 300
Яната О. 49
Ян Казимир 236, 237, 255, 319
Янушевська 267
Янушевські 267
Ярополк Ізяславич 73
Ярослав луцьк. кн. 75,
Ярослав Ізяславич 74, 215
Ярослав Володимирович (Мудрий) 190, 312, 313
Ярослав Німий 77
Яроцький Я. 39

Показчик географічних назв і топонімів

А

Австрія 87
Австро-Угорщина 102, 279
Азія 145, 294
Азов 228
Амстердам 83
Аргентина 18
Арматнів 161

Б

Бабка 149, 156, 157
Базар 287
Баїв 131, 133, 152
Балаховичі 127
Балкани 131, 253
Бар 227
Баранівка 104
Бармаки 128, 149, 156, 178
Бегень 174, 306
Белавін 192, 193
Белз 69, 73, 76, 77, 78, 161, 170, 172, 188
Белзьке воєводство 84
Белзько-Холмське князівство 77
Белзько-Червенське князівство 75
Бердичів 88, 233, 244
Бердичівський повіт 26, 88
Бережниця 260, 298
Березина 148
Березне 127, 293, 319
Березнівський район 291, 293
Берестейська земля 76, 78
Берестечко 69, 139, 178, 226, 237, 238, 242, 259, 299
Берестовець 98, 116
Берестя 72, 76, 77, 193, 229
Берестяне 159
Бечаль 159, 161
Бидгощ 319
Бистричі 291, 293
Битий шлях 230
Бишляк 148
Біла Криниця 141, 149, 161
Біла Церква 229, 230, 231
Білгород 227
Білів 159, 169, 170, 171
Білогородка 229, 243
Білорусь 18, 108, 192, 248, 300, 337
Близький Схід 253
Богемія 317
Бодаки 134, 135
Болохів 76
Болохівська земля 25
Болохівські міста 76

Боратин 141, 144, 149, 151, 152
Боремель 159, 226, 227
Борове 148, 287
Борохів 173
Борочиче 153, 306, 309
Бранденбург (маркграфство) 319
Брани 153, 306, 307
Брауншвейг (герцогство) 321
Брацлав 227
Брацлавське воєводство 236
Брацлавщина 237, 244
Брестська обл. 192
Брестське воєводство 84
Бриків 159
Броди 102, 284
Брусилів 244, 280, 282
Бут 69, 71, 235
Бутлів 126
Бужеськ 73
Будераж 159, 161, 293
Бузька волость 75
Буковина 311, 323
Буськ 156

В

Вал 160
Валентинів 139, 141, 146
Варковичі 187
Варшава 27, 47, 49, 108, 229, 231, 333
Велика Клецька 149, 157, 159
Велике 159, 173
Велике князівство Литовське 78, 79, 83, 84, 117, 120, 194, 206, 220, 227, 315, 316, 317, 318
Великий Житин 232
Великий Мидськ 127, 131, 133, 141, 161
Великий Олексин 146
Великий Стидин 159
Великі Телковичі 148
Великі Цепцевичі 159
Венеція 318
Вепр 69, 72,
Верба 259
Вербень 145, 159
Верещин 77
Верхнє Поволжя 153
Висоцьк 133, 294, 313
Висоцьке 159
Вичавки 159
Вишнівець 227, 235, 237, 257
Вишнів 159
Відень 281, 282
Вілія р. 274
Вілія с. 197, 220

- Вільно 253
 Вільхове 145
 Вільшаниця 133
 Вінниця 227, 233
 Вінніпег 48, 55, 62, 65, 337
 Вісла 71, 148, 152, 156, 235, 309
 Вітковичі 133
 Воїнь 76
 Волино-Подільський регіон 62
 Волинська обл. 22, 51, 54, 59, 60, 117, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 161, 173, 174, 190, 224, 226, 232, 242, 243, 260, 267, 269, 274, 278, 281, 286, 290, 294, 306, 315
 Волинська височина 69, 73, 132, 173
 Волинська губернія 24, 25, 26, 27, 31, 65, 87, 88, 93, 94, 95, 96, 98, 102, 103, 107, 109, 117, 118, 119, 120, 270, 271, 275, 278, 280
 Волинська земля 24, 25, 55, 69, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 117, 118, 119, 120, 177, 178, 190, 206, 211, 213
 Волинське воєводство 43, 44, 47, 81, 82, 84, 86, 87, 108, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 220, 233, 234, 235, 305
 Волинське Полісся 47, 48, 55, 65, 69, 131, 153
 Волинське князівство 70, 75, 76, 118
 Волинь 2, 3, 4, 6, 8, 18, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 98, 102, 103, 104, 107, 108, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 131, 132, 134, 137, 138, 141, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 156, 158, 161, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 206, 208, 217, 218, 220, 223, 225, 226, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 322, 323, 329, 332, 334, 335, 336
 Волинь м. 71
 Волиця Деревлянська 149
 Володимир 31, 43, 69, 72, 73, 75, 76, 77, 85, 161, 162, 163, 167, 188, 190, 211, 234
 Володимир-Волинський 32, 33, 45, 47, 64, 71, 91, 103, 136, 146, 156, 159, 162, 186, 206, 209, 210, 215, 216, 217, 230, 260, 275, 276, 279, 286, 299, 312
 Володимир-Волинський повіт 25, 82, 88, 109, 110, 179, 279
 Володимирська земля 76, 78, 79
 Володимирське князівство 73, 74, 75, 77, 79, 170
 Володимирець 146, 147, 206, 294
 Володимирецький район 157
 Волочиськ 98, 104
 Всеволож 73, 74, 188
 Вюртемберг 321
- ## Г
- Гайок, о. 241
 Галицька земля 84
 Галицька Русь 314
 Галицька Україна 279
 Галицьке князівство 76
 Галицько-Волинське князівство 117, 120
 Галицько-Волинська Русь 78, 119, 158
 Галич 77
 Галичина 76, 77, 78, 235, 248, 286, 314, 318, 323
 Гамбург 321
 Гвоздів 149, 159
 Гільча 242
 Гірка Полонка 133, 144, 147, 148, 151, 159
 Глинки 322
 Глинне 174
 Глинськ 139, 159
 Гнідава, уроч 163, 164
 Голишів 132, 133, 134, 135
 Голландія 319
 Головне 144, 147, 149, 156, 157, 190
 Гологірсько-Кременецька гряда 69
 Гора, уроч. 172, 173
 Гораймівка 131
 Горинь 69, 71, 72, 76, 77, 126, 132, 134, 135, 138, 139, 146, 148, 155, 156, 157, 161, 167, 174, 231, 235, 309, 314
 Городець 159, 174, 189
 Городище (Волин. обл.) 74, 159, 161, 174
 Городище (Хмельн. обл.) 76, 175, 191, 314
 Городище (Рівн. обл.) 144, 151, 174
 Городок (Рівн. обл.) 38, 39, 127, 129, 133, 137, 138, 139, 141, 144, 147, 155, 159, 313
 Городок (Волин. обл.) 145, 147, 159, 267
 Горохів 159, 260
 Горохівський повіт 110
 Горохівський район 242, 306
 Гоща 135, 223, 224, 232, 233, 235
 Гошанський район 164, 317
 Грабів 159
 Греція 284
 Гродно 193
 Грудек Надбужний 71, 135, 149, 190
 Грядки 127
 Губин 76, 191, 269
 Гульськ 149
 Гурби 295, 300

Гута 98
Гутвин, уроч. 294

Д

Данилів 76, 188
Данциг 317
Демидівський район 226
Деражня 237
Дережнянський район 191
Деревич 76
Деревляни 149
Дерев'яне 147
Дермань 142, 143, 251, 253, 254, 262, 264, 265, 266, 292, 297
Десна 148, 312
Джамкерман 228
Дитиничі 131, 143, 152
Дніпро 134, 148, 156, 228, 231, 312, 322
Дністер 71, 119, 132, 134, 141, 145, 148
Донецьк 337
Донецький край 68
Дорогиничі 232
Дорогичин 76
Дорогобуж 72, 75, 76, 77, 149, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 175, 178, 188, 213, 214, 215, 314
Друга Річ Посполита 42, 108, 109, 112
Дубенський повіт 25, 88, 109, 110, 279
Дубенський район 187, 239, 243, 260
Дубенський (Тараканівський) форт 277
Дубно 43, 54, 85, 86, 90, 103, 104, 137, 141, 143, 144, 147, 149, 155, 195, 206, 207, 220, 221, 222, 234, 250, 251, 257, 258, 259, 260, 266, 269, 270, 271, 277, 284, 287, 332, 334
Дубровиця 260, 278
Дубровицький район 153, 187, 260, 298, 313
Дуліби 147
Дунай 151, 152, 153
Дюксин 161, 187

Є

Європа 120, 122, 138, 145, 148, 152, 155, 193, 250, 294, 312, 317, 323, 329

Ж

Жаврів 147
Житин 115
Житомир 20, 26, 28, 30, 34, 36, 38, 39, 50, 58, 61, 62, 65, 66, 87, 89, 96, 98, 103, 107, 119, 120, 257, 264, 269, 271, 273, 275, 276, 280, 281, 283, 284, 286, 298, 299, 300, 332, 333, 334
Житомирська обл. 22, 51, 54, 59, 60, 117, 149, 155, 230, 242, 244, 287, 307, 318
Житомирський повіт 25, 84, 88, 103
Житомирський район 244, 298

Житомирщина 50, 54, 62, 65, 119, 120, 282, 283
Жовті Води 233
Жовтневе 149
Жорнів 74, 126, 127, 133, 141, 149, 161, 174, 178
Журавлиха, о. 239, 241

З

Заболотці 159
Забороль 139, 141, 143, 146
Забужжя 73
Забужжя, с. 75, 77
Загаї 144, 148, 151, 152
Закарпаття 177
Залужжя 149, 187
Зальцбург 321
Залозці 87
Замостя, м. 235
Замостя, уроч. 170
Замочок, уроч. 172
Запорізько-Придніпровський край 68
Запорожжя, хут. 264
За рікою, уроч. 172, 173
Зарічне 131, 133, 148
Заріченський район 278
Заслав 85, 103, 104, 233, 237, 246, 257
Заславський повіт 25, 88, 103
Заслуччя 131
Затурці 161, 281, 282, 298
Західна Білорусія 42, 108, 109
Західна Волинь 47, 78, 117, 126, 134, 138, 157, 156, 178, 277
Західна Україна 42, 108, 109, 117, 145, 322
Західна Європа 145, 193, 253, 317
Західне Побужжя 136, 161, 178
Західний Буг 69, 71, 72, 74, 75, 76, 127, 133, 135, 139, 144, 145, 146, 152, 155, 156, 157, 159, 161, 174, 188, 190, 192, 309
Західні Карпати 132
Збараж 85, 87, 234, 235, 236, 237
Зборів 236
Збуж 159, 307
Звягель 20, 87, 89
Звягельська волость 233
Звягельський полк 86, 235
Здовбиця 138, 139, 243
Здолбунів 102, 103, 113, 159, 242, 266, 288, 295
Здолбунівський повіт 110
Здолбунівський район 242, 243, 253, 262, 292, 294, 306
Зелениця 144, 148
Зимне 132, 133, 135, 136, 144, 146, 147, 149, 156, 159, 178, 186, 312
Зіньки 161
Злазне 160, 161
Зозів 133, 138, 146, 149, 155
Золота Орда 78

І

Іваниничі 187
 Іваничі 127, 232, 286
 Івання 137, 143
 Івано-Франківськ 19
 Іванчиці 144, 148
 Ізяслав 76, 87, 90, 120, 149, 157, 159, 188
 Ізяславська губернія 87
 Ізяславський повіт 88, 96
 Ізяславський район 243
 Іква 206
 Італія 253
 Іслам-Кермен 228
 Іспанія 319

К

Кавказ 132
 Каменець (Хмельн. обл.) 77, 76
 Кам'янець-Литовський 192
 Кам'янець-Подільський 19, 65, 66, 227, 257, 284, 333
 Канада 18, 55, 62, 66, 266, 282
 Канів 227
 Карпатський край 68
 Карпилівка 143, 159
 Качино 153
 Київ 20, 36, 49, 72, 76, 119, 120, 158, 167, 169, 208, 211, 229, 248, 257, 276, 280, 313, 315, 329, 333
 Київська губернія 26, 88, 94, 104, 107, 270
 Київська земля 79
 Київська Русь 7, 33, 69, 72, 85, 117, 121, 124, 158, 160, 161, 164, 168, 174, 178, 186, 187, 188, 194, 195, 200, 201, 206, 208, 251, 296, 304, 330, 336
 Київське воєводство 84, 87, 236
 Київське генерал-губернаторство 94
 Київське князівство 73, 76, 316
 Київсько-Придніпровський край 68
 Київщина 85, 225, 244, 256, 315, 323
 Килія 227
 Кириївці 318
 Ківерці 260
 Ківерцівський район 278
 Кінська Вода р. 228
 Клевань 104, 107, 131, 133, 202, 234, 269
 Клесів 114
 Клименщина, уроч. 172
 Княгинин 139
 Ковель 43, 45, 65, 85, 91, 98, 102, 103, 116, 119, 242, 260, 262, 279, 286, 299
 Ковельський повіт 25, 88, 109, 110, 279
 Кодня 244, 245
 Козакова Яма 241
 Козлин 174

Козятин 284
 Колесники 155
 Колки 237
 Колоденка 159
 Колодяжин 76
 Колодажне 262, 263, 299
 Комі АРСР 283
 Комов 77
 Константинополь 253
 Корець 69, 85, 104, 139, 195, 203, 206, 234, 257, 259, 269, 314, 321, 332, 336
 Корецький район 151
 Корнин 142, 143, 159
 Корост 127, 147, 159
 Коростишівський район 242
 Коростень 50, 280, 286, 287, 299
 Корсунь 233
 Кортеліси 290
 Корчак 155, 156
 Корчик 69, 205
 Коршів 126, 161
 Костопіль 260, 280, 288
 Костопільський повіт 110
 Костопільський район 187, 292, 294, 307
 Костянець 132, 134, 135, 141, 146, 149, 155
 Краків 44, 256, 319
 Красилів 104
 Красилівський район 230
 Красне, уроч. 164,
 Красне с. 159, 173, 237
 Красносілля 127, 131
 Кременець 28, 30, 45, 54, 58, 76, 85, 92, 103, 107, 127, 153, 197, 198, 237, 243, 257, 259, 267, 268, 270, 284, 332
 Кременецький повіт 25, 82, 87, 88, 103, 109, 110, 279
 Крилів 144, 146, 147
 Крим 227
 Кримський край 68
 Кричильськ 127, 131
 Крупа 159
 Кудин 76
 Кузьмівка 273
 Кульчин 145
 Кургани 132, 134
 Кутянка 137
 Кухотська Воля 278

Л

Ласки 153
 Лежниця 135, 136
 Ленінград 337
 Лепесівка 152
 Линів 144, 147, 151, 152
 Липа 126, 127, 129, 139, 141, 144, 148, 155
 Липно 159

- Листвин 74, 132, 134, 135, 159, 161
Литва 78, 79, 81, 84, 267, 269
Литовеж 74, 75, 85, 137
Лище 135, 139, 141, 159
Лісничівка 292
Лісостеп 147
Лози 127, 134, 135, 161
Локачинський район 269, 281
Лопавше 139
Лубни 231
Луга 156, 161, 162, 163, 213, 217
Лугове 159
Лудин 136
Луцьк 25, 42, 43, 45, 46, 49, 54, 55, 58, 59, 60, 65,
66, 69, 73, 76, 77, 78, 79, 85, 90, 98, 103, 107,
110, 112, 116, 119, 120, 131, 134, 139, 141,
156, 159, 161, 163, 178, 188, 195, 196, 206,
212, 213, 215, 230, 231, 234, 255, 256, 260,
261, 262, 269, 275, 277, 279, 281, 284, 286,
298, 299, 312, 314, 316, 332, 337
Луцька земля 78
Луцьке князівство 74, 75, 77, 79
Луцький повіт 25, 82, 88, 103, 109, 110, 256, 275,
279
Луцький район 243, 267, 294, 315
Лучеськ 71, 76, 164, 300
Львів 8, 44, 54, 119, 235, 298, 314, 315, 319, 337
Львівська земля 82, 84
Львівська обл. 145, 149, 156, 159
Львівське воєводство 109
Любар 104
Любарський район 318
Любешів 267
Любешівський район 278
Люблін 120, 255
Люблінська височина 69
Любомль 43, 152, 216
Любомльський район 190
Любомльський повіт 110
Люботин 127
Любче 159
Люб'язь 127, 133, 147, 278
Людвиге 242
Лютинськ 133
Лютка 127
- М**
- Майдан 127
Майдан-Липненський 159
Мала Мощаниця 161, 262
Мала Осниця 133
Мала Хортиця 228
Мале Полісся 69
Малий Стидин 294
Малин 256
Малинівка (стара назва Коростятин) 317
- Малі Грибовичі 137
Малі Дорогостаї 134, 135
Малі Цепцевичі 131
Малопольща 248
Манівці 230
Межиричі 137
Межиріч 219, 220, 233, 269
Межиріччя 138, 262
Мельники 133
Мерва 242
Мигор, уроч. 170
Милуші 144, 148
Мильськ 190
Милянновичі 149, 157
Мирогоша 127, 146, 287
Миропіль 104, 149, 314
Миропільський полк 235, 236
Миротин 242
Митниця 238
Михнів 159
Мізоч 141, 242, 306
Мінськ 300
Млинище 144, 145, 147
Млинів 139, 141, 144, 149, 150, 151, 158, 160, 187,
269
Млинівський район 191, 243, 256, 262, 314, 319
Могилів 231
Могильно 157
Могиляни 132, 141, 143, 144, 146, 148
Мокре 139, 159
Молдова 228, 231
Молодава 139
Монастирище, уроч. 172
Монастирщина, пагорб 241
Москва 255, 276, 306, 326
Мощаниця 206, 319
Мульчиці 127, 131, 148
Муравиця 158, 160, 187
- Н**
- Набережне 159
Набивці 243
Наддніпрянська Україна 286
Наддніпрянщина 248
Нараїв 134, 135
Нарев 69
Немовичі 159
Нетішин 143, 149
Ниговиці 278
Низкиничі 225, 232
Нідерланди 318, 319
Німеччина 18, 56, 62, 117, 264, 266, 294, 330, 331
Нобель 127, 131, 133
Новгород 208, 313
Новий Корець 139, 321
Нововолинськ 260

- Новоград-Волинський 20, 87, 98, 98, 103, 257, 259,
260, 261, 307
- Новоград-Волинський повіт 25, 26, 88, 98, 104
- Новосілки (Волин. обл.) 133
- Новосілки (Львів. обл.) 159
- Новосілки (Рівн. обл.) 159, 161, 243
- Нюрнберг 56
- О**
- Овруцький повіт 84, 88, 94
- Овруч 103
- Одер 145, 148
- Одераци 161, 190
- Одеса 24, 49, 334
- Оздів 137
- Озлів 139, 141, 243
- Олика 204, 205, 206, 234, 269
- Ольшаниця 229
- Омит 131
- Острів (Рівн. обл.) 132, 135, 238, 241
- Острів (Волин. обл.) 279
- Островець, уроч. 172
- Острог 35, 36, 43, 49, 54, 58, 59, 60, 65, 66, 69, 84,
85, 103, 104, 106, 107, 134, 135, 137, 139,
146, 149, 159, 195, 197, 199, 206, 218, 220,
230, 233, 234, 237, 242, 248, 249, 250, 251,
253, 257, 259, 269, 275, 280, 282, 288, 297,
299, 332
- Острожець 159, 188
- Острозький повіт 25, 88, 103, 109, 155
- Острозький район 274, 319
- Остропіль 230, 231
- Остропільський район 235, 236
- Очаків 227, 228
- П**
- Панський город, уроч. 164
- Париж 326
- Пассау (єпископство) 321
- Пастівник, уроч. 170, 248
- Пекалів 243
- Перевередів 139
- Перекоп 228
- Перемиль 73
- Перемишль 73
- Пересопниця 72, 75, 76, 77, 138, 141, 149, 157, 159,
161, 169, 170, 173, 174, 190, 223, 246, 247,
248
- Переяслав 72, 229, 231, 248
- Переяславщина 315
- Першотравневе 138
- Петербург 26, 272, 326
- Пилява 234
- Пилявці 234
- Південно-Західний край (Рос. імп.) 98
- Південно-Східна Волинь 22, 235
- Південний Буг 76, 148, 191
- Північна Європа 138
- Північна Україна 141
- Північна Подільська рівнина 69
- Північне Причорномор'я 153, 169, 310
- Підгайці 319
- Підгірці 149, 159
- Піддубці 159, 294
- Підкамінь 87
- Підлужжя 260
- Підляшшя 49, 55, 65, 69, 229
- Підріжжя 144, 149, 156
- Пінськ 278
- Пінський повіт 84
- Плісеськ 71
- Плоска 239
- Плосна 243
- Пляшева 238, 239, 240, 242
- Пляшівка 238, 239, 241
- Погориння 25, 72, 73, 75
- Погоринські міста 75
- Поділля 22, 27, 62, 79, 85, 137, 230, 231, 236, 244,
248, 256, 273, 323, 336
- Подільська губернія 88, 94, 104, 107, 270
- Подільське воєводство 84
- Подільський край 68
- Подніпров'я 72, 148, 158, 169, 310
- Подністров'я 71, 156, 311
- Подунав'я 131, 155, 310
- Полісся 47, 65, 69, 94, 98, 131, 132, 146, 151, 152,
153, 177, 186, 267, 269, 273, 275, 291, 293,
298
- Поліське воєводство 109, 110
- Половля 139
- Полонне 85, 104, 233, 237, 286
- Полоцьк 208
- Полтавщина 225
- Полуничне 146
- Польська держава 43, 94, 108, 110, 111, 112, 117,
288, 305
- Польське королівство 78, 316, 318, 320
- Польща 18, 22, 27, 41, 47, 71, 72, 73, 76, 78, 79, 87,
108, 109, 110, 113, 115, 117, 131, 135, 137,
141, 147, 149, 152, 190, 192, 193, 217, 220,
227, 229, 264, 283, 288, 314, 315, 317, 318
- Поляна 243
- Помор'я 147
- Помостичі, уроч. 164
- Понель 143, 159, 174
- Поросся 229
- Посників 188, 189, 191
- Почаїв 31, 34, 103, 257, 259
- Правобережна Україна 22, 65, 88, 94, 119, 134, 155,
244, 256, 280, 310, 321, 322, 336
- Прага 264, 314

- Прибалтика 153, 169, 193, 317
 Придністров'я 231
 Прикарпаття 71, 73, 134, 177, 178, 248
 Прип'ять 69, 71, 75, 119, 148, 155, 191, 231, 246
 Причорноморський край 68
 Промінь 315
 Проскурів 257
 Пруссія 317, 318
 Прут 134
 Пулганів (суч. Промінь) 315
 П'ятидні 146, 147
 П'ятка 230
- Р**
- Радзивилів 99, 103, 285
 Радивилів 288
 Радивилівський район 168, 238
 Радомишль 244
 Радянський Союз 19, 20, 22, 50, 58, 62, 305, 337
 Ратнів 191, 243
 Ратнівський район 290
 Рига 108
 Рим 307, 310
 Римська імперія 151, 152, 309
 Рівне 20, 25, 38, 41, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 65, 66, 69, 85, 92, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 114, 115, 116, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 137, 144, 149, 159, 178, 188, 223, 233, 234, 242, 246, 258, 260, 266, 271, 272, 273, 278, 280, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 297, 298, 299, 300, 313, 315, 332, 334, 336, 337
 Рівненська обл. 22, 51, 54, 59, 60, 117, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 168, 173, 174, 175, 178, 187, 188, 191, 206, 226, 232, 238, 239, 242, 243, 253, 256, 260, 262, 269, 271, 274, 278, 280, 287, 288, 291, 292, 294, 306, 307, 314, 317, 319
 Рівненський повіт 25, 88, 98, 104, 109, 110, 334
 Рівненський район 243, 288, 293, 306, 322
 Рівненщина 56, 62, 74, 131, 141, 146, 147, 151, 232, 242, 248, 262, 292, 293, 294, 295, 298
 Ріпнів 149, 156
 Річиця р. 172
 Річ Посполита 67, 78, 81, 84, 87, 117, 194, 220, 229, 233, 235, 236, 237, 256, 318, 319, 322, 323
 Рованці 134, 145, 149, 156, 164
 Ровное (суч. Рівне) 315
 Рогачів 159
 Рожище 103, 242
 Розваж 135
 Розничі 133
 Рокитне 174, 229
 Рокитнівський район 287
- Ромашківка 278
 Ромош 149
 Російська імперія 3, 23, 41, 87, 88, 94, 95, 102, 108, 110, 117, 271, 304, 323, 324, 325, 326, 327, 328
 Росія 18, 25, 37, 87, 96, 102, 107, 108, 244, 260, 323, 326, 328, 329
 Рубче 306
 Рудка 153
 Рудня 127, 131, 144
 Русь 72, 77, 81, 158, 175, 186, 190, 194, 218, 248, 312
 Руська земля 72
 Руське воєводство 84
- С**
- Самбір 44
 Сан 178
 Сарненський повіт 110
 Сарни 54, 102, 104, 260, 278, 280, 281, 288
 Свідре Вельке 131
 Світенька 220
 Семидуби 239, 243
 Середнє Подунав'я 132
 Симонів 144, 148
 Сині Води 79
 Сіверський Донець 178, 312
 Сілезія 317
 Сінчиці 127, 131
 Скандинавія 193
 Скірче 143
 Славута 96, 97, 103, 127, 133, 332
 Слобожанський край 68
 Слуцьк 231
 Случ 71, 76, 117, 127, 133, 144, 152, 159, 174, 191, 200, 235, 259, 309, 314
 Сморгда 143
 Смоч 161, 162, 163
 Сож 148
 Сокаль 237
 Солокія 172
 Солониця 231
 Солонів 238
 Сонсядка 190
 СРСР 117, 283
 Ставище 242
 Ставок 159
 Стадники 149
 Стамбул 229
 Станіславське воєводство 109
 Стара Гута 96
 Старий Жуків 159
 Старий Чортгорийськ 190
 Старокостянтинів 103, 104, 200, 201, 206, 234, 235, 236, 257, 332
 Старокостянтинівський повіт 25, 88, 94, 104,

- Старокосятинівський район 191, 234
 Стеблівка 161
 Степань 76, 85, 104, 205, 206, 233, 271
 Стжижув 139
 Стир 69, 76, 131, 134, 138, 145, 146, 151, 155, 156,
 163, 164, 192, 195, 235, 237
 Столп'є 77, 192, 193
 Стубла 131, 169, 170, 201, 223, 246
 Студинка 159
 Сураж 159
 Суськ 292
 Сутійськ 73, 190
 Сухівці 293
 Східна Волинь 22, 50, 117, 156, 235, 280, 305
 Східна Європа 138, 148, 294, 312
 Східне Поділля 256
 Східно-Балтійська рівнина 69
 США 18, 55
 Сянок 246
- Т**
- Тайкури 234, 243
 Тамань 312
 Тараж 159
 Теремовля 73
 Теремно 159
 Тернопіль 177, 178, 337
 Тернопільська обл. 22, 51, 54, 117, 126, 127, 134,
 135, 159, 161, 227, 242, 259, 264, 267
 Тернопільське воєводство 109
 Тернопільщина 134, 243
 Тетерів 71
 Тилявка 264
 Тишиця 149
 Товпизин 136, 137
 Торговиця 74, 75, 140, 141, 159, 174, 314, 315
 Торчин 133, 141, 146
 Точевики 161
 Трипілля 229, 231
 Троїця 172
 Туреччина 228, 229, 231, 318
 Турівське князівство 76
 Турійськ 73, 85
 Тучин 56, 234
 Тягин 231
 Тягів 145
 Тясьмин 148
- У**
- Угорщина 132, 193, 231, 318
 Угровськ 76, 77, 192, 193
 Угровське князівство 75
 Удрицьк 148
 Узлісся 153, 154
 Україна 5, 6, 8, 9, 10, 14, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 41,
 49, 51, 52, 55, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 77,
 86, 87, 96, 102, 107, 108, 117, 119, 120, 125,
 129, 131, 141, 145, 153, 177, 178, 179, 181,
 182, 184, 186, 205, 217, 225, 226, 228, 230,
 235, 236, 237, 242, 243, 244, 248, 251, 253,
 257, 264, 266, 271, 273, 277, 279, 280, 281,
 286, 287, 288, 289, 291, 295, 297, 298, 299,
 300, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 314,
 321, 322, 323, 324, 329, 330, 332, 334, 335,
 336, 337
 Україна-Русь 25, 313
 Українська Народна Республіка 329, 330, 331
 Українська РСР 22, 52, 57, 117
 УСРР 305
 Уніаз 161
 УНР 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 288, 305, 330,
 334, 335
 Усичі 159, 174
 Устилуг 159, 274
 Устя 131, 159
- Ф**
- Франція 286
- Х**
- Харків 49
 Хмельницька обл. 22, 51, 54, 60, 117, 127, 133, 143,
 149, 152, 157, 159, 161, 175, 191, 230, 234,
 243, 274, 314
 Хмельницький 65, 120
 Хмільник 227
 Хобултов 143
 Холм 77, 78, 192
 Холмська земля 84
 Холмське князівство 75
 Холмщина 49, 55, 65, 69
 Хоняків 155
 Хорів 132, 134, 135, 138, 144, 146, 149, 156
 Хортиця 228
 Хотин 146, 313
 Хрінники 135, 144, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 156
- Ц**
- Центральна Україна 82
 Центральна Європа 76, 132, 145, 148, 193
 Центрально-Східна Європа 120
 Цепцевичі 127
- Ч**
- Чекно 262
 Червен 72, 73, 76
 Червенські міста 72
 Червоноград 69
 Черкаси 227

Чернівці 237, 278
Чернігів 72, 208
Чернігівське воєводство 236
Чернігівщина 225, 315
Чернігово-Сіверська земля 79
Черськ 131, 143, 144, 148
Чехія 18, 72, 193, 314, 318, 319
Чигирин 244
Чорна Русь 193
Чорне море 152
Чорторійськ 77, 190, 192, 193, 269
Чорторія 233, 286
Чуднів 103, 233, 283
Чуднівський район 230

Ш

Шаргород 237
Швейцарія 319

Шепель 143, 149, 159
Шепетівка 54, 76, 103, 120, 149, 157, 159, 274, 284,
286, 332
Шепетівський район 175, 243, 314
Шеполь 73
Шистов 136
Шлопань 148
Шпиколоси 159
Шубків 288
Шумськ 72, 75, 77, 188
Шумський район 242, 264

Я

Ямпіль 237
Янушпіль 103
Ярмолинці 257
Яровиця, уроч. 164
Ярославичі 132, 134, 135, 262

Навчальне видання

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович
ПРИЩЕПА Олена Петрівна

Історичне краєзнавство

Волині

Художнє оформлення *Віктор Луц*
Підбір та обробка ілюстрацій *Віктор Луц*
Комп'ютерна верстка та дизайн *Віктор Луц, Ольга Морозова*
Коректор *Олена Полюхович*

Здано до набору 11. 02. 2011 р. Підписано до друку 18. 07. 2011 р.
Формат 50х70/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 28,3. Обл.-вид. арк.
Тираж 300 прим. Зам. № 24.

Видруковано ПП ДМ.
Свідоцтво РВ № 11 від 12. 06. 2002 р.
с. Корнин, Рівненський район, Рівненська обл.
вул. Центральна, 58; індекс 35304;
тел. 8 (0362) 20-37-37

Свої побажання, зауваження та пропозиції надсилайте за адресою:
dyatlik@gmail.com